

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЕМЕНТЬЄВ МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.985

ДИСЕРТАЦІЯ

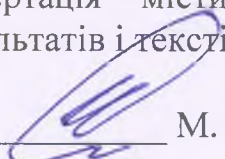
**ГНОСЕОЛОГІЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ І
ПЕРЕВІРКИ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА**

Галузь знань 08 «Право»

Спеціальність 081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 М. В. Дементьєв

Науковий керівник –
Щербаковський Михайло Григорович
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Дементьєв М. В. Гносеологічні та процесуальні засади оцінки та перевірки висновку експерта. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (Галузь знань 08 – Право). – Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. – Харків, 2023.

У дисертації вирішується наукове завдання, яке полягає у дослідженні правових, організаційних і тактичних особливостей проведення судових експертиз під час судового провадження.

З'ясовано, що доказування, як раціонально-емпірична діяльність, пов'язана з проведенням експертизи, включає такі послідовні етапи: 1) збирання (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упаковка, транспортування) об'єктів – носіїв потенціальної криміналістично значущої інформації та направлення їх на експертизу; 2) проведення експертного дослідження та формування висновку експерта; 3) дослідження висновку експерта; 4) оцінка висновку з точки зору належності, допустимості, достовірності; 5) перевірка сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів. Вказана процедура повторюється до тих пір, поки висновок експерта не буде відповідати всім процесуальним вимогам як джерело доказів; 6) використання висновку експерта у доказуванні.

Визначено, що дослідження суб'єктом доказування та судом висновку експерта – це процес, об'єктом якого є письмовий документ, складений експертом; предметом – властивості висновку – текст трьох обов'язкових частин (вступу, дослідницької частини, висновків) та наочні ілюстрації (схеми, графіки, фото та ін.); способом здійснення – візуальне ознайомлення, а метою – пізнання змісту

висновку як процесуального документу.

Доведено, що оцінку та перевірку висновку експерта здійснюють:

- імперативні суб'єкти, які зобов'язані та уповноважені приймати процесуальні рішення – суд, слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор;
- диспозитивні суб'єкти, які діють на власний розсуд у межах і способами, передбачений процесуальним законодавством – сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;
- допоміжні суб'єкти, які сприяють правосуддю в оцінці та перевірці висновку експерта в частині науково-методичної обґрунтованості результатів експертного дослідження – експерт та спеціаліст.

У структурі висновку експерта як складного джерела доказів виокремлено такі компоненти:

1) нормативно-процедурна, що встановлює загальні та окремі вимоги до процедури отримання висновку експерта, а також стандартів щодо засобів і порядку його допуску до процесу доказування;

2) пізнавальна, яка забезпечує сторони та суд певними відомостями, отриманими на підставі спеціальних знань, із застосуванням і на підставі яких можуть бути встановлені доказові факти;

3) інтерпретаційна, що полягає у отриманні нової інформації (нового вивідного знання), що утворюється в результаті проведеного експертом дослідження;

4) факто-встановлююча, що означає визнання висновку джерелом доказів, яке містить юридично значиме знання (факт), є придатним з позицій належності, допустимості, достовірності у сукупності з іншими доказами для підтвердження чи спростовування обставин, що підлягають доказуванню;

5) логіко-обґрунтуюча, що визначає процес логічного доказування експертного дослідження у формі силогізму, який має більший засновник (наукове

положення), менший засновник (результати дослідження) та умовивід експерта як нове знання.

Зазначено, що висновок експерта з логічної точки зору є силогізмом, який складають загальне правило – наукове положення, з якого виходив експерт, конкретні дані про досліджуваний об'єкт – ознаки, вихідні дані (аргумент), висновок – умовивід (теза, що доказується), який формується на основі наукових положень та отриманих результатів.

Задля усунення помилок у формуванні висновку експерта запропоновано правила логічного доказування: а) теза (мета експертного дослідження) має бути судженням ясним і точно визначеним; не повинна змінюватися протягом дослідження; має логічно впливати з аргументів; б) аргументи (результати експертного дослідження), що наводяться на підтвердження тези, не повинні підлягати сумніву, бути достатнім підґрунтям для тези; їх істинність доводиться незалежно від тези.

Констатовано, що оцінка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є текст й додатки письмового документу, предметом – властивості форми та змісту експертного висновку, в якому описана методика та результати дослідження; способом здійснення – розумові операції за правилами логіки, а метою – визначення за внутрішнім переконанням суб'єктів доказування та суду допустимості висновку як джерела доказів, а також належності, допустимості достовірності і доказового значення фактичних даних, що встановлені експертом, як доказів у кримінальному провадженні.

Оскільки спеціальними знаннями, покладеними в основу проведеного дослідження та формулювання висновків, слідчий, суддя, прокурор, дізнавач, захисник не володіють, то пропонується науково-методичну складову висновку експерта оцінювати двома способами. Процесуальним способом – допит експерта (ст. 356 КПК України), отримання роз'яснення або консультації спеціаліста (ст. 360 КПК України), призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК

України). Непроцесуальним способом є консультації із фахівцями, самостійне ознайомлення суб'єкта доказування із науково-методичною літературою.

Обґрунтовано, що рецензії, складані на запит сторони захисту щодо висновків експертів, виконаних на стадії досудового розслідування, не можуть вважатись процесуальним джерелом доказів, оскільки не передбачені законом, відсутні гарантії незалежності та незаінтересованості рецензента, а його думки не містять даних про фактичні обставини розслідуваного кримінального правопорушення.

Наведено, що перевірка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є складові експертного висновку, які викликають сумнів у правильності проведеного дослідження, або умовиводи експерта, що суперечать вже встановленим у кримінальному провадженні обставинам; предметом є інформація, дані, що містяться у тих частинах висновку експерта, що викликають сумнів, або фактичні дані, що суперечать іншим доказам; способами здійснення є розумова діяльність та практичні (процесуальні та непроцесуальні) дії з отримання нових доказів чи інформації, а метою – підтвердження або спростування сумнівів, протиріч, суперечностей.

Доведено, що допустимість висновку експерта встановлюється не тільки оцінкою процесуальної форми процедури дослідження, але визначається й шляхом аналізу змісту документу. До загальних критеріїв оцінки допустимості висновку судового експерта належить: 1) незалежність судового експерта; 2) компетенція та компетентність судового експерта; 3) об'єктивність, всебічність та повнота дослідження; 4) дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи; 5) дотримання прав і свободи людини і громадянина.

Процесуальні порушення, що є підставами визнання висновку недопустимим, класифіковані за двома критеріями:

1) відповідно до етапів проведення експертизи (підготовки та призначення експертизи, провадження експертного дослідження, використання

висновку експерта в доказуванні);

2) за критерієм тяжкості наслідків: а) істотні порушення, усунення яких неможливо, тому висновок експерта визнається недопустимим джерелом доказів; б) умовно-істотні порушення, що можуть бути виправлені проведенням процесуальних дій для визнання допустимим джерелом доказів висновку експерта; в) неістотні порушення, які можна не враховувати та дозволяють визнати допустимим висновок експерта, хоча окремі його складові формально порушують процесуальні вимоги.

Встановлено, що достовірність висновку експерта включає три складові:

1) умови, які визначають достовірність експертного дослідження та без дотримання яких встановлення достовірності неможливо: а) правові умови встановлення належності та допустимості висновку експерта пов'язані із процесуальною процедурою проведення судової експертизи; б) пізнавальні умови, пов'язані з якістю наданих матеріалів, наявністю науково-методичних основ певного виду експертизи;

2) критерій достовірності експертного дослідження означає наукову та логічну обґрунтованість умовиводів експерта;

3) критерій процесуальної достовірності висновку як джерела доказів, який характеризує збіг умовиводів експерта з іншими відомостями у кримінальному провадженні, отриманими з різних джерел, відсутність протиріч між ними.

З'ясовано, що достовірність висновку експерта – це властивість, що оцінюється суб'єктами доказування та судом за внутрішнім переконанням, включає дотримання правових та пізнавальних умов проведення експертизи, науково-методичне обґрунтування та логічну аргументацію умовиводів, узгодженість встановлених фактичних даних із наявними доказами у кримінальному провадженні та їх відповідність обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

Аргументовано, що висновок експерта, оцінений й перевірений суб'єктами

доказування та судом, визнається за їх внутрішнім переконанням належним, допустимим та достовірним джерелом доказів, якщо процесуальні та пізнавальні умови проведення експертизи дотримано, встановлені фактичні дані науково-методично обґрунтовані та логічно аргументовані, узгоджені із рештою доказів у кримінальному провадженні та відповідають обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

Обґрунтовано, що термін «правильний висновок експерта» означає наявність всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності та достовірності, що в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами у кримінальному провадженні дозволяє прийняти відповідне процесуальне рішення.

Ключові слова: висновок експерта, види судових експертиз, докази, доказування, достовірність доказів, допустимість доказів, електронний суд, кримінальне провадження, комплексна судова експертиза, кримінальне правопорушення, критерії оцінки, спеціаліст, сліди, слідчий, слідча дія, судовий експерт, судова експертиза, судово-експертна діяльність, належність доказів, оцінювання висновку, оцінка висновку експерта, перевірка висновку експерта, правоохоронний орган, принципи, експерт, юридична практика.

SUMMARY

Dementiev M. V. Epistemological and Procedural principles of evaluation and verification of the expert's report. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

PhD thesis by the specialty 081 "Law" (Field of Study 08 Law). – National Scientific Center "Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine. – Kharkiv, 2023.

The dissertation solves a scientific task, which consists in the study of legal, organizational and tactical features of conducting forensic examinations during court proceedings.

It was found that proof, as a rational-empirical activity related to conducting an examination, includes the following successive stages: 1) collection (search, detection, fixation, extraction, packaging, transportation) of objects – carriers of potential forensically significant information and sending them for examination; 2) conducting an expert study and forming an expert's opinion; 3) study of the expert's opinion; 4) assessment of the conclusion from the point of view of propriety, admissibility, credibility; 5) verification of questionable components of the expert's conclusion with repeated research and assessment of new evidence. This procedure is repeated until the expert's opinion meets all procedural requirements as a source of evidence; 6) use of an expert's opinion in proof.

It was determined that the examination of the expert's opinion by the subject of proof and the court is a process, the object of which is a written document drawn up by an expert; the subject is the properties of the conclusion - the text of the three mandatory parts (introduction, research part, conclusions) and visual illustrations (diagrams, graphics, photos, etc.); the method of implementation is visual familiarization, and the goal is to learn the content of the conclusion as a procedural document.

It has been proven that the assessment and verification of the expert's opinion is

carried out by:

- imperative subjects who are obliged and authorized to make procedural decisions – court, investigator, investigator, head of the pre-trial investigation body, head of the investigation body, prosecutor;

- dispositive subjects who act at their own discretion within the limits and in the manner provided for by procedural legislation – the defense party, the victim, the representative of the legal entity in respect of which the proceedings are being conducted;

- auxiliary entities that contribute to justice in the evaluation and verification of the expert's conclusion in terms of the scientific and methodological validity of the results of the expert study – an expert and a specialist.

In the structure of the expert's conclusion, the following components are singled out as a complex source of evidence:

- 1) normative and procedural, establishing general and separate requirements for the procedure for obtaining an expert's opinion, as well as standards for the means and procedure for its admission to the evidence process;

- 2) cognitive, which provides the parties and the court with certain information obtained on the basis of special knowledge, with the application of which evidentiary facts can be established;

- 3) interpretive, which consists in obtaining new information (new inferred knowledge), which is formed as a result of research conducted by an expert;

- 4) fact-establishing, which means the recognition of a conclusion as a source of evidence, which contains legally significant knowledge (fact), suitable from the standpoint of propriety, admissibility, and reliability in combination with other evidence to confirm or refute the circumstances to be proven;

- 5) logical-reasoning, which defines the process of logical proof of expert research in the form of a syllogism, which has a larger founder (scientific position), a smaller founder (research results) and the expert's conclusion as new knowledge.

It is noted that the expert's conclusion from a logical point of view is a syllogism, which consists of a general rule – a scientific position from which the expert proceeded, specific data about the researched object – signs, initial data (argument), a conclusion – an inference (the thesis to be proven), which is formed on the basis of scientific provisions and obtained results.

In order to eliminate errors in the formation of the expert's conclusion, the rules of logical proof are proposed: a) the thesis (the goal of expert research) must be a clear and precisely defined judgment; should not change during the study; must follow logically from the arguments; b) arguments (results of expert research) given to support the thesis should not be subject to doubt, should be a sufficient basis for the thesis; their truth is proved independently of the thesis.

It was established that the assessment of an expert's opinion is a process whose object is the text and appendices of a written document, the subject of which is the properties of the form and content of an expert's opinion, which describes the methodology and results of the research; the method of implementation is mental operations according to the rules of logic, and the purpose is to determine, based on the internal conviction of the subjects of the evidence and the court, the admissibility of the conclusion as a source of evidence, as well as the propriety, admissibility, reliability, and probative value of the factual data established by the expert as evidence in criminal proceedings.

Since the investigator, judge, prosecutor, inquirer, defense attorney do not possess the special knowledge underlying the conducted research and formulation of conclusions, the proposed scientific-methodological component of the expert's opinion is evaluated in two ways. Procedural method – questioning an expert (Article 356 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), obtaining an explanation or consulting a specialist (Article 360 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), appointing a new (repeated) examination (Article 332 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). A non-procedural method is consultations with specialists, independent familiarization subject

of proof with scientific and methodical literature.

It is substantiated that the reviews drawn up at the request of the defense party regarding the conclusions of experts made at the stage of the pre-trial investigation cannot be considered a procedural source of evidence, since they are not provided for by law, there are no guarantees of independence and disinterestedness of the reviewer, and his opinions do not contain data about the actual circumstances of the criminal case under investigation offense.

It is stated that the verification of an expert's opinion is a process, the object of which is the components of the expert's opinion that raise doubts about the correctness of the conducted research, or the expert's conclusions that contradict the circumstances already established in the criminal proceedings; the subject is information, data contained in those parts of the expert's opinion that cause doubt, or factual data that contradicts other evidence; the means of implementation are mental activity and practical (procedural and non-procedural) actions to obtain new evidence or information, and the purpose is to confirm or refute doubts, contradictions, contradictions.

It is proven that the admissibility of an expert's opinion is determined not only by evaluating the procedural form of the research procedure, but also by analyzing the content of the document. The general criteria for assessing the admissibility of a forensic expert's opinion include: 1) independence of the forensic expert; 2) competence and competence of the forensic expert; 3) objectivity, comprehensiveness and completeness of the research; 4) compliance with the procedural procedure for appointment and examination; 5) observance of human and citizen rights and freedoms.

Procedural violations, which are grounds for declaring the conclusion inadmissible, are classified according to two criteria:

1) according to the stages of the examination (preparation and assignment of the examination, conducting an expert study, using the expert's opinion in proof;

2) according to the criterion of severity of consequences: a) significant violations that cannot be eliminated and cause the expert's opinion to be unconditionally

recognized as inadmissible; b) conditionally significant violations that can be eliminated by procedural actions and allow the expert's opinion to be recognized as an admissible source of evidence; c) insignificant violations that do not require elimination and allow the expert's opinion to be recognized as admissible, despite the fact that some of its components formally violate procedural requirements.

It was established that the reliability of the expert's opinion includes three components:

1) conditions that determine the reliability of expert research and without compliance with which it is impossible to establish reliability: a) legal conditions for establishing the propriety and admissibility of an expert's opinion are related to the procedural procedure of conducting a forensic examination; b) cognitive conditions related to the quality of the provided materials, the availability of scientific and methodological foundations of a certain type of examination;

2) the reliability criterion of expert research means the scientific and logical validity of the expert's conclusions;

3) the criterion of procedural reliability of the conclusion as a source of evidence, which characterizes the coincidence of the expert's conclusions with other information in criminal proceedings obtained from different sources, the absence of contradictions between them.

It was found that the reliability of the expert's opinion is a property that is evaluated by the subjects of the evidence and the court based on internal conviction, includes compliance with the legal and cognitive conditions of conducting the examination, scientific and methodological substantiation and logical argumentation of the conclusions, consistency of the established factual data with the available evidence in criminal proceedings and their compliance with the circumstances of the criminal offense beyond reasonable doubt.

It is argued that the expert's opinion, evaluated and verified by the subjects of the evidence and the court, is recognized according to their internal conviction as a proper,

admissible and reliable source of evidence, if the procedural and cognitive conditions of the examination are observed, the established factual data are scientifically and methodically substantiated and logically argued, agreed upon with the rest of the evidence in the criminal proceedings and correspond to the circumstances of the criminal offense beyond a reasonable doubt.

It is substantiated that the term "correct expert's opinion" means the presence of all the necessary properties of the source of evidence - admissibility, propriety and reliability, which in combination and interrelationship with other evidence in criminal proceedings allows the adoption of an appropriate procedural decision. It was established that the reliability of the expert's opinion includes three components:

1) conditions that determine the reliability of expert research and without compliance with which it is impossible to establish reliability: a) legal conditions for establishing the propriety and admissibility of an expert's opinion are related to the procedural procedure of conducting a forensic examination; b) cognitive conditions related to the quality of the provided materials, the availability of scientific and methodological foundations of a certain type of examination;

2) the reliability criterion of expert research means the scientific and logical validity of the expert's conclusions;

3) the criterion of procedural reliability of the conclusion as a source of evidence, which characterizes the coincidence of the expert's conclusions with other information in criminal proceedings obtained from different sources, the absence of contradictions between them.

It was found that the reliability of the expert's opinion is a property that is evaluated by the subjects of the evidence and the court based on internal conviction, includes compliance with the legal and cognitive conditions of conducting the examination, scientific and methodological substantiation and logical argumentation of the conclusions, consistency of the established factual data with the available evidence in criminal proceedings and their compliance with the circumstances of the criminal

offense beyond reasonable doubt.

It is argued that the expert's opinion, evaluated and verified by the subjects of the evidence and the court, is recognized according to their internal conviction as a proper, admissible and reliable source of evidence, if the procedural and cognitive conditions of the examination are observed, the established factual data are scientifically and methodically substantiated and logically argued, agreed upon with the rest of the evidence in the criminal proceedings and correspond to the circumstances of the criminal offense beyond a reasonable doubt.

It is substantiated that the term "correct expert's opinion" means the presence of all the necessary properties of the source of evidence – admissibility, propriety and reliability, which in combination and interrelationship with other evidence in criminal proceedings allows the adoption of an appropriate procedural decision.

Key words: expert opinion, types of forensic examinations, evidence, proving, reliability of evidence, admissibility of evidence, electronic court, criminal proceedings, comprehensive forensic examination, criminal offense, assessment criteria, specialist, traces, investigator, investigative action, forensic expert, forensic examination, judicial expert activity, propriety of evidence, evaluation of a conclusion, evaluation of an expert's opinion, verification of an expert's opinion, law enforcement agency, principles, expert, legal practice.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дементьєв М. Умови та критерії достовірності висновку експерта. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 6 (42). С. 155–159.

URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/7283>

DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.6.25>

2. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В., Проценко А. М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 173–186.

URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1521/1397>

DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.173-186>

3. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2022. Вип. 3 (98). С. 206–216.

URL: <http://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/482/449> .

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.3.19>

4. Дементьєв М. Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. Вип. 4 (29). С. 149–159.

URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/view/553/623>

DOI: 10.32353/ khrife.4.2022.08

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Дементьєв М. В. Щодо оцінки експертом результатів дослідження. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.)*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (м. Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 143–144.

6. Дементьев М. В. Принципи оцінки доказів у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 214–216.

7. Дементьев М. В. Відмінність перевірки від оцінки доказів. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих учених*: наук.-практ. конф. з нагоди святкування дня науки (м. Харків, 15 травня 2020 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2020. С. 112–116.

8. Дементьев М. В. Поняття достовірності висновку експерта. *Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування*: матер. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 29 травня 2020 року). Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 221–223.

9. Дементьев М. В. Внутрішнє переконання під час оцінювання висновку експерта в кримінальному провадженні. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ: Національна академія внутр. справ, 2020. С. 161–163.

10. Дементьев М. В. Оцінка компетенції та компетентності експерта. *Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 1301–1302.

11. Дементьев М. В. Порушення, які виключають допустимість судово-економічної експертизи. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження*: матер. круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. С. 122–124.

12. Дементьев М. В. Правомочний суб'єкт проведення судової експертизи як гарантія допустимості висновку експерта. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовтня 2021 р.). С. 125–128.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. Наукові та правові основи оцінки та перевірки висновку експерта.....	32
1.1. Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта як етапи доказування.....	32
1.2. Суб'єкти оцінки та перевірки висновку експерта.....	55
1.3. Зміст та структура висновку експерта як джерела доказів.....	72
Висновки до розділу 1.....	98
РОЗДІЛ 2. Оцінка та перевірка висновку експерта.....	101
2.1. Поняття та способи оцінки висновку експерта.....	101
2.2. Сутність та способи перевірки висновку експерта.....	124
Висновки до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3. Оцінка та перевірка допустимості й достовірності висновку експерта.....	145
3.1. Критерії допустимості висновку експерта.....	145
3.2. Зміст та критерії достовірності висновку експерта.....	173
Висновки до розділу 3.....	197
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	206
ДОДАТКИ.....	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВССУ	– Вищий спеціалізований суд України;
ВСУ	– Верховний Суд України;
ЄРДР	– Єдиний реєстр досудових розслідувань;
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини;
КК	– Кримінальний кодекс;
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс;
МВС	– Міністерство внутрішніх справ;
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я
МЮ	– Міністерство юстиції;
ст.	– стаття;
ст. ст.	– статті
п.	– пункт;
ч.	– частина.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Кримінальний процесуальний кодекс України проголосив призначенням кримінального судочинства захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Вирішення цих пріоритетних завдань кримінальної процесуальної діяльності багато в чому пов'язане з широким використанням у слідчій та судовій практиці досягнень науково-технічного прогресу, знань обізнаних осіб, без яких якісне доказування у кримінальних справах в умовах зростання кількості організованих, технічно оснащених та підготовлених кримінальних правопорушень, практично неможливо. У такій ситуації надзвичайно важливо, щоб у кримінальній процесуальній діяльності використовувалися всі можливості судових експертиз для ефективної боротьби зі злочинністю. У нинішній період зростає вимога до підвищення якості судово-експертної діяльності, суттєвою ознакою якої є складання в кожному кримінальному провадженні належного, допустимого, достовірного висновку експерта.

Для висновку експерта, як джерела доказів, характерні особливі ознаки, оскільки висновок є результатом дослідження, проведеного із застосуванням спеціальних знань особливим суб'єктом – судовим експертом, а не суб'єктом доказування. Одним із найважливіших і найскладніших етапів процесу доказування з використанням висновку експерта є оцінка та перевірка результатів експертного дослідження, оскільки саме від цього залежить законність та обґрунтованість прийнятих рішень у кримінальному провадженні. Аналіз висновку експерта у процесі доказування під час розслідування кримінальних правопорушень становить значну складність. Зокрема, труднощі виникають у зв'язку з недостатньо правильними уявленнями про допустимість й достовірність висновку експерта як самостійного джерела доказів, критеріїв їх встановлення.

Відсутність методичних розробок з цієї теми пояснюється тим, що науковці – спеціалісти в галузі судової експертизи орієнтовані в основному на аналіз питань, що стосуються теоретичних, організаційних та методичних проблем, оптимального використання результатів експертних досліджень у кримінальному судочинстві. З іншого боку вчені-процесуалісти не приділяють достатньої уваги оцінці та перевірці висновку експерта і не враховують особливостей його формування. Тому вважаємо, що кримінально-процесуальні, логічні та пізнавальні аспекти оцінки та перевірки висновку експерта, як джерела доказів у кримінальних провадженнях розкриті недостатньо повно.

Крім того, кримінальний процесуальний кодекс містить лише загальні вказівки щодо оцінки доказів, однак висновок експерта у зв'язку з його своєрідністю вимагає окремого розгляду та законодавчої регламентації.

Підґрунтям для дослідження стали праці вітчизняних науковців у галузі криміналістики, кримінального процесу, судової експертології, які розглядали концептуальні питання оцінки та перевірки доказів та висновку експерта, серед яких: С. А. Альперт, В. Д. Берназ, В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, В. П. Гмирко, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Ю. М. Грошевський, С. В. Євдокіменко, В. А. Журавель, О. В. Капліна, Н. І. Клименко, Є. Г. Коваленко, С. О. Ковальчук, І. І. Котюк, Г. Р. Крет, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, А. А. Павлишин, І. А. Петрова, І. В. Пиріг, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, Д. Б. Сергєєва, Е. Б. Сімакова-Єфрема, С. М. Стахівський, В. М. Тertiшник, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, М. Г. Щербаковський та ін.

За останні роки проблеми проведення судових експертиз, залучення експерта розглянути в низці дисертаційних досліджень. Окремі питання оцінки та перевірки висновку експерта вивчались в роботах В. В. Бажанюка («Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні», 2023 р.), А. Р. Воробчака («Висновок експерта як джерело доказів у

кримінальному провадженні», 2019 р.), А. В. Дудича («Експерт як учасник кримінального провадження», 2016 р.), Д. В. Куриленка («Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні», 2017 р.), М. Г. Щербаковського («Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі», 2016 р.), І. В. Пирога («Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування», 2015 р.), І. А. Петрової («Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів», 2012 р.).

Процесуальні проблеми оцінки доказів розглядались в роботах Г. Р. Крет («Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи» 2020 р.); Б. В. Шабаровський («Перевірка доказів у кримінальному процесі України» 2019 р.); В. В. Вапнярчук («Теоретичні основи кримінального процесуального доказування» 2018 р.); К. А. Садчикова («Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект)» 2017 р.); А. В. Панова («Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні» 2016 р.); О. С. Осетрова («Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні» 2016 р.); І. Ю. Кайло («Допустимість доказів у кримінальному процесі України» 2016 р.); В. В. Тютюнник («Інститут допустимості доказів як гарантія ухвалення законного та обґрунтованого вироку суду» 2015 р.).

Однак, у вказаних дисертаціях дискусійні питання оцінки та перевірки висновку експерта розглянуто уривчасто разом з іншими процесуальними діями й не охоплюють увесь обсяг проблем, залишаються недостатньо висвітленими і потребують наукового обґрунтування. Відсутність комплексного монографічного дослідження, яке включає правові, організаційні й наукові сторони оцінки та перевірки висновку експерта обумовило вибір теми та її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Стратегії розвитку системи правосуддя та

конституційного судочинства на 2021-2023 роки (затверджена указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021), Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки (затверджена указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021), Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки (затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 року № 756-р), пріоритетного напрямку «Правові механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини», «Фундаментальні та прикладні проблеми наукового забезпечення боротьби зі злочинністю в Україні» на 2021-2025 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26 березня 2021 року №12-21, а також за Планом наукових робіт Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта» (№ держреєстрації – 0120U104388).

Тема дисертації затверджена Національним науковим центром «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України) (протокол № 12 від 06.11.2019 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування, розробка процесуальних й гносеологічних засад, методичних рекомендацій проведення оцінки та перевірки висновку експерта. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- розкрити процес доказування із використанням висновку експерта;
- охарактеризувати дослідження, оцінку, перевірку висновку експерта як етапів встановлення його джерелом доказів;
- висвітлити зміст та логічні правила формування висновку експерта;
- встановити суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта;
- визначити складові дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта;
- обґрунтувати критерії оцінки допустимості висновку експерта;

- розглянути та класифікувати процесуальні порушення під час проведення експертиз;
- окреслити типові способи оцінки науково-методичної складової висновку експерта;
- охарактеризувати рецензії на висновки експерта, що надаються на запит сторони захисту;
- розробити критерії оцінки достовірності висновку експерта;
- розкрити поняття «правильності» щодо висновку експерта.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини, що виникають у процесі оцінки та перевірки висновку експерта.

Предметом дослідження є процесуальні та гносеологічні засади оцінки та перевірки висновку експерта.

Методи дослідження. Методологія наукової роботи визначена на підставі системного підходу, що обумовлений специфікою теми дослідження і передбачає використання комплексу загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, якими оперують у правовій науці. Методи були застосовані у взаємозв'язку, що в кінцевому підсумку сприяло забезпеченню всебічності, повноти й об'єктивності наукових пошуків, коректності й несуперечливості висновків. Як загальнонаукові використовувались діалектичний метод пізнання дійсності, а також догматичний метод задля тлумачення правових і криміналістичних категорій, визначення їх сутності з метою поглибленого вивчення й уточнення понятійно-категоріального апарату (розділи 1–3). Метод юридичного аналізу використаний під час вивчення відповідних положень кримінального процесуального законодавства, відомчих нормативно-правових актів України, а також постанов ВСУ (розділи 1–3). Метод прогнозування дозволив сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства. Метод узагальнення застосовано при підведенні підсумків за результатами дослідження окремих проблем, що стосуються проведення оцінки та перевірки висновків експертів (розділи 1–3).

Системно-структурний метод дослідження забезпечив комплексне вивчення проблемних питань та визначення елементів (етапів) процедури проведення експертизи (підрозділ 1.1, складових дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта (підрозділи 1.1., 2.1., 2.2.). Соціологічний та статистичний методи використані для збирання, аналізу та узагальнення емпіричних матеріалів дослідження, серед яких рішення Європейського суду з прав людини, узагальнення судової практики, рішення національних судів, анкетування респондентів.

Нормативно-правовою основою дослідження стали положення Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Кримінального кодексу України, Закону України «Про судову експертизу», постанов Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів МВС України, МЮ України, МОЗ України, інших вітчизняних відомств та служб, рішення Європейського Суду з прав людини.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять наукові праці вітчизняних фахівців у галузі криміналістики, судової експертизи, кримінального процесу, логіки та філософії.

Емпіричну базу дослідження становлять результати вивчення 350 матеріалів кримінальних проваджень, 190 судових рішень, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень та ухвалених протягом 2015–2022 рр.; зведені дані анкетування й інтерв'ювання 254 слідчих Національної поліції України та прокурорів.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена тим, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим в Україні комплексним науковим монографічним дослідженням проблематики проведення оцінки та перевірки висновку експерта відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства. У результаті дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем.

Основні з них є такими:

уперше:

– визначено, що дослідження висновку експерта – це процес, об’єктом якого є письмовий документ, складений експертом; предметом – властивості висновку – текст трьох обов’язкових частин (вступу, дослідницької частини, висновків) та наочні ілюстрації (схеми, графіки, фото та ін.); способом здійснення – візуальне ознайомлення, а метою – пізнання змісту висновку як процесуального документу;

– констатовано, що оцінка висновку експерта – це процес, об’єктом якого є текст й додатки письмового документу, предметом – властивості форми та змісту експертного висновку, в якому описана методика та результати дослідження; способом здійснення – розумові операції за правилами логіки, а метою – визначення за внутрішнім переконанням суб’єктів доказування та суду допустимості висновку як джерела доказів, а також належності, допустимості достовірності і доказового значення фактичних даних, що встановлені експертом, як доказів у кримінальному провадженні;

– доведено, що перевірка висновку експерта – це процес, об’єктом якого є складові експертного висновку, які викликають сумнів у правильності проведеного дослідження, або умовиводи експерта, що суперечать вже встановленим у кримінальному провадженні обставинам; предметом є інформація, дані, що містяться у тих частинах висновку експерта, що викликають сумнів, або фактичні дані, що суперечать іншим доказам; способами здійснення є розумова діяльність та практичні (процесуальні та непроцесуальні) дії з отримання нових доказів чи інформації, а метою – підтвердження або спростування сумнівів, протиріч, суперечностей;

– аргументовано, що висновки експерта, оцінені й перевірені суб’єктами доказування та судом, визнається за їх внутрішнім переконанням належним, допустимим та достовірним джерелом доказів, якщо процесуальні та пізнавальні умови проведення експертизи дотримано, встановлені фактичні дані науково-

методично обґрунтовані та логічно аргументовані, узгоджені із рештою доказів у кримінальному провадженні та відповідають обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

удосконалено:

– процес доказування, як раціонально-емпірична діяльність, що пов'язана з проведенням експертизи, включає послідовні етапи: 1) збирання (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упаковка, транспортування) об'єктів – носіїв потенціальної криміналістично значущої інформації та направлення їх на експертизу; 2) проведення експертного дослідження та формування висновку експерта; 3) дослідження висновку експерта; 4) оцінку висновку з точки зору належності, допустимості, достовірності; 5) перевірку сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів. Вказана процедура повторюється до тих пір, поки висновок експерта не буде відповідати всім процесуальним вимогам як джерело доказів; 6) використання висновку експерта у доказуванні;

– структура висновку експерта, як складного джерела доказів, що включає такі компоненти: 1) нормативно-процедурна, що встановлює загальні та окремі вимоги до процедури отримання висновку експерта, а також стандартів щодо засобів і порядку його допуску до процесу доказування; 2) пізнавальна, яка забезпечує сторони та суд певними відомостями, отриманими на підставі спеціальних знань, із застосуванням і на підставі яких можуть бути встановлені доказові факти; 3) інтерпретаційна, що полягає у отриманні нової інформації (нового вивідного знання), що утворюється в результаті проведеного експертом дослідження; 4) факто-встановлююча, що означає визнання висновку джерелом доказів, яке містить юридично значиме знання (факт), придатний з позицій належності, допустимості, достовірності у сукупності з іншими доказами підтверджувати чи спростовувати обставини, що підлягають доказуванню; 5) логічного обґрунтування, що визначає процес логічного доказування

експертного дослідження у формі силогізму, який має більший засновник (наукове положення), менший засновник (результати дослідження) та умовивід експерта, як нове знання;

– суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта: а) імперативні суб'єкти, які зобов'язані та уповноважені приймати процесуальні рішення – суд, слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор; б) диспозитивні суб'єкти, які діють на власний розсуд у межах і способ, передбачений процесуальним законодавством – сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження; в) допоміжні суб'єкти, які сприяють правосуддю в оцінці та перевірці висновку експерта в частині науково-методичної обґрунтованості результатів експертного дослідження – експерт та спеціаліст;

– загальні критерії оцінки допустимості висновку судового експерта: 1) незалежність судового експерта; 2) компетенція та компетентність судового експерта; 3) об'єктивність, всебічність та повнота дослідження; 4) дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи; 5) дотримання прав і свободи людини і громадянина;

– класифікацію процесуальних порушень, що є підставами визнання висновку недопустимим: 1) відповідно до етапів проведення експертизи (підготовки та призначення експертизи, провадження експертного дослідження, використання висновку експерта в доказуванні; 2) за критерієм тяжкості наслідків: а) істотні порушення, усунення яких неможливо, тому висновок експерта визнається недопустимим джерелом доказів; б) умовно-істотні порушення, що можуть бути виправлені проведенням процесуальних дій для визнання допустимим висновку експерта; в) неістотні порушення, які можна не враховувати та дозволяють визнати допустимим висновок експерта, хоча окремі його складові формально порушують процесуальні вимоги

дістало подальшого розвитку:

– процесуальне значення наданих на запит сторони захисту рецензії на висновки експертів, що виконані на стадії досудового розслідування. Доведено, що рецензії не є процесуальним джерелом доказів, оскільки не передбачені законом, відсутні гарантії незалежності та незаінтересованості рецензента, а його думки не містять даних про фактичні обставини розслідуваного кримінального правопорушення;

– оцінка науково-методичної складової висновку експерта, яка здійснюється двома способами: процесуальним – допит експерта (ст. 356 КПК України), отримання роз'яснення або консультації спеціаліста (ст. 360 КПК України), призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК України) та не процесуальним – консультації із фахівцями, самостійне ознайомлення суб'єкта доказування із науково-методичною літературою;

– формування висновку експерта за допомогою правил логічного доказування: а) теза (мета експертного дослідження) має бути судженням ясним і точно визначеним; не повинна змінюватися протягом дослідження; має логічно впливати з аргументів; б) аргументи (результати експертного дослідження), що наводяться на підтвердження тези, не повинні підлягати сумніву, бути достатнім підґрунтям для тези; їх істинність доводиться незалежно від тези;

– складові достовірності висновку експерта які включають: 1) умови, достовірності експертного дослідження: а) правові умови, пов'язані із процесуальною процедурою проведення судової експертизи; б) пізнавальні умови, пов'язані з якістю наданих матеріалів, наявністю науково-методичних основ певного виду експертизи; 2) критерій достовірності експертного дослідження означає наукову та логічну обґрунтованість умовиводів експерта; 3) критерій процесуальної достовірності висновку як джерела доказів характеризує збіг умовиводів експерта з іншими відомостями у кримінальному провадженні, отриманими з різних джерел, відсутність протиріч між ними;

– поняття достовірності висновку експерта як властивість, що оцінюється

суб'єктами доказування та суду за внутрішнім переконанням, включає дотримання правових та пізнавальних умов проведення експертизи, науково-методичне обґрунтування та логічну аргументацію умовиводів, узгодженість встановлених фактичних даних із наявними доказами у кримінальному провадженні та їх відповідність обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом;

- термін «правильний висновок експерта», що означає наявність всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності та достовірності, що в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами у кримінальному провадженні дозволяє прийняти відповідне процесуальне рішення;
- пропозиції з удосконалення чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані наукові результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі* – для подальшої розробки і вирішення проблем оцінки та перевірки висновку експерта (*акт впровадження Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України від 11 листопада 2023 р.*);
- *законотворчій діяльності* – задля удосконаленні норм кримінального процесуального закону у частині проведення судових експертиз;
- *у правозастосуванні* – з метою підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, суддів, судових експертів, які залучаються до проведення експертиз;
- *в освітньому процесі* – під час розробки освітніх програм першого, другого й третього рівнів освіти, зокрема у проведенні занять з навчальних дисциплін «Судова експертологія», «Криміналістика», «Кримінальний процес». «Докази і доказування», «Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні», «Досудове слідство та судовий розгляд кримінальних справ» та ін.,

підготовці лекцій, методичних рекомендацій, навчальних посібників, підручників тощо (*акт впровадження Харківського національного університету внутрішніх справ від 10 вересня 2023 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням, а викладені в ній висновки та пропозиції є особистим здобутком автора. В опублікованій у співавторстві праці «Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта», підготовлену разом з М. Г. Щербаковським та А. В. Проценко автором розроблено класифікацію процесуальних порушень; у статті «Перевірка висновку експерта», підготовлену разом з М. Г. Щербаковським, автором запропоновано способи перевірки експертного висновку.

Ідеї співавторів опублікованих праць у дослідженні не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Результати наукових досліджень, висновки та пропозиції автора оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема таких: «Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)» (м. Харків, 22 листопада 2019 р.), «Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування» (м. Харків, 28 листопада 2019 р.), «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих учених» (м. Харків, 15 травня 2020 р.), «Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування» (м. Дніпро, 29 травня 2020 року), «Актуальні питання криміналістики та судової експертизи (м. Київ, 19 листопада 2020 р.), «Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи» (м. Харків, 26 листопада 2020 р.), «Проблеми теорії та практики кримінального провадження» (м. Харків, 17 червня 2021 р.), «Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики» (м. Харків, 29 жовтня 2021 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у дванадцяти наукових працях, у тому числі чотирьох наукових статтях, опублікованих у

наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, і в восьми тезах наукових доповідей.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і чотирьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінок, з яких основний текст дисертації займає 187 сторінок, список використаних джерел (291 найменування) – 28 сторінок, додатки – 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ ОЦІНКИ ТА ПЕРЕВІРКИ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

1.1. Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта як етапи доказування

Для дослідження численних питань оцінки та перевірки доказів необхідно спочатку визначити сутність та структуру доказування в кримінальному процесі в цілому. У кримінальному провадженні доказування виступає фундаментальною правовою категорією, оскільки визначає сутність та зміст всієї кримінальної процесуальної діяльності. Докладному дослідженню поняття доказування присвячені численні роботи з теорії доказів.

У сучасній кримінальній процесуальній доктрині проблеми доказування у кримінальному провадженні неодноразово досліджувались вітчизняними та зарубіжними правниками. Не заглиблюючись в аналіз думок науковців з приводу розуміння правової природи теорії вітчизняного кримінального процесуального доказування на різних етапах історичного розвитку, розглянемо основні сучасні концепції до розуміння змісту цієї діяльності.

Основна концепція сутності доказової діяльності, яка панує серед науковців – є пізнавальна, раціонально-емпірична. Відповідно до цієї концепції доказування здійснюється шляхом безпосереднього чи опосередкованого сприйняття з використанням певних розумових логічних операцій, вона включає збирання, дослідження й оцінювання доказів у кримінальних справах [36, с. 40]. Метою доказування визначається об'єктивна істина, тобто такий рівень знань, який адекватно відображає об'єктивну дійсність, обставини кримінального правопорушення і не залежить від суб'єкта доказування. Об'єктивна істина

встановлюється за допомогою процесуальних доказів, що представляють собою будь-які фактичні дані (інформацію) та містяться у встановлених законом джерелах. В даній концепції вбачаються як позитивні, так й негативні положення. На думку М. А. Погорецького у раціонально-емпіричному підході розроблено теоретичні й гносеологічні засади теорії доказування, які не дивлячись на зміни процесуального законодавства використовуються сучасними дослідниками кримінального процесу та переосмислюються [171, с. 17]. на відміну від нього В. П. Гмирко вважає, що положення цієї концепції не виходять за рамки позитивного права, не мають перспектив подальшого розвитку, не можуть бути основою сучасної інтегральної галузі юридичного знання [36, с. 29–30].

Раціонально-емпіричну концепцію підтримують більшість вітчизняних науковців. В. Т. Нор пише, що доказування є різновидом пізнавальної діяльності людей, однак вона здійснюється у кримінальному процесі відповідно до загальних закономірностей процесу пізнання в усіх сферах практики та науки. Водночас процесуальне пізнання має особливості, оскільки ця діяльність проводиться у встановлених законом процесуальних формах і спрямована на збирання, закріплення, перевірку й оцінювання фактичних даних (доказів) і встановлення істини у кримінальній справі [161, с. 73–75]. На думку М. М. Михеєнка доказування – це діяльність суб'єктів кримінального процесу зі збирання (формування), перевірки й оцінки доказів та їх процесуальних джерел. На підставі зібраних доказів формулюються певні тези і наводяться аргументи для їх обґрунтування. Вчений вважає, що за гносеологічною суттю процесуальне доказування є різновидом людського пізнання, в якому застосовуються (з урахування його специфіки) всі закони й категорії діалектичної і формальної логіки, а тому між доказуванням і пізнанням не має різниці [111, с. 115–117]. Ю. М. Грошевий зазначає, що «доказування, як різновид опосередкованого пізнання обставин минулої події, є основним елементом кримінально-процесуального пізнання. Доказування є кримінальною процесуальною діяльністю

спеціально уповноважених на це суб'єктів зі збирання, дослідження й оцінки доказів з метою встановлення обставин, що входять до предмета доказування в кримінальній справі» [45, с. 144].

В. Г. Гончаренко висловлює позицію, що пізнання у сфері кримінального судочинства є процесом досягнення знання прояви, обставини й причинно-наслідкові зв'язки конкретної події минулого, про стани, що викликала необхідність правового регулювання уповноваженими законом та іншими особами за допомогою законних засобів і методів без обмеження в часі. Результати судового пізнання у вигляді отриманих знань (інформації) можуть бути орієнтиром у процесуальному доказуванні, а певна їх частина, одержана під час досудового розслідування й судового розгляду з дотриманням закріплених законом процедур, може стати змістовним наповненням джерел процесуальних доказів [38, с. 7]. З точки зору М. Є. Шумило «доказування є основною формою пізнання у кримінальному судочинстві, яке відбувається відповідно до окресленої процедури й відображає гносеологічні, правові і психологічні закономірності встановлення винності чи невинуватості особи у вчиненні злочину» [274, с. 118].

За визначенням Р. Е. Савонюка, кримінально-процесуальне доказування в досудовому слідстві – це регламентована кримінально-процесуальним законом пізнавально-практична діяльність слідчого за участі інших суб'єктів кримінального процесу зі збирання (закріплення), дослідження (перевірки), оцінки доказів та їх джерел з метою встановлення об'єктивної істини в кримінальній справі [215, с. 113–114]. К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров наголошують, що доказування у кримінальному процесі являє собою здійснювану в передбаченому законом порядку діяльність слідчого, прокурора та суду, інших суб'єктів процесуальних правовідносин зі збирання, дослідження, перевірки та оцінки фактичних даних (доказів), використання їх у встановленні істини у справі, обґрунтуванні висновків та рішень, які приймаються [8, с. 71].

О. В. Капліна акцентує увагу на тому, що пізнання у кримінальному

провадженні здійснюється лише за допомогою кримінального процесуального доказування – врегульованої законом процесуальної діяльності «що полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [78, с. 138]. Ю. А. Комісарчук підкреслює, що процес доказування – це формування доказів та їх процесуальних джерел й обґрунтування висновків із метою встановлення максимально повно і точно, відповідно до дійсності, події кримінального правопорушення, винуватості особи у його вчиненні та всіх обставин, що визначають ступінь відповідальності цієї особи за вчинене, або впевнитись у протилежному, тобто у тому, що насправді кримінального правопорушення не було вчинено, особа невинувата [62, с. 76]. І. І. Котюк та О. І. Котюк трактують процесуальне доказування як здійснювану у визначеному законом порядку пізнавально-практичну діяльність уповноважених осіб, яка полягає у формуванні та оцінці доказів і їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою обґрунтування обставин, що підлягають доказуванню та прийняття на цій основі відповідних процесуальних рішень [99, с. 55].

Розуміння доказування у кримінальному процесі, як регламентованої кримінальним процесуальним законом пізнавальної діяльності суб'єктів кримінального провадження зі збирання, перевірки, оцінки доказів та їх використання у розслідуванні підтримується більшістю вітчизняних вчених [70, с. 74; 95, с. 144; 106, с. 145; 146, с. 92; 243, с. 12; 253, с. 57-58 та ін.]. У межах цієї концепції підкреслюється, що процес доказування незмінно супроводжується висуненням, побудовою та перевіркою слідчих версій, уявним моделюванням події злочину та утворенням слідів у оточуючому середовищі, оптимізацією подальшого пошуку і дослідження криміналістично значущої доказової інформації. Цей процес органічно включає в себе як чуттєво-практичну, так і аналітичну, розумову діяльність. Підсумком у доказування є висновки у кримінальному провадженні, які являють собою синтез розумової та чуттєво-

практичної діяльності та суб'єктів доказування

В. В. Вапнярчук вказує на такі основні особливості раціонально-емпіричного трактування пізнавальної природи доказування [23, с. 21–25]:

1. Основним змістом діяльності доказування у кримінальному процесі є виконання двох різних за природою операцій. До практичних операцій відноситься збирання й перевірка доказів. До розумових – оцінювання процесуальних доказів (фактів), оперування ними й побудова висновків пізнавального характеру. Відповідно до цієї концепції доказування зводиться до концептуального схематизму «збирання, перевірка, оцінка доказів (інколи також і оперування ними)». У науковій літературі висловлюються критичні зауваги щодо зазначених елементів, про що в роботі буде далі розглянуто.

2. Основою раціонально-емпіричної концепції доказування є об'єктивна істина як мета доказування, під якою розуміється такий зміст людських знань, що правильно відображає об'єктивну дійсність і не залежить від суб'єкта доказування [12, с. 418; 210, с. 269] Єдиним критерієм установлення об'єктивної істини є практика (досвід). Висновки слідчого, суду, експерта відповідатимуть дійсності, якщо вони ґрунтуються на достовірних, перевірених практикою фактичних даних.

3. Вплив на поняття доказування та докази інформаційного підходу. Докази тлумачаться як будь-які фактичні дані (відомості про факти, інформація), що містяться у визначених законом джерелах [143, с. 253–270]. Основною особливістю такого підходу є те, що акцентується увага лише на інформаційній стороні доказування й не надається належного значення логічній стороні, яка обов'язково і невід'ємно присутня в ньому. Крім того, таке трактування пізнавальної доказової діяльності залишало осторонь й дотримання вимог до юридичної процедури отримання доказів.

Інформаційне трактування доказів полягає в тому, що як стверджує М. Є. Шумило «Докази – це єдність фактичних даних (інформації) і їх

процесуальних джерел» [104, с. 223]. Цей погляд розділили О. В. Баулін [65, с. 9], Ю. М. Грошев [107, с. 180–181], Є. Г. Коваленко [83, с. 38–39], Ю. А. Комісарчук [62, с. 43], М. М. Михеєнко [153, с. 120–124], В. Т. Нор [161, с. 36], Н. В. Сібільова [227, с. 20–21], С. М. Стахівський [243, с. 76–80]. Змішане (синтезоване) трактування ґрунтується на тому, що доказ – це єдність трьох компонентів – фактів, інформації (відомостей) про ці факти, а також джерел цієї інформації. Таке поняття доказу виводиться із виділення інформаційного і логічного шляхів (сторін) доказування, для яких характерні різні гносеологічні засоби доказування. Тому в інформаційному підході доказом є єдність даних (інформації) та джерела (інформаційна модель), а в логічному – факти-аргументи (логічна модель доказу) [25, с. 116]. Разом з цим зазначимо, що зміст поняття доказування, як форми пізнавальної діяльності, у науці кримінально-процесуального права відрізняється, причому досить суттєво, від змісту аналогічного поняття, що застосовується у формальній логіці. Кримінальне-процесуальне доказування – це пізнавальна діяльність, яка забезпечує отримання достовірних знань про обставини, що мають значення для кримінального провадження. Логічне доказування (доведення) процедуру встановлення з урахуванням законів формальної логіки істинності якоїсь тези за допомогою положень, істинність яких або вже була раніше встановлена, або приймається без доведень [140, с. 195].

У доказуванні: не існує фактичних даних без їх джерела. М. В. Салтевський слушно писав, що фактичні дані не існують без матеріального джерела і саме матеріальна сутність джерела відображає, фіксує й зберігає відомості про факти, тобто, фактичні дані [218, с. 52]. Саме тому при обґрунтуванні процесуальних рішень правозастосовники посилаються як на джерело доказу, так і на фактичні дані, які є його змістом. Під час обґрунтування певної тези в доказуванні, скажімо, тези обвинувачення, суб'єкти доказування використовують в якості аргументів не докази, а знання про докази (доводи). Саме про це зазначає В. О. Попелюшко: «як

доводи (аргументи) в кримінальному судочинстві виступають різні за своїм змістом думки, міркування: теоретичні узагальнення (висновок експерта-трасолога про траєкторію польоту кулі), емпіричні узагальнення (висновок експерта про співпадання відбитків пальців), аксіоми (практично очевидні і тому такі, що не вимагають доказування, положення – алібі), твердження про факти (показання свідка про дії обвинуваченого). Іншими словами, доводами (аргументами) тут виступають твердження (інформація, фактичні дані) про поодинокі події, явища, їх ознаки – знання про докази» [177, с. 551–552].

Підсумовуючи, можна дійти висновків, що у кримінально-процесуальній науці доктринальним є розуміння доказування як пізнавальної діяльності, спрямованої на пізнання обставин кримінального правопорушення, яка характеризується такими ознаками:

- пізнання у кримінальному судочинстві має низку особливостей, які дозволяють визначити його як особливий вид пізнання – доказування;
- пізнання втілене у процесуальну форму і здійснюється у суворій відповідності до норм кримінально-процесуального права;
- пізнання здійснюється лише у визначені терміни, суворо встановлені законодавцем;
- доказування здійснюють тільки уповноважені на те суб'єкти;
- предмет доказування обмежений обставинами, що підлягають доведенню, закріпленими у ст. КПК України;
- пізнанням є дослідження явищ, яких на момент провадження у справі вже не існує; тому отримання відомостей про нього можливе, як правило, не безпосередньо, а опосередкованим шляхом через матеріальні та ідеальні сліди, залишені злочином;
- кримінально-процесуальне пізнання може здійснюватися лише суворо визначеними законом методами;
- у кримінальному процесі пізнавальна діяльність має посвідчувальний

характер.

Кримінально-процесуальне доказування, а також будь-який пізнавальний процес, має свою структуру, яка характеризує його зміст, а також дозволяє реалізовуватись його пізнавальному та посвідчувальному аспектам. Оскільки доказування у кримінальному процесі є єдністю чуттєвого, емпіричного, раціонального, логічного, безпосереднього та опосередкованого пізнання, остільки за своєю структурою воно виступає у вигляді складної системи діяльності органів кримінального судочинства та тих відносин, які виникають у зв'язку з цим діяльністю між учасниками кримінальної процесу. Водночас питання про структуру кримінально-процесуального доказування у науці та практиці вирішується неоднозначно.

Коли процес доказування розглядається в аспекті практичної діяльності, він поділяється науковцями на декілька взаємопов'язаних частин (складових). Усталеним у кримінально-процесуальній науці та практиці є уявлення, за яким предметом теорії доказування є діяльність із збирання, перевірки та оцінки доказів. Ще в 30-х роках минулого століття М. М. Гродзинський писав, що доказування полягає в тому, що судово-слідчі органи отримують з різних джерел доказів інформацію про доказові факти, здійснюють їх перевірку, оцінку і роблять на цій підставі остаточний висновок про факти вчиненого злочину [42, с. 4].

Аналіз процесуальної та криміналістичної літератури свідчить, що кількість, найменування та сутність структурних складових процесуального доказування по-різному визначається дослідниками. Традиційно у процесуальному доказуванні виокремлюють три елементи: збирання, перевірку і оцінку доказів, що відображено у ч. 2 ст. 91 КПК України. Однак, серед науковців щодо кількості та змісту складових доказування немає єдності. Поділ доказування на збирання, перевірку та оцінку доказів піддавався та піддається критиці.

Н. З. Рогатинська включає пошук (розшук) доказів, який передуює їх виявленню, як складову збирання доказів, виділяючи його як окремий компонент

доказування [212, с. 352]. Ряд вчених висловили думку, що оцінкою доказів процес доказування не завершується. С. М. Стахівський вважає, що після оцінки настає етап прийняття процесуальних рішень і наведення аргументів для їх обґрунтування (мотивації) [243, с. 12], В. М. Тertiшник додає етап використання доказів [252, с. 278], І. І. Котюк та О. І. Котюк – оперування доказами [98, с. 55]. Л. М. Лобойко включає до процесу доказування також побудову та перевірку версій, а ще – формування та обґрунтування висновків [137, с. 168]. Крім цього, В. Т. Нор стверджує, що між збиранням та перевіркою доказів наявний етап закріплення доказів [161, с. 74–75], В. С. Канцір – включає етап розгляду і процесуального закріплення доказів [64, с. 77]. Деякі пропозиції викликають сумнів. Висунення версій та формування висновків у кримінальному провадженні не є самостійними компонентами доказування. Так, висунення версій та робота з ними не регулюються правом, але пронизують кримінальне процесуальне доказування, зокрема, такий його компонент, як збирання доказів. Формування ж висновків – це те, що в логіці називається демонстративною аргументацією [140, с. 195], а отже, це не складова доказування, а обґрунтування тези. Пошук, а також закріплення доказів повністю охоплюються збиранням як елементом доказування.

С. А. Альперт викладає сутність доказування як збирання, закріплення, розгляд і оцінка доказів [118, с. 69]. Н. В. Сібілева доказування представляє в якості таких елементів: закріплення фактичних даних, їх перевірка, оцінка доказів і обґрунтування висновків у кримінальному провадженні [227, с. 15]. М. М. Михеєнко в процедуру доказування включає збирання (формування), перевірку й оцінку доказів та їх джерел, а також формулювання на цій підставі відповідної тези та наведення аргументів для її обґрунтування [153, с. 9]. Близька до вказаної структури думка С. М. Стахівського – збирання (формування) доказів та їх процесуальних джерел; перевірка цих доказів і джерел; оцінка доказів та їх процесуальних джерел; прийняття процесуального рішення та його аргументація

(мотивація) [243, с. 42]. В. Д. Берназ додає такі складові: виявлення фактичних даних, їх фіксація, вилучення, використання для виявлення нових даних, доручення до кримінального провадження як доказів, зберігання, перевірка та остаточна оцінка [14, с. 158]. Розгалужену структуру доказування пропонує І. І. Котюк – формування, перевірка та оцінка доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини у сфері судочинства [98, с. 66]. М. В. Салтевський виокремлює чотири елементи доказування – збирання, дослідження, оцінювання і використання доказів» [103, с. 18]. Ю. О. Ланцедова [124, с. 100–106], Л. М. Лобойко [135, с. 71], В. В. Рожнова [213, с. 76] до процедури доказування додають висування, перевірку версій. Дослідження доказів вважають за окремий елемент доказування П. Д. Біленчук [103, с. 18], Є. Г. Коваленко [84, с. 117]; О. П. Кучинська, О. А. Кучинська [123, с. 63]; В. М. Тертишник [252, с. 334].

Проведений огляд літературних джерел показує, що у структуру доказування дослідники включають від двох до п'яти і більше елементів в різній послідовності. При цьому спільно розглядаються криміналістичні (збирання, виявлення, переробка інформації, версіювання), логічні (оцінка) та правові (прийняття процесуальних рішень) дії. Більшість вчених поділяють доказування на три складові, а саме збирання, перевірку та оцінку доказів, знайшло своє підтвердження в науці. Зокрема, такого погляду дотримувалися М. М. Михеєнко [153, с. 11], Ю. М. Грошевий [107, с. 195], Л. Д. Удалова [257, с. 88], Т. В. Лукашкіна [144, с. 190], О. В. Капліна [105, с. 92], Н. Р. Бобечко [18, с. 18], О. О. Волобуєва та Т. О. Лоскутов [110, с. 26], С. В. Албул, С. Л. Дерев'янкін та О. В. Поліщук [108, с. 52], Л. А. Гарбовський, П. В. Цимбал та А. Л. Сизоненко [112, с. 44] та інші.

М. Г. Щербаковським проаналізовано численні джерела з кримінального процесу й показано, що правниками тричленна структура доказування (збирання, перевірка, оцінка доказів) доповнюється іншими компонентами: виявлення і

закріплення (фіксація) доказів; використання доказів; винесення висновків у кримінальному провадженні; пошук, процесуальне оформлення доказів; висування версій; дослідження доказів (розуміючи під ним їх перевірку); формування доказів; закріплення фактичних даних тощо. Пропонуються структури доказування, які складаються з таких основних елементів: збирання, перевірка, оцінка доказів, обґрунтування висновків у кримінальному провадженні з метою встановлення істини та вирішення завдань кримінального судочинства; збирання, формування й використання доказів; виявлення, збирання, закріплення, перевірка й оцінка доказів, застосування відповідних кримінально-процесуальних норм; збирання, перевірка, оцінка доказів та їх використання для встановлення обставин, які мають значення у кримінальному провадженні, й обґрунтування висновків, що з них випливають [278, с. 413–416].

Доказування як пізнання обставин кримінального провадження розпочинається із збирання доказів. Як зазначає М. Є. Шумило, «структуру збирання доказів у процесуальних джерелах розглядають як урегульовану КПК діяльність уповноважених суб'єктів з виявлення й фіксації у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку матеріальних та ідеальних слідів злочину або інших фактичних даних, що мають доказове значення для кримінального провадження» [115, с. 249]. О. В. Капліна підкреслює, що «збирання доказів – складна комплексна діяльність суб'єктів доказування по виявленню, витребуванню, отриманню, закріпленню, збереженню у встановленому порядку доказів» [105, с. 92]. В. В. Вапнярчук вказує на те, що «збирання доказів – це діяльність суб'єктів доказування, в межах їх повноважень та наданих законом прав, з відшукування (виявлення), сприйняття (одержання) і процесуального оформлення (фіксації) у встановленому законом порядку доказів» [106, с. 147].

Варто погодитися з тим, що збирання доказів – це врегульована кримінальним процесуальним законом діяльність уповноважених на це суб'єктів

кримінального провадження, яка полягає в: пошуку, виявленні, отриманні (вилученні), процесуальній фіксації в процесуальних актах і додатках до них матеріальних та ідеальних слідів досліджуваної події і інших обставин, що мають значення для кримінального провадження, та їх джерел, чи фіксації у відповідних джерелах, наприклад, у протоколах слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій [176].

Термін «збирання» цілком стосується процедури провадження судових експертиз. У процесі експертного дослідження експерт здійснює огляд наданих об'єктів з метою пошуку, виявлення, вилучення слідів правопорушення (наприклад, мікрооб'єктів), а також дослідження об'єктів з метою вилучення криміналістично значущої інформації, її фіксації у знакової (текстуальної) чи образної (фото, схеми, графіки та ін.) формах. Всі вказані операції завершуються формулюванням відповідей на поставлені експертів питання та втілюються у формуванні висновку експерта як джерела доказу.

Щодо оцінки доказів, то М. Є. Шумило пише, що «у теорії кримінального процесу та на практиці сформувалося стійке розуміння поняття оцінки доказів як розумової, логічної діяльності, що призводить до таких правових ознак доказів як допустимість, належність, достовірність та достатність кожного окремого доказу та їх сукупності для формування висновків, рішень у справі» [115, с. 254]. Поширеним у науці є погляд про те, що оцінка доказів є виключно інтелектуальною діяльністю із з'ясування властивостей доказів. Такого погляду дотримувалися С. М. Стахівський [146, с. 54], Ю. М. Грошевий [107, с. 204], дотримуються В. Т. Нор [161, с. 93], О. В. Капліна [105, с. 98], О. О. Волобуєва та Т. О. Лоскутов [110, с. 128], Ю. П. Смокович та О. В. Єні [65, с. 230]. Вбачається слушним, що оцінка доказів – це розумова аналітична діяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду за участі інших учасників кримінального провадження, яка зводиться до того, що ці суб'єкти доказування відповідно до ст. 94 КПК України «за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на

всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку – з метою прийняття відповідного процесуального рішення». Предметом оцінки доказів є належність, допустимість та достовірність доказів, а також їх достатність для прийняття певного процесуального рішення. Оцінка доказів відбувається безпосередньо перед прийняттям процесуального рішення, уже тоді, коли докази зібрані та перевірені.

Відповідно до ст. 92 КПК України у послідовності доказування перевірка передує оцінки. У більшості публікацій кримінально-процесуальної спрямованості автори дотримуються такої же черговості роботи з доказами.

Звісно ж, здійснення оцінки та перевірки спочатку зібраних відомостей на досудових стадіях викликає потребу у подальшому збиранні як нових, і додаткових доказів, що дозволяють пізнати обставини скоєння злочину. Таким чином, суб'єкт доказування (дізнавач, слідчий, прокурор) знову і знову «перемикається» від збирання до оцінки потім перевірки, від перевірки до збирання, тощо. Подібна взаємопов'язана діяльність матиме місце аж до закінчення перевірки наявної системи доказів та кожного з них окремо. Взаємозв'язок елементів збирання, оцінки та перевірки доказів є об'єктивним, жорстким та кореляційним. Отже, процес доказування і є тим нерозривним процесом пізнання, в якому вказані елементи повторюються, змінюючи один одного.

Виділяючи в доказуванні такі елементи, як збирання, перевірка, оцінка доказів, слід зауважити, що вони не є окремими складовими процесу доказування, а органічно поєднані один з одним. Вказаними термінами означають окремі змістовні акценти доказової діяльності. Само збирання доказів не є заволодіння готовими доказами, а багатоаспектним пізнавальним актом, який включає виявлення джерел доказової інформації, отримання фактичних даних і їх фіксацію.

При отриманні доказової інформації вона уже отримує певну оцінку, дослідження і перевірку, а для здобуття нових доказів може мати місце використання окремих доказів (наприклад, для проведення експертизи надаються речові докази, документи, протоколи огляду місця події, слідчого експерименту та ін.).

У реальній діяльності отримання, перевірка і оцінка доказів часто є невід'ємними складовими єдиного акту пізнавально-доказової діяльності і в своїй єдності нерідко утворюють змістовну сторону окремих слідчих (розшукових) дій. Разом з тим, указані елементи роботи з доказами можуть мати і самотійний характер, наприклад, дослідження доказів може стати змістом окремої експертизи, а оцінка всієї сукупності доказів здійснюватись при прийнятті окремого рішення у кримінальному провадженні. Збирання (формування), дослідження, перевірка, оцінка та використання доказів – діалектично єдині прояви особливого пізнавального процесу – доказування у кримінальному провадженні

В юридичній літературі справедливо зазначається, що процес доказування є таким видом діяльності, в якому постійно переплітаються всі складові його елементи: збирання доказів та оцінка доказів, збирання доказів та перевірка доказів, перевірка доказів та оцінка доказів; однак це переплетення та взаємопроникнення не позбавляє зазначені елементи ні самотійного значення для вирішення завдань кримінально-процесуального доказування, ні самотійного змісту. Розкриваючи характер взаємозв'язку названих елементів процесу доказування і наполягаючи на відсутності необхідності їхнього штучного розчленування можна стверджувати, що процес перевірки доказів починається вже в момент їх отримання, наприклад, зіставляються об'єкти експертного дослідження та матеріали, направлені на експертизу; поставлені питання та надані експертом відповіді.

Кримінально-процесуальне доказування (пізнання) не є послідовною зміною одних його структурних елементів іншими. Найчастіше спостерігається їхній синхронний прояв. Отримання якоїсь окремої фактичної інформації у справі

завжди супроводжується осмисленням її змістовної сторони, її якісно-ціннісних властивостей та оцінкою з позиції можливості бути доказом у конкретній кримінальній справі. У кримінально-процесуальному доведенні існує складне переплетення (а чи не послідовна зміна) окремих його структурних елементів.

Звичайно, важко (а часто неможливо) провести між усіма структурними елементами кримінально-процесуального доказування більш менш чіткі межі, бо всі вони, будучи тісно взаємопов'язаними і взаємообумовленими, відображають ті чи інші сторони єдиного процесу доказування у кримінальній справі можливими елементами кримінально-процесуального доказування виступають: побудова та динамічний розвиток слідчих (судових) версій; збирання доказів та його джерел за кожною з можливих версій; дослідження (перевірка) зібраних доказів та їх джерел; оцінка наявних засобів доказування (доказів, їх джерел та способів отримання та використання); формування та обґрунтування достовірних висновків та рішень у справі.

Оцінка доказів відбувається неодноразово під час усього процесу доказування. Відповіді на три основні питання про докази (належність, достовірність, допустимість) тієї чи іншою мірою доводиться давати під час всього процесу доказування як на досудовому розслідуванні так і в суді. Оцінка доказів має місце уже під час збирання доказів, адже, як слушно зазначають В. В. Король та В. М. Мельник, «для того, щоб відобразити, зафіксувати який-небудь факт чи дію, спочатку потрібно пізнати його, виділити з ряду інших й осмислити» [93, с. 151]. Однак така оцінка має попередній характер і, як правильно зазначають в літературі, з-поміж іншого, вказує на напрями, за якими треба шукати нові докази [154, с. 147; 230, с. 51–52].

Оцінка доказів – це розумова діяльність, ціллю якої є визначення належності, допустимості, достовірності та значення кожного доказу та всіх їх у сукупності з тим, щоб на цій основі зробити висновок про фактичну картину досліджуваної події. Мета оцінки доказів – з'ясувати доброякісність зібраного у

справі матеріалу. У доктрині кримінального процесу оцінка доказів нерідко розглядається в якості завершального (заключного) елемента доказування. Однак, визначення оцінки доказів як завершального (заключного) елемента не дозволяє врахувати її здійснення під час збирання та перевірки доказів. Як відзначають науковці виокремлення оцінки доказів в якості завершального елемента доказування не повною мірою відображає її істинне місце у структурі процесу доказування, оскільки оцінка має місце протягом всього процесу доказування, виступає невіддільною від їх збирання та перевірки, присутня в обох вказаних елементах доказування, супроводжує весь процес збирання та перевірки доказів і не завжди тягне за собою припинення доказування, оскільки може привести до необхідності збирання і перевірки нових доказів [107, с. 195]. Як буде показано далі у нашій роботі оцінка доказу передую його перевірки. Якщо в процесі оцінки доказу виникнуть сумніви, то це обумовлює наступну перевірку доказів в частині, що викликає заперечення. Перевірка – це елемент, який поєднує розумові та практичні дії суб'єкта доказування. Докази перевіряються шляхом їх мисленого аналізу та порівняльного дослідження; провадження слідчих (розшукових) дій як для відшукування нових доказів, так і для підтвердження чи спростування наявних. Після отримання нових доказів знову здійснюється їх оцінка й так до тих пір, поки всі сумніви будуть спростовані. Тим самим створюються передумови для визначення значення кожного доказу окремо та всієї їх сукупності. Остаточна оцінка доказів провадиться шляхом всебічного, повного та об'єктивного розгляду всіх обставин справи в них сукупності (ст. КПК України).

Складові частини процесуального доказування пропонується іменувати «елементами доказування» [43, с. 49; 84, с. 115; 143, с. 253; 161, с. 77–78; 62, с. 78; 63, с. 38 та ін.], «етапами доказування» [31, с. 58; 125, с. 222; 156, с. 91; 265, с. 55], «ланками доказування» [253, с. 59]. Іноді складові доказування іменують одночасно «елементами або етапами» [196, с. 89; 257, с. 96]. Для правильного застосування поняття слід звернутися до його етимології. Відповідно до словника

– «елемент» – це складова частина чого-небудь, «етап» – окремий момент, період, стадія в розвитку чого-небудь, у якій-небудь діяльності [233, с.с. 473, 490]. Таким чином етап розглядається як проміжок у часі, що має свій початок і кінець, а елемент – як нерозривна частина одного цілого. Про «етапи» процесу доказування можна говорити лише умовно, бо вони не відокремлені один від одного так, щоб спочатку закінчується один етап і лише після цього починається наступний, вони взаємопов'язані

Тому, вказують Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський більш правильним є використання терміну «елементи» для визначення складової процесу доказування, як безперервної діяльності уповноважених суб'єктів [43, с. 50]. На наш погляд з твердженням вчених слід погодитись частково. Дійсно щодо доказування як діяльності у кримінальному провадженні з встановлення обставин кримінального правопорушення, яка розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 2 ст. 214 КПК України) та закінчується відповідно до ст. 284 КПК України, то вона включає процедури збирання, перевірки та оцінки доказів які постійно переплітаються. Процес роботи з доказами – явище комплексне, один доказ може перебувати тільки на стадії дослідження, інший – вже на стадії використання, причому не виключено, що наступний доказ може з'явитися у слідчого тільки після використання попереднього. Якщо доказування розглядати щодо окремого доказу, то цілком слушно визнати збирання (формування), перевірку та оцінку як послідовну зміну етапів роботи з конкретним доказом.

Доказування, пов'язане з проведенням експертизи, включає такі етапи:

- 1) збирання (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упаковка, транспортування) об'єктів – носіїв потенціальної криміналістично значущої інформації та направлення їх на експертизу;
- 2) проведення експертного дослідження та формування висновку експерта;
- 3) дослідження висновку експерта;

4) оцінка висновку з точки зору належності, допустимості, достовірності;

5) перевірка сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів. Вказана процедура повторюється до тих пір, поки висновок експерта не буде відповідати всім вимогам як джерело доказів¹;

6) використання висновку експерта у доказуванні.

Слід вказати, що формуванню висновку експерта передують пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упакування, транспортування об'єктів, що вимагають дослідження з використанням спеціальних знань в формі судової експертизи. Е. Б. Сімакова-Єфремян стверджує, що загальним об'єктом судових експертиз є тільки матеріальні (матеріалізовані) утворення, що слугують засобом розпізнання фактів та обставин, які цікавлять слідчого (суд) [231, с. 38]. Слід підкреслити, що об'єктом експертного дослідження є не речові докази – це процесуальні категорії, а предмети, документи інші утворення як матеріальні або матеріалізовані носії інформації. В судовій експертології запропонована наступна класифікація об'єктів, які направляються на експертне дослідження [277, с. 106–107].

Об'єкти, що мають процесуальний статус:

– речові докази: початкові, тобто безпосередньо пов'язані з подією злочину (предмети, рідини, мікрочастинки, документи, що несуть сліди злочину та ін.), та похідні (зліпки, відбитки, фотографії слідів злочину, що відбивають їх суттєві ознаки);

– документи, як особливий вид доказів, наприклад, документи бухгалтерського обліку та звітності, проекти будівництва будівель, договори купівлі-продажу та ін;

– живі особи: потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений;

– зразки для експертного дослідження, у тому числі зразки порівняння

¹ Обґрунтування наявності даного етапу та співвідношення із оцінкою висновку експерта буде викладено у підрозділі 2.2.

(вільні, умовно-вільні, експериментальні), які необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження;

– матеріали кримінальної справи – протоколи слідчих (розшукових) дій та додатки до них, схеми, довідки, висновки первинних та основних експертиз та ін., що належать до предмета експертизи.

Об'єкти, що не мають процесуального статусу:

– матеріальна обстановка місця події: ділянки місцевості, споруди, будівлі, приміщення, комунікації, механізми та ін;

– трупи людей та їх частини;

– тварини, їх трупи та частини;

– предмети, що імовірно мають відношення до злочину, що розслідується, він не мають статус речових доказів. Лише висновок експерта дозволяє визначити належність предмета до події злочину, на підставі чого він долучається до справи як речовий доказ.

Перед відправкою об'єктів до експерта ініціатору проведення експертизи слід вирішити наступні завдання: 1) визначити предмет експертизи, тобто ті фактичні дані, що потрібно встановити у кримінальному провадженні; 2) встановити вид судової експертизи, виходячи з виду об'єкта та предмета експертизи; 3) встановити черговість проведення декількох експертиз; 4) вибрати час проведення експертизи; 5) підготувати об'єкти для проведення дослідження; 6) вибрати державну спеціалізовану установу, або приватного експерта, яким буде доручено проведення експертного дослідження; 7) скласти постанову про залучення експерта та сформулювати у ній питання експерту; 8) направити об'єкти дослідження експерту (експертну установу).

Наступний етап пов'язаний із організацією провадження експертизи, безпосереднім дослідженням наданих об'єктів із застосуванням апробованих, затверджених методик, встановлення властивостей, ознак об'єктів, достатніх для формулювання відповідей на поставлені експертові питання. Підсумком

проведення експертного дослідження є висновок експерта, який закон відносить до самостійних судових доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України).

Висновок експерта має розглядатися у двох аспектах. З одного боку – це письмовий документ, в якому описуються дослідницькі процедури, наводяться проміжні результати та обґрунтування кінцевих висновків. Логіка висновку експерта така, що вона відображає весь перебіг та результати проведеного ним дослідження. З іншого боку – це процесуальний документ, який має складатися відповідно до приписів кримінально-процесуального законодавства (ст.ст. 101, 102 КПК України).

Після отримання висновку експерта ініціатор проведення експертизи має його дослідити. Проблемі визначення поняття «дослідження доказів» у літературі не приділена достатня увага. У чинному КПК України термін «дослідження» застосовується в контексті різних процедур та суб'єктів й не має чіткого визначення. Нерідко ототожнюються «дослідження доказів» та «перевірка доказів» [43, с. 56], дослідження доказів як складова доказування-пізнання об'єднується в межах перевірки та оцінки доказів [106, с. 146]. Дослідження доказів є невід'ємною складовою процесу доказування та діяльністю, яка здійснюється відповідними суб'єктами під час досудового розслідування і у судовому розгляді. Проте місце дослідження у доказуванні вимагає окремого обговорення. В. А. Журавель та А. В. Коваленко вбачають дослідження складовою процесу доказування, яка полягає у ознайомленні судом з процесуальним джерелом доказу, з'ясуванні його змісту (фактичних даних, які таке джерело містить), перевірці отриманих даних, оцінці кожного доказу з точки зору належності, допустимості та достовірності, а сукупності вже досліджених доказів – з точки зору достатності з метою прийняття певного процесуального рішення у судовому провадженні [69, с.с. 321, 325]. З наведеною трактовкою можна погодитись лише частково. Виходячи з позиції авторів незрозуміло місце дослідження в структурі доказування, його співвідношення із іншими елементами

– збиранням, оцінкою та перевіркою доказів, чи є вони одно порядковими поняттями.

Згідно із словником «досліджувати» означає «піддавати що-небудь ретельному науковому розгляду з метою пізнання, виявлення чогось; ретельно обстежувати кого-, що-небудь, уважно знайомитися з чим-небудь для встановлення чогось [233, с. 385]. Виходячи з наведеного визначення, а також після аналізу чинного КПК України можна вказати такі об'єкти, до яких законодавець застосовує термін «дослідження». Дослідженню підлягають:

- окремі матеріальні об'єкти (предмети, документи, особи): ст.ст. 7, 23, 69, 100, 101, 102, 168, 170, 239, 244, 266, 267, 274, 356, 357, 358, 509 КПК України;
- факти, повідомлення, відомості, інформація як зміст доказів: ст.ст. 94, 206, 295, 295-1, 364, 365, 394, 396, 404, 410, 495, 541. 27, 266, 358, 359, 386, 487 КПК України;
- матеріали кримінального провадження як джерела доказів: ст.ст. 69, 101, 106, 239, 358 КПК України;
- докази як єдність даних про факти та їх джерел: ст.ст. 89, 302, 319, 322, 323, 330, 339, 349, 352, 360, 364, 370, 386, 388, 394, 396, 404, 410, 411, 531 КПК України.

Перший вид дослідження здійснюється з метою встановлення фізичних, біологічних, інших зовнішніх та внутрішніх властивостей речових доказів, психічних та психологічних властивостей людей, фактологічних властивостей документів в тому числі із залученням експерта. Дослідження матеріальних об'єктів є нічим іншим, як різновидом загального гносеологічного механізму дослідження доказів, що становить один з найважливіших елементів всього кримінально-процесуального доказування. Щодо трьох останніх видів, то термін «дослідження» вживається у трьох різних значеннях: перевірки доказів; діяльності, що охоплює збирання та перевірку доказів; діяльності, що охоплює збирання, перевірку та оцінку доказів, тобто – у значенні доказування як

з'ясування фактичних обставин справи.

Кримінальне процесуальне доказування являє собою єдність практичної та розумової діяльності та в теорії доказів поділяється на доказування-пізнання та доказування-обґрунтування [26, с. 196]. Відповідно до такого розуміння можна визначити, що діяльність з дослідження наведених об'єктів відображає пізнання фактів минулого, на підставі яких здійснюється логічне обґрунтування та підтвердження висунутого тезису.

Виходячи з тексту КПК «дослідження» можна трактувати у двох значеннях. У широкому значенні під дослідженням розуміється вся діяльність уповноважених суб'єктів у доказуванні. У цьому аспекті «дослідження обставин справи», «доказування» і «дослідження доказів» можуть розглядатися як синоніми. Дослідження доказів розуміється як передбачене законом встановлення належності, допустимості і достовірності кожного доказу окремо та їх достатності в сукупності для з'ясування обставин кримінального правопорушення. Дослідження доказів – це пізнання слідчим або судом їхнього змісту, перевірка достовірності існування тих фактичних даних, які становлять зміст доказів. Метою дослідження доказів є пізнання, розкриття змісту доказів, а також перевірка достовірності існування фактів-доказів. Дослідження обставин справи має бути повним, об'єктивним, всебічним, неупередженим для встановлення істини у кримінальному провадженні [62, с. 77]. В цьому аспекті дослідження доказів ототожнюється із збиранням, їх оцінкою та перевіркою доказів, тобто із процесом доказування в цілому.

У вузькому розумінні «дослідження» – це етап, що передує оцінці доказів, змістом якого є ознайомлення, сприйняття суті доказів, з'ясування змісту фактів, властивостей об'єктів, що мають значення для кримінального провадження. У процесі такого тлумачення дослідження доказів є процесом ознайомлення, пізнання змісту доказу, який полягає у проникненні в його сутність. Зазначимо, що дослідження відбувається щодо всіх доказів, як тих що збирають, так й вже

наявних у кримінальному провадженні. Експертне дослідження виступає одним із способів пізнання сутності доказу тоді, коли властивості явища, відносини та зв'язки, що існують як усередині доказу, так і між цим доказом та іншими відомостями у кримінальному провадженні, не можуть бути встановлені простим оглядом доказу, ознайомленням з ним.

Дослідженню підлягає й висновок експерта. Задля розкриття поняття «дослідження висновку експерт» слід виділити такі його складові як об'єкт, суб'єкт, предмет, мета та способи здійснення.

Якщо звернутись до етимологічного значення, об'єктом дослідження визначається «явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність» [235, с. 495]. в ситуації, яка розглядається, об'єктом дослідження є документ, оформлений експертом після проведення експертизи. суб'єктом дослідження є, в першу чергу ініціатор проведення експертизи, а також всі учасники кримінального провадження під час судового розгляду. Предмет дослідження – «сторони, властивості, характеристики об'єкта, що становлять інтерес дослідника та пізнаються ним» [267, с. 516]. Такими властивостями виступають текст висновку та ілюстративний матеріал. Способом дослідження висновку експерта є візуальне ознайомлення, наочне сприйняття тексту та ілюстрацій. Мета визначається у словнику як «те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти; ціль» [234, с. 683]. Метою дослідження висновку експерта є пізнання його змісту як процесуального документу.

На підставі проведеного аналізу можна констатувати наступне.

Доказування, пов'язане з проведенням експертизи, включає наступні один за другим етапи: формування висновку (проведення експертизи та складання висновку) експертом; дослідження, оцінка, перевірка сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів учасниками кримінального провадження до тих пір, поки висновок експерта не буде визнаний судом як належне, допустиме, достовірне джерело доказів.

Дослідженням висновку експерта, який передує наступним етапам оцінки та перевірки, є процес, об'єктом якого є документ, складений експертом; предметом – властивості висновку, тобто текст трьох обов'язкових частин (вступу, дослідницької частини, висновків), наочні ілюстрації (схеми, графіки, фото та ін.); способом – візуальне ознайомлення, наочне сприйняття, а метою – пізнання змісту висновку як процесуального документу.

1.2. Суб'єкти оцінки та перевірки висновку експерта

Оцінка та перевірка висновку експерта залежить від того, яким суб'єктом вона здійснюється. Питання суб'єктів оцінки доказів взагалі та експертного висновку зокрема не втрачає своєї актуальності, оскільки не отримало у правовій літературі остаточного рішення тому, що джерело доказів, яке розглядається, заснований на спеціально проведеному дослідженні з використанням наукових знань. В результаті висновок експерта має досить високий ступінь об'єктивності, але його оцінка представляє певну складність для осіб, які не мають спеціальних знань. Перш ніж розглянути питання щодо суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта слід проаналізувати суб'єктів, які здійснюють попередній етап доказування – збирання доказів.

У статті 93 КПК України до суб'єктів збирання доказів віднесені сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Вбачається, що ця стаття не повністю розкриває перелік суб'єктів збирання доказів, адже не включає до нього слідчого суддю та суд. Так, на перший погляд, слідчий суддя та суд збирають докази виключно умовно кажучи. у «пасивний» спосіб – шляхом їх отримання. Поряд з цим, в окремих положеннях кримінального процесуального закону передбачене право слідчого судді та суду на самостійне збирання доказів. З-поміж іншого, у

виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, вправі проводити огляд місця за участю учасників судового провадження. При цьому огляд і його результати відображаються у протоколі огляду місця події (ч.ч. 1, 5 ст. 361 КПК України). За власною ініціативою суд вправі доручити проведення експертизи (ст. 332 КПК України). В. О. Попелюшко [178, с. 10], К. В. Легких [127, с. 178] слушно зазначають, що в науці та КПК України не містять окремої глави, яка б регламентувала діяльність слідчого судді, регулювала б його права, обов'язки та функції в кримінальному судочинстві. Втім, з огляду на аналіз низки положень кримінального процесуального закону можна дійти висновку, що слідчий суддя теж належить до суб'єктів збирання доказів. Так, слідчий суддя є суб'єктом призначення будь-яких експертиз на досудовому розслідуванні (ч. 1 ст. 244 КПК України). Крім цього, слідчий суддя має право за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали в ході розгляду низки клопотань: про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 4 ст. 151 КПК України), про відсторонення від посади (ч. 4 ст. 156 КПК України), про арешт майна (ч. 4 ст. 172 КПК), про застосування запобіжного заходу (ч. 4 ст. 193 КПК), про зміну запобіжного заходу (ч. 4 ст. 201 КПК України), про проведення експертизи (ч. 5 ст. 244 КПК України), про здійснення спеціального досудового розслідування (ч. 3 ст. 297 КПК України). Слідчий суддя здійснює збирання доказів також під час допиту свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні в порядку ст. 225 КПК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України суб'єктами оцінки доказів є слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд. Саме ці суб'єкти наділені повноваженнями приймати у кримінальному провадженні владні процесуальні рішення, в тому числі – рішення остаточні. Слідчий та прокурор здійснюють оцінку доказів при винесенні, зокрема, постанови про закриття кримінального провадження. Інші учасники кримінального провадження, а саме підозрюваний, обвинувачений

(підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, особа, щодо якої вирішується питання про звільнення від кримінальної відповідальності, їхні захисники та законні представники, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, також здійснюють оцінку доказів, але ця оцінка має допоміжний характер – її завданням є вплив шляхом подання відповідних клопотань на слідчого, прокурора, слідчого суддю та суд, для того, щоб вони прийняли бажане для цього учасника процесуальне рішення.

Ч. 1 ст. 94 КПК України пов'язує здійснення оцінки доказів із необхідністю прийняття слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом відповідного процесуального рішення. На наш погляд неможливо обмежувати коло суб'єктів оцінки доказів вказаними учасниками. Оцінка здійснюється не лише слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом, але й іншими учасниками кримінального провадження, у тому числі стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Результатом такої оцінки вказаними учасниками кримінального провадження є заявлення ними тих або інших клопотань (наприклад, про проведення слідчих (розшукових) дій, про визнання доказу недопустимим), виступу у судових дебатах, подання апеляційної або касаційної скарги тощо. Зазначимо, що для сторони захисту та потерпілого оцінка доказів є правом, а не обов'язком [107, с. 205].

Крім того, відображення у процесуальних рішеннях слідчого, прокурора, слідчого судді, суду результатів оцінки доказів не може розглядатися в якості єдиної форми її вираження. Викладення оцінки доказів, на думку В. В. Вапнярчука, може мати місце як протягом усього провадження в передбаченому законом порядку (наприклад, шляхом заявлення клопотань про

призначення повторної експертизи, що свідчать про оцінку первинної експертизи), так і носити одиничний характер (наприклад, під час виступу в судовому засіданні у судових дебатах) [24, с. 220]. Прикладом оцінки висновку є право сторони захисту для доведення або спростування достовірності висновку експерта надати відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта (ч. 5 ст. 356 КПК України). Ю. Б. Пастернак обґрунтовано відзначає, що «універсальною формою вираження оцінки доказів виступає правова позиція як сукупність об'єднаних і систематизованих за результатами оцінки фактичних та юридичних доводів, які виражають у процесуальному порядку відношення заінтересованого суб'єкта до фактичних даних та обставин справи, що оспорується в процесі доказування і потребують визнання судом» [169, с. 14].

Суб'єкти оцінки та перевірки висновку експерта доцільно розглядати в рамках загальних проблем, пов'язаних із визначенням належних суб'єктів кримінально-процесуального доказування. Проблема у вирішенні поставленого питання, як у багатьох інших випадках, прихована у недосконалості законодавства. Так, чинне кримінально-процесуальне законодавство неоднозначно підходить до вирішення питання суб'єктів доказування. З одного боку, у ст. 93 КПК України до суб'єктів збирання доказів відносяться сторона обвинувачення (слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор) та сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, захисник та ін.), потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, З іншого боку у нормі, присвяченій оцінці доказів (ст. 94 КПК України) названо лише сторону обвинувачення не в повному обсязі й суд.

Зазначені вище положення чинного кримінального процесуального законодавства свідчать про відсутність єдиної концепції та одноманітного підходу до визначення суб'єктів, наділених правом збирання, оцінки та перевірки доказів у кримінальних провадженнях.

Стосовно теми нашого дослідження, вважаємо, що імперативними (обов'язковими) суб'єктами оцінки та перевірки доказів у кримінальному процесі мають виступати такі учасники доказової діяльності, від яких залежить перетворення відомостей, що мають значення для справи, та їх джерел у належні, допустимі та достовірні докази. У зв'язку з цим для правильного визначення суб'єктів оцінки та перевірки доказів необхідно звернутися до детального аналізу правочинів учасників кримінального судочинства у сфері доказування, зазначених у главі 3 КПК України.

Звернемось до суду, який є головним та найважливішим учасником процесу доказування у кримінальному провадженні. Повноваження суду у цій галузі мають пряме відношення до дій, пов'язаних із появою (формуванням) доказів. Суд (суддя) у ході та за підсумками проведення судового засідання приймає рішення, що ґрунтуються на перевірених доказах, тобто на відомостях про обставини вчиненого кримінального правопорушення, які визнані ним належними, допустимими та достовірними. Однак оцінка та перевірка доказів, поряд з іншими елементами процесу доказування, в судовому розгляді відрізняється особливою якістю безпосереднього дослідження. Суду необхідно переконатися, що матеріали досудового розслідування, що досліджуються ним, а також представлені сторонами нові відомості, мають значення для кримінального провадження (належні), отримані у відповідності до вимог, передбачених КПК України (допустимі), є відображенням об'єктивної дійсності (достовірні). І тому суд вивчає висновок експерта, допитує експерта (експертів), заслуховує роз'яснення спеціаліста, свідчення підсудного, потерпілого, свідків, оглядає речові докази, що стосуються проведеної експертизи й т. ін. (ст.ст. 351–353, 356–361 КПК України). Розглянута форма участі суду у безпосередньому дослідженні висновку експерта містить наступну оцінку та (при необхідності) перевірку, які мають відповісти на питання про належність, допустимість, достовірність висновку як джерела доказів та в сукупності з іншими доказами – про доведеність обвинувачення [151, с. 60]. У

зв'язку з цим обґрунтовано стверджувати, що суд (суддя) виступає суб'єктом дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта, що проявляється у межах безпосереднього дослідження доказів. законодавець у ст. 94 КПК України прямо вказує, що перевірка доказів провадиться судом.

Однак тут виникає ряд питань. Віднесення суду до суб'єктів оцінки доказів, зазначених у ст. 94 КПК України, може бути розцінено, як відступ від принципів презумпції невинуватості та змагальності сторін, оскільки законодавець вказує суд у ряді учасників кримінального провадження з боку обвинувачення. Крім того, оскільки суд під час перевірки результатів експертизи має здійснювати певні практичні дії, в тому числі із збирання нових доказів, та із врахуванням принципу змагальності, виникає питання чи є суд суб'єктом доказування і, відповідно суб'єктом оцінки та перевірки висновку експерта?

Стосовно суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта на стадії досудового розслідування вбачається певне протиріччя. Як впливає із змісту ч. 1 ст. 3 та ч. 2 ст. 93 КПК України збирання доказів здійснюють з боку обвинувачення: слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор. У свою чергу зазначимо, що ст. 92 КПК України не називає інших учасників з боку обвинувачення, на яких покладений обов'язок доказування обставин кримінального правопорушення на стадії досудового розслідування. Йдеться про таких суб'єктів, як дізнавач, керівник органу досудового розслідування та керівник органу дізнання. Зазначимо, що обов'язок доказування розуміється як юридичний обов'язок певних суб'єктів кримінального провадження. У загальній теорії права юридичний обов'язок визначається як «установлена нормами права міра належної поведінки» [248, с. 239]. На нашу думку, стосовно доказування (відповідно дослідження, оцінки та перевірки доказів) даний у ст. 92 КПК України перелік суб'єктів вимагає коригування й включення тих учасників кримінального провадження, які в ході доказової діяльності наділені повноваженнями щодо

перетворення відомостей, які мають значення для розслідування, та їх джерел у належні, допустимі та достовірні докази. Видається, як суб'єкти доказування дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання можуть реалізувати процедуру доказування за допомогою закріплених у законі методів. У результаті оцінки та перевірки відомостей про вчинене кримінальне правопорушення та їх джерел, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання вправі приймати відповідні процесуальні рішення, в основі яких лежать вже належні, допустимі та достовірні докази, що встановлюють обставини кримінального правопорушення. Керуючись вищевикладеним, у процесуальному законі необхідно розширити перелік суб'єктів доказування (оцінки та перевірки доказів). Цей висновок підтверджується і результатами проведеного анкетування, під час якого із зазначеною тезою погодились 78 % респондентів (див. Додаток).

Тому ч. 1 ст. 92 КПК України пропонуємо викласти в такій редакції: «Обов'язок доказування обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, за винятком випадків, передбачених частиною другою цієї статті, покладається на слідчого, дізнавача, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання, прокурора та, в установлених цим Кодексом випадках, – на потерпілого».

Процесуальне становище прокурора, який зазначено у ст. 36 КПК України як одного із суб'єктів доказування, та його повноваженням не можна вважати тотожним процесуальному становищу дізнавача і слідчого та їх повноваження в цій сфері. Цей факт пояснюється особливими функціями прокурора у кримінальному процесі – нагляд за процесуальною діяльністю органів, які здійснюють досудове розслідування. Процесуальний статус прокурора визначає здійснення ним доказування у досудовому розслідуванні у кримінальних провадженнях. Однак, виходячи із змісту ч. 2 ст. 36 КПК України, практична діяльність зі збирання та перевірки доказів у ході досудового розслідування за

допомогою слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій в даний час недоступна прокурору. На стадії досудового розслідування законодавець дозволяє прокурору брати участь у доказуванні, головним чином, у ході розумової діяльності з оцінки та перевірки доказів. Ця діяльність прокурора втілюється у прийнятих ним процесуальних рішеннях, що виносяться у порядку п. 9 ч. 2 ст. 36 КПК України. Подібного роду рішення ґрунтуються вже на наявних у розпорядженні прокурора та оцінених ним доказах, які містяться в матеріалах кримінального провадження.

Збирання (формування) доказів у ході їх оцінки та перевірки на стадії досудового розслідування відбувається за допомогою слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), інших процесуальних дій та проявляється у рішеннях, що встановлюють обставини предмета доказування у кримінальному провадженні. Виходячи із зазначеного, повноваження слідчого, дізнавача, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання, прокурора свідчать про те, що вони повною мірою є належними суб'єктами оцінки та перевірки доказів. Оцінені та перевірені докази можуть бути використані в основних процесуальних рішеннях на досудовому провадженні.

Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази (ч. 3 ст. 93 КПК України), ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування (ст.ст. 221, 290 КПК України). Разом з цим, сторона захисту, потерпілий (за виключенням обставин, вказаних у ч. 2 ст. 92 КПК України), всі інші учасники кримінального судочинства (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України) в силу розпоряджень чинного процесуального закону не зобов'язані здійснювати доказування у кримінальному провадженні, не уповноважені оцінювати й перевіряти докази. Більше того, характер і форма всієї доказової діяльності учасників процесу, які мають самостійний або представлений інтерес у результаті кримінальної справи, не тотожні збиранню, перевірці та оцінці доказів

посадовими особами, які здійснюють кримінальне провадження.

Глава 3 КПК України регламентує процесуальний статус різних органів та осіб, які у кримінальному провадженні набувають процесуальні права і виконують процесуальні обов'язки, здійснюють певну процесуальну функцію, спрямовану на досягнення своїх цілей та виконання покладених на них завдань. С. А. Альпера [5, с. 2], М. М. Міхеєнко [155, с. 55], Л. М. Лобойко [134, с. 66], Ю. М. Грошевий та А. Р. Туманянц [107, с. 112] наголошують, що всі вказані органи та особи є суб'єктами кримінального процесу, хоча мають суттєві відмінності у правовому становищі. Щодо віднесення вказаних учасників до суб'єктів доказування, які здійснюють дослідження, оцінку та перевірку доказів, то серед вчених мають місце різні думки й підходи.

Перший підхід полягає в тому, що суб'єктами доказування у кримінальному судочинстві вважаються будь-які органи та особи, які приймають участь у доказовій діяльності, володіють певними правами й обов'язками [117, с. 282; 48, с. 20]. Проте не всі суб'єкти кримінального процесу наділені законом здійснювати пізнавальну та обґрунтовальну діяльність. Так, експерт встановлює певні факти, досліджуючи надані об'єкти, але не оцінює їх із правової точки зору. Тому, на нашу думку, такий підхід до визначення кола суб'єктів доказування є занадто широким, адже в ньому, по суті, зміщується поняття «учасники кримінального провадження» і «суб'єкти кримінального процесуального доказування».

Відповідно до другого підходу, як пише О. В. Литвин «суб'єктом доказування може вважатися лише той, хто бере на себе відповідальність у силу свого процесуального положення стверджувати, що обвинувачений є саме тією особою, яка вчинила злочин» [131, с. 78]. Таке уявлення про суб'єкта доказування впливає із тлумачення кримінального процесуального доказування лише як обґрунтування істинності висновку про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. Вважаємо, що така трактовка суб'єкту

доказування, що співвідноситься зі змістом доказування тільки до обґрунтування висунутої обвинувальної тези, є хибною. Таке визначення суперечить загально визнаної сутності кримінального процесуального доказування.

Найбільш поширений – третій підхід, відповідно до якого суб'єктами кримінального процесуального доказування визначаються учасники кримінального процесу, які в доказуванні відіграють не разову, епізодичну, а постійну, тривалу роль [63, с. 33]. В такому підході, підкреслює В. В. Вапнярчук, «суб'єкти доказування у кримінального процесу – це тільки ті особи, які мають у ньому самостійний або представлявальний процесуальний інтерес. Процесуальний інтерес може бути особистий або публічний, а тому залежно від цього суб'єктів доказування можна поділити на дві групи» [22, с. 361]:

1) суб'єкти, діяльність яких спрямована на захист публічних інтересів. Такі особи виконують службові обов'язки та зобов'язані здійснювати певні процесуальні дії і приймати офіційні процесуальні рішення. До цих суб'єктів відносяться слідчий, дізнавач, прокурор, суд та ін.);

2) суб'єкти, які в кримінальному провадженні захищають свій особистий або чужий особистий інтерес. До перших відносяться підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та ін. До других – захисник, представник потерпілого, представник цивільного позивача та ін. Суттєвою відмінністю наведених суб'єктів є ставлення до обов'язку доказування. Такий обов'язок покладається на суб'єктів першої групи.

На підставі визначених та проаналізованих вище підходів критеріями визначення суб'єктів доказування, враховуючи сутність доказової діяльності, є:

- а) постійна або тривала участь в доказовій діяльності;
- б) наявність процесуального публічного або особистого інтересу;
- в) здійснення пізнавальної та посвідчувальної діяльності.

На підставі аналізу наведених точок зору науковців можна дійти висновку, що незважаючи на відсутність єдності щодо визначення поняття суб'єктів

доказування особи та органи, які здійснюють доказову діяльність, мають право, а ті, хто захищає публічні права, зобов'язані не тільки збирати докази, але їх оцінювати й перевіряти. До суб'єктів доказування варто віднести сторін кримінального провадження, слідчого суддю, суд, потерпілого, цивільного позивача (їх представників, законних представників), цивільного відповідача (його представника), представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

Розглянемо роль експерта, спеціаліста та інших обізнаних осіб у доказовій діяльності через призму процесуальних функцій учасників кримінального процесу. Під процесуальними функціями розуміють закріплені в законі основні напрями діяльності учасників кримінального провадження, спрямовані на вирішення завдань кримінального провадження чи обстоювання своїх прав, свобод та законних інтересів. І. В. Гловюк [33, с. 245–257] та В. О. Гринюк [41, с. 149–159] вказують на такі основоположні (первинні) кримінальні процесуальні функції: забезпечення законності та обґрунтованості обмеження прав і законних свобод учасників кримінального провадження та інших осіб, судового контролю, забезпечення слідчим суддею доказів, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, заперечення цивільного позову. Д. В. Філін наголошує, що традиційно у змагальному кримінальному процесі виділяють три основні функції: обвинувачення, захисту і вирішення справи (здійснення правосуддя) [106, с. 17–19]. Основними їх називають тому, що вони обов'язково існують у кримінальному процесі, а їх виділення визначає змагальну структуру судового розгляду. Однак Л. М. Лобойко й О. А. Банчук висловлена думка щодо існування в публічно-змагальному кримінальному процесі ще однієї допоміжної функції – сприяння здійсненню правосуддя [136, с. 24–25].

Зазначимо, що в залежності від виконання вказаних функцій законодавець у главі 3 КПК України поділів всіх суб'єктів кримінального провадження на групи

відповідно до особливостей регламентації їх правового становища. У першому параграфу регламентовано процесуальний статус суду як єдиного органу, який здійснює правосуддя у кримінальному провадженні; у другому – процесуальний статус прокурора, слідчого, дізнавача, керівників органів досудового розслідування та дізнання, оперативних підрозділів, які здійснюють функцію обвинувачення; у третьому – процесуальний статус підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого, законного представника підозрюваного, обвинуваченого, захисника, які здійснюють зазначену функцію. Потерпілий (параграф чотири глави 3 КПК України) в залежності від обставин кримінального провадження може виконувати обвинувальну, захисну та функцію сприяння правосуддю. У п'ятому параграфі нормований процесуальний статус свідка, перекладача, експерта, спеціаліста та інших учасників кримінального провадження, які здійснюють допоміжну кримінальну процесуальну функцію сприяння правосуддю та розглядаються як особи, які є джерелом доказової інформації [21, с. 164].

В юридичній літературі докладно досліджується процесуальне становище кожного із суб'єктів доказування: суду [20; 92; 94], сторони обвинувачення [89; 132; 203; 205; 216; 285], сторони захисту [144; 199; 255], потерпілого [200; 202; 204]. Іншим учасникам кримінального провадження як суб'єктам доказування приділено недостатньо уваги науковцями.

Класифікація суб'єктів доказування може бути здійснена й за іншими критеріями: залежно від професійних знань щодо здійснення доказування (наявності чи відсутності юридичної освіти, належної кваліфікації й досвіду):

а) професійні правові знання, які застосовуються у доказування:

– суб'єктами у зв'язку із службовим становищем. До них належать фахівці в галузі права, до яких можна віднести суддю, слідчого суддю, прокурора, слідчого, дізнавача, захисника, представника потерпілого та ін. Для всіх професійних суб'єктів доказування участь у кримінальному провадженні – їх професійна

трудова діяльність, спосіб заробітку;

- суб'єктами, які не є професійними учасниками кримінального провадження. До таких суб'єктів відносяться підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та ін.

б) спеціальні (неправові) знання, що застосовуються у доказуванні:

- суб'єктами, які зобов'язані володіти такими знаннями у зв'язку із виконанням процесуальних функцій: експерт, спеціаліст, судово-медичний експерт, психолог, педагог, перекладач. діяльність обізнаних осіб фіксується в процесуальних документах, зокрема висновку експерта, що є самостійним джерелом доказів;

- суб'єктами, які не зобов'язані володіти такими знаннями: суд, сторони, потерпілий та ін. Як буде показано суддя, слідчий, прокурор та ін. учасники кримінального провадження у зв'язку, як правило з відсутністю спеціальних знань, відчують значні труднощі із повнотою оцінки висновку експерта. зазначимо, що наявність таких знань, як результат самостійного професійного удосконалення, цілком можлива.

Важливість цієї класифікації у практичній діяльності полягає в необхідності врахування слідчим, судом з яким суб'єктом (професійним чи казуальним) він має чи матиме справу.

Розглядаючи проблему суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта неможна оминати окремі загальні особливості діяльності всіх суб'єктів доказування. У ст. 22 КПК України зазначено, що «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом».

Однак рівність прав сторін не тотожне однаковості умов їх застосування. Очевидно, що рівне становище передбачає знаходження суб'єктів в рівних умовах. Якщо ж умови не рівні, як правильно підкреслюють Л. Д. Удалова та О. В. Рибалка законодавець зобов'язаний запроваджувати різний правовий статус, надаючи переваги більш слабким і залежним суб'єктам, для того щоб реально гарантувати принцип рівності [259, с. 45–52]. Тобто, на думку Л. В. Мединської та С. П. Погребняк, усі, «хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки і є рівними перед законом і судом, але права, свободи та обов'язки є різними, якщо право враховує розумні й об'єктивні відмінності між особами та створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб з метою компенсації існуючої фактичної нерівності» [148, с. 45–46; 174, с. 74–101]. Так, наприклад, наголошено, що сторони мають рівні права із залученням експерта (ст. 243 КПК України), однак умови проведення експертизи відрізняються. Сторона захисту залучає експерта на договірних (платних) умовах; об'єкти, які необхідно дослідити, найчастіше перебувають у розпорядженні слідчого й стороні захисту не видаються. Разом з цим, для «компенсації» сторона захисту має право ознайомлюватися з проведеною стороною обвинувачення експертизою (висновком експерта) до завершення досудового розслідування (ст. ст. 42, 221 КПК України) та після його завершення (ст. 290 КПК України). Як правильно зазначає Р. О. Куйбіда: «права чи обов'язки можуть бути різними залежно від того, в якій ролі особа виступає в процесі. Рівність прав (обов'язків) полягає в тому, що кожен з учасників судового процесу наділений правами і несе обов'язки, що адекватні його процесуальному становищу» [120, с. 86].

Якщо порівнювати категорій рівності та однаковості в різних формах прояву доказування, то можна говорити про рівні, але не однакові права сторін. Коли ж досліджувати правові позиції у формі оцінки, їх представлення та обґрунтування перед судом, то можна стверджувати, що сторони мають саме однакові права. Вказане посилює процесуальну активність сторін та як наслідок сприяє

здійсненню дійсно змагального кримінального провадження.

ЄСПЛ також дотримується вказаної позиції.. Так, зокрема, у справах «Корнєв і Карпенко проти України» та «Надточій проти України» в рішеннях ЄСПЛ наголошується на принципі рівності сторін «як одному із складників широкої концепції справедливого судового розгляду, який передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість відстоювати свою позицію у справі в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом» [206, п. 23; 207, п. 26]. Аналогічну думку висловлювала й О. Г. Яновська [286, с. 175].

Аналіз повноважень сторін кримінального провадження дозволяє дійти висновку, що сторона обвинувачення наділена законом застосовувати заходи державного примусу, що призводить до певного перекосу процесуальних можливостей сторін. В зв'язку з цим законодавець з метою усунення такого перекосу надає стороні захисту певні переваги нормативного характеру. Так, чинний кримінальний процесуальний закон забезпечує рівність сторін при здійсненні доказування: ст. 23 КПК України передбачає можливість надання статусу судових доказів, на яких суд може ґрунтувати свої рішення, лише тим поданим доказам, які були предметом безпосереднього дослідження суду; ст. 93 КПК України допускає майже однакові способи збирання доказів сторонами; ст. 221 КПК України регламентує можливість ознайомлення стороною захисту та потерпілим з матеріалами досудового розслідування до його завершення; ст. 290 КПК України передбачає відкриття матеріалів іншій стороні.

Вважаємо, що для забезпечення рівності сторін право оцінки та перевірки доказів, в тому числі висновку експерта, слід надати стороні захисту.

На підставі поділу доказування на доказування-пізнання й доказування-обґрунтування Т. В. Лукашкіна наголошує, що «коли йдеться про доказування у першому значенні (діяльності, спрямованої на встановлення фактичних обставин), варто вести мову про обов'язок доказування та наявність права на участь у

доказуванні (зокрема, про право на збирання, оцінку і перевірку доказів); доказування у другому значенні (діяльність, яка полягає у висуненні певної тези, наведені аргументів з метою переконати уповноваженого суб'єкта в необхідності ухвалити певне рішення) потребує застосування поняття тягар доказування та вирішення проблеми, покладається на певних учасників кримінального провадження, які здійснюють таке доказування, у конкретних ситуаціях» [144, с. 190]. Виходячи із такого розуміння, вважаємо, якщо в ч. 1 ст. 92 КПК України йдеться саме про обов'язок доказування (шляхом збирання і перевірки доказів) обставин предмета доказування, який покладається на слідчого, прокурора та, в установлених законом випадках – на потерпілого; то у ч. 2 ст. 92 КПК України – про тягар доказування (шляхом оцінки доказів спрямованої на формування та реалізацію (обґрунтування) власної правової позиції), має покладатись на будь-яку сторону.

Щодо розуміння сутності тягара доказування у кримінальному провадженні й визначення його поняття можна додати наступне. Для того, щоб, наприклад, сторона захисту могла заперечувати доводи сторони обвинувачення вона має не просто не погоджуватись чи сумніватись, а обґрунтовувати своє твердження.

Таким чином сторона захисту має займати активну позицію, яка полягає у висловленні конкретних аргументів у запереченнях, сумнівів щодо матеріалів, наданих стороною обвинувачення, недоліків у процесуальній формі їх отримання. При відсутності конкретики стороні обвинувачення немає чого відкидати, спростовувати, окрім цих заперечень чи сумнівів. Тому сторона захисту в такому разі має оцінити докази, перевірити їх в межах закону, подати додаткові докази, доводи на підтвердження своїх заперечень.

Суб'єктами доказування є учасники кримінального провадження, які, відстоюючи свій чи представлений правовий інтерес, здійснюють пізнавальну або посвідчувальну доказову діяльність, спрямуванням якої є виконання однієї з основних кримінально-процесуальних функцій – суд та сторони.

Таким чином, суб'єктами оцінки та перевірки доказів є всі суб'єкти, чий процесуальний статус передбачає право певним способом збирати докази. Тому до таких суб'єктів слід віднести сторону захисту. На підтвердження зазначеного підходу можна навести такі аргументи.

По-перше, змагальна форма сучасного кримінального процесу передбачає рівність сторін обвинувачення та захисту (ст. 22 КПК України), що стосовно судової експертизи конкретизується шляхом надання підозрюваному, обвинуваченому, захиснику, а також потерпілому, цивільному позивачеві, цивільному відповідачу, представникам можливості брати участь у збиранні доказів (ч. 2 ст. 93 КПК України), самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ст. 243 КПК України).

По-друге, відсутність у сторони захисту, потерпілого легальної можливості оцінювати докази виглядає нелогічно у зв'язку з реалізацією зазначеними особами інших прав (наприклад, заявляти клопотання, оскаржити дії та рішення особи, яка веде кримінальне провадження, брати участь у проведенні процесуальних дій тощо), де неминуче здійснюється оцінка доказів з метою аргументації своєї позиції. Так, заявляючи клопотання про проведення експертизи, надаючи слідчому чи суду предмети та документи, обвинувачений та потерпілий виходять із оцінки вивчених ними доказів, як недостатніх для прийняття законного та обґрунтованого рішення. Або ж, подаючи скарги з приводу порушень процесуального порядку провадження слідчих дій, вони тим самим ставлять під сумнів допустимість доказів, отриманих в їх результаті.

По-третє, відсутність серед суб'єктів оцінки доказів (ст. 94 КПК України) сторони захисту, потерпілого виглядає очевидною законодавчою прогалиною.

В зв'язку із необхідністю розширення законодавчого переліку суб'єктів оцінки доказів, пропонуємо викласти статтю 94 КПК України у такій редакції:

«Учасники кримінального провадження, які мають право на збирання доказів, та суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному,

повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку для встановлення обставин кримінального провадження, які підлягають доказуванню».

Виходячи із процесуальних функцій, які виконують учасники кримінального провадження, можна запропонувати таку класифікацію суб'єктів оцінки та перевірки висновку експерта:

1) імперативні (обов'язкові) суб'єкти, які уповноважені приймати процесуальні рішення – суд, слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор;

2) диспозитивні (не обов'язкові) суб'єкти оцінки та перевірки висновку експерта, які на підставі принципу диспозитивності діють на власний розсуд у межах і спосіб, передбачений процесуальним законодавством (ст. 26 КПК України), є сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

3) допоміжні суб'єкти, які сприяють правосуддю в оцінці та перевірки висновку експерта в частині науково-методичної обґрунтованості результатів експертного дослідження, є обізнані особи: експерт та спеціаліст.

1.3. Зміст та структура висновку експерта як джерела доказів

Висновок експерта – це документ, що містить опис дослідження, проведеного особою, яка має спеціальні знання, а також обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені ініціатором проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК України). Однак, у кримінально-процесуальній науці ведеться дискусія щодо висновку експерта. Висновок експерта розглядається правниками як доказ або

засіб доказування [82, с. 127; 106, с. 172], процесуальна форма [114, с. 276; 247, с. 82], але більшість науковців вважають його одним з видів джерел доказів, що закріплені у ст. 84 КПК України [38, с. 39; 122, с. 178; 260, с. 97].

Вченими надається різне тлумачення висновку експерта. На думку О. М. Гуміна, висновок експерта – це отримані у встановленому законом процесуальній формі висновки особи, яка володіє спеціальними знаннями, сформульовані в результаті спеціального дослідження за завданням дізнавача, слідчого, суду, та надані у встановленої законом письмової формі [46, с. 169]. Г. С. Бідняк визначає висновок експерта як письмове повідомлення про хід, результати, висновки проведеного дослідження з поставлених перед ним питань [16, с. 169]. Є. Г. Коваленко пише, що висновок експерта – це сукупність фактичних даних та відомостей, зібраних у кримінальній справі, що містяться в його повідомленні органу дізнання, слідчому, прокурору та суду, встановлених у результаті досліджень матеріальних об'єктів, проведених особою, обізнаною в певній галузі науки, техніки чи інших спеціальних знань і з використанням цих знань [82, с. 127].

Відповідно до ч. 10 ст. 101 КПК України «висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирoku». Висновок експерта як один із видів джерел доказів, підлягає перевірці та оцінці на загальних підставах. Разом з тим, не можна заперечувати суттєву специфіку висновку експерта порівняно з іншими видами доказів. Висновок експерта як джерело доказів має суттєву відмінність, специфічні риси, зумовлені його сутністю:

- з'являється у кримінальному провадженні в результаті наукового дослідження;
- виходить від спеціального суб'єкта (експерта), який має спеціальні знання, без яких дослідження неможливе;

- формується згідно спеціального процесуального порядку;
- спирається на отриманні у кримінальному провадженні об'єкти та відомості;
- сформульовані у висновку відповіді експерта (остаточні висновки) є не просто інформаційним, а вивідним знанням.

Для характеристик висновку експерта важливою є думку М. Є. Шумило щодо доказів, як соціально-правовим явищам, які можна визначити виходячи із змісту ст. 84 КПК України. Словосполучення: «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані» вказує на їх інформаційну складову; «отримані у передбаченому цим Кодексом порядку» і «встановлюють наявність чи відсутність обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» свідчать про нормативно-правові вимоги до доказів; «на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» вказують на логічний зріз в структурі доказів [275, с. 64–65]. В зв'язку з цим В. П. Гмирко запропонував характеризувати доказ як результат мислєдіяльних операцій людини, що складається з пізнавального, інформаційного і нормативного сегментів [35, с. 34]. Виходячи з вказаного підходу у структурі висновку експерта, як складного джерела доказів, мають бути виокремлені наступні компоненти.

Нормативно-процедурна компонента.

Вказана компонента встановлює загальні та окремі вимоги до нормативної процедури отримання висновку експерта, а також стандартів щодо засобів і порядку його допуску до процесу доказування. До загальних вимог відносяться положення щодо отримання доказів у передбаченому Кодексом порядку (ч. 1 ст. 84 КПК України), сформульовано вимоги щодо належності (ст. 85 КПК України), допустимості (ст. 86 КПК України), недопустимості доказів (ст. ст. 87, 88 КПК України).

Порядок призначення та провадження судової експертизи, а, отже, і процес отримання висновку експерта так само регламентовані на законодавчому рівні (ст.ст. 242, 243, 244, 332 КПК України). Окремі вимоги висуваються до експерта (ст.ст. 69, 70, 79 КПК України), висновку експерта (ст.ст. 101, 102 КПК України), допиту експерта (ст. 356 КПК України).

Кримінальний процесуальний кодекс передбачає двохступеневу процедуру формування доказів – досудову і судову. Згідно ч. 1 ст. 84 КПК України фактичні дані можуть визнаватися доказами слідчим і прокурором у стадії досудового розслідування. Водночас на рівні засади кримінального процесу у ч. 2 ст. 23 КПК України вказується, що «не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду». Докази, сформовані слідчим і прокурором, представниками обвинувальної влади, не придатні для вирішення питання винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. Тому вони потребують дослідження в умовах судового розгляду за участі сторін і суду. Змагальна процедура покликана відкоригувати представлені сторонами докази, очистити від суб'єктивно-хибних напашарувань і визначити їх реальну доказову силу

Пізнавальна компонента.

У структурі діяльності по формуванню висновку експерта запроваджено процесуальний механізм забезпечення сторін і суду певними відомостями, отриманими на підставі спеціальних знань, із застосуванням і на підставі яких можуть бути встановлені доказові факти. Носієм таких відомостей є обізнана особа – експерт, який осмислює результати досліджень і перетворює їх у вивідне знання. Встановлена в процесі експертного дослідження властивостей, ознак наданих на експертизу об'єктів схована потенційна криміналістично значуща інформація перетворюється у актуальну, доступну учасникам кримінального провадження та суду. Це свідчить про те, що формування доказу є осмисленим конструюванням моделі реальності з використанням когнітивних структур (схем,

стереотипів, світогляду) в сприйнятті й переосмисленні відомостей. Зусилля експерта концентруються на отриманні структурованого знання у формі знаннєвих одиниць – фактів.

Інтерпретаційна компонента.

Завданням провадження судової експертизи є отримання нової інформації (нового знання), що утворюється в результаті проведеного експертом дослідження. Експерт не знає, чи нова інформація (нове знання), отримана в результаті проведеного дослідження, матиме обвинувальний або виправдувальний характер. За результатами проведеного дослідження експерт надає отриману нову інформацію (нове вивідне знання) у вигляді сформульованого висновку, який набуває статусу джерела доказів. Виникає питання, коли висновок експерта набуває статусу джерела доказу – з моменту приєднання до матеріалів кримінального провадження або з моменту його складання експертом. Вважаємо, що висновок експерта стає джерелом доказів тільки після його оцінки, перевірки та встановлення дотримання всіх необхідних вимог, що висуваються йому як процесуальному документу: належність, допустимість, достовірність. Спочатку на етапі проведення експертизи експерт інтерпретує результати дослідження у форму доступну учасникам кримінального провадження. На наступному етапі слідчий, прокурор, суд інтерпретують умовиводи експерта як докази у кримінальному провадженні.

Факто-встановлююча компонента.

За результатами різностороннього колективного обговорення (інтерпретації) висновок експерта визнається судом джерелом доказів, що містить юридично значиме знання (факт), придатний з позицій належності, допустимості, достовірності у сукупності з іншими доказами підтверджувати чи спростовувати обставини, що підлягають доказуванню.

Логіко-обґрунтовуюча компонента

Крім процесуальної (зовнішньої) структури висновку експерта як

процесуального документу, існує його логічна (внутрішня) структура як логічного висновку, умовиводу, який формується за правилом силогізму. Силогізм – опосередкований дедуктивний умовивід, у якому є три категоричні судження: два засновки та висновок. Серед засновків силогізму розрізняють більший і менший засновки [138, с. 238]. Перетворюючи ці поняття у сферу експертного дослідження у логічній структурі висновку експерта можна назвати три складових:

1) загальне правило – наукове положення, з якого виходив експерт (більший засновник) при побудові висновку. Він включає загальнонаукові та судово-експертні, методичні дані, які багато в чому визначають правильність експертного висновку. Тому такий засновник також підлягає оцінці, яка може поставити під сумнів будь-яку експертну методику;

2) конкретні дані про досліджуваний об'єкт – ознаки, вихідні дані (менший засновник або аргумент). Аргументом є ознаки об'єктів, виявлені експертом під час дослідження або відомості, представлені експерту як вихідні дані. Менший засновник підлягає обов'язковій фіксації (опису) та оцінці (науковому тлумаченню) експертом;

3) висновок – умовивід (теза, що доказується). Висновок експерта, формується за результатами проведених досліджень на основі виявлених або поданих йому даних про досліджуваний об'єкт (менший засновник) та загального наукового положення відповідної галузі спеціальних знань (більший засновник). Зазначений силогізм завжди має місце у експертному дослідженні, і виділення його компонентів необхідно для аналізу та оцінки логічної структури висновку експерта.

Кримінальний процесуальний закон регламентує зміст висновку експерта лише у найзагальніших рисах. Відповідно до ст. 102 КПК України у висновку має бути зазначено:

1) коли, де, ким та на якій підставі була проведена експертиза;

- 2) місце і час проведення експертизи;
- 3) хто був присутній при проведенні експертизи;
- 4) перелік питань, що були поставлені експертові;
- 5) опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом;
- 6) докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка;
- 7) обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання.

У відомчих нормативних актах Міністерства юстиції України, Експертної служби МВС України, Служби безпеки України, що регулюють діяльність спеціалізованих державних установ та служб, є окремі розділи, присвячені оформленню висновку експерта, в яких більш докладно викладені необхідні реквізити висновку експерта та визначено його структуру [73, Розділ III. 75, Розділ 3; 74, Розділ III; 72, Розділ V]. Вказані нормативні документи передбачають обов'язкову трьохчлену структуру висновку експерта, яка включає «Вступ», «Дослідницьку частину», «Висновки», та при необхідності – факультативну складову – «Додатки».

У численних публікаціях наукового та методичного спрямування викладені вимоги та особливості змісту висновку експерта [10, с. 173–190; 29, с. 32–46; 66, с. 163–179; 284, с. 133–146; 277, с. 86–94; 246, с. 221–228 та ін.]. Розглянемо з деяких існуючих проблем.

На думку В. Ю. Шепітька та М. Л. Цимбала структуру висновку експерта, який надається слідчому, прокурору або суду, необхідно переглянути, оскільки висновок експерта ґрунтується на дослідженнях із застосуванням наукових (спеціальних) знань, в яких ні слідчий, ні суд не є компетентними. В такому випадку, дослідницька частина висновку судового експерта могла б і не передаватися відповідному органу, а залишалася б на контролі в експертній установі [272, с. 19]. Слід підтримати заперечення А. В. Дудича [66, с. 164] та

С. П. Лапти [126, с. 39], що така позиція є помилковою та недостатньо обґрунтованою. Адже у вступній частині висновку міститься інформація, яка гарантує незаінтересованість та об'єктивність експерта, його кваліфікацію та компетенцію, а також достовірність об'єктів експертного дослідження. Відомості, викладені у вступній частині висновку експерта, мають суттєве значення для визначення його допустимості та достовірності як доказу. Слід додати, що скорочена форма висновку експерта не дозволяє здійснити повноцінну оцінку правильності застосовуваної методики та обґрунтованості умовиводів експерта.

«Вступ» містить відомості про експерта, сформульовані питання, опис об'єктів, які представлені на дослідження та матеріали кримінального провадження, час початку та закінчення експертизи, підстави її призначення. Питання, які вирішує експерт з власної ініціативи, також наводяться у вступній частині висновку. Якщо експертиза комісійна, комплексна, додаткова або повторна, це вказується у вступній частині висновку, де також викладається, коли і ким проводилися попередні експертизи, яких висновків дійшли експерти і які підстави призначення повторної або додаткової експертизи. Питання, які виносяться на дозвіл експерта, наводяться у вступній частині без будь-яких змін їх формулювання. Якщо експерт вважає, що деякі з них виходять (частково або повністю) за межі його спеціальних знань або для відповіді на ці запитання спеціальні знання не потрібні, він наголошує на висновку.

Вступ експертного висновку має відображати підготовчу (попередню) стадію експертного дослідження. Роль вступу не обмежується фіксацією відомостей, що формально характеризують експертизу (її номер, час проведення, номер кримінального провадження тощо. п.). Виклад деяких елементів вступної частини, наприклад, групування розв'язуваних питань, демонструє логічну послідовність опису досліджень у дослідницькій частині висновку і тим самим сприяє з'ясування висновку слідчим, судом та іншими учасниками процесу.

Характер відомостей, що викладаються у вступній частині, такий, що в

більшості вони не залежать одна від одної, внаслідок чого послідовність їх викладу не потребує регламентації. Інформація залежить від виду експертизи, інколи ж і від конкретних обставин експертного провадження. Іноді навіть доцільне «переміжне» викладення елементів: при проведенні ідентифікаційних експертиз у висновках, як правило, спочатку перераховуються речові докази, потім поставлені експерту питання, потім зразки для порівняльного дослідження. Але опис речових доказів і зразків відноситься до одного структурного елементу висновку, а питання, які вирішує експерт, – до іншого.

У структурному плані стосовно вступної частини висновку необхідно встановлювати не послідовність викладу даних, а те, що і як слід викладати, в залежності від елементів, що розглядаються нижче. Матеріали, за якими проводилася експертиза, відбиваються в експертному висновку і сформульовані в законі як «матеріали кримінального провадження», «об'єкти дослідження», «об'єкти експертизи», «матеріали для проведення експертизи» (ст. 69 КПК України), «матеріали, що були надані для проведення дослідження» (ст. 101 КПК України), «отримані експертом матеріали» (ст. 102 КПК України). Якщо звернутися до експертної практики, можна помітити, що в одних експертних висновках перераховуються (хоча і з різним ступенем подробности) предмети, речі, документи, що надійшли для дослідження, в інших висновках зазначається, що експерту представлені «матеріали справи на ... аркушах». Щоб визначити, як у вступній частині висновку слід вказати матеріали щодо яких проводилася експертиза, необхідно пам'ятати, що вони представляються експерту слідчим, судом, стороною захисту. Тому, об'єкти дослідження у висновку мають бути позначені так само, як і в постанові (ухвалі) про призначення експертизи. Очевидно, що й у документі про призначення експертизи і у вступній частині експертного висновку не можна обмежуватися словами «для дослідження представлені матеріали кримінального провадження» без їхнього чіткого розшифрування: слід навести конкретний перелік предметів та документів,

наданих для дослідження. При цьому під «предметом» треба розуміти будь-яку річ. На живу особу вказане, звичайно, не поширюється, тому для висновків експертів-психіатрів, психологів, а також судових медиків, які досліджують живу людину, вказується конкретна особа та її процесуальний статус.

У випадках призначення автотехнічних, судово-економічних, будівельно-технічних, земельно-технічних; оціночно-земельних та інших експертиз, що передбачають дослідження великої кількості документів або документів, що містять різні відомості, слідчому, суду необхідно виділити документи та дані в них, на яких буде ґрунтуватись експертиза. Перекладати на експерта функцію відбору документів, що підлягають дослідженню, не можна. Більш того, законом заборонене «експерту за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи» (ч. 4 ст. 69 КПК України). Тому експерт не вправі на свій розсуд вибирати окремі документи з масиву наданих. Поняттям предметів та документів, що направляються експерту, охоплюються і зразки, що виконують роль порівняльного матеріалу при ідентифікаційних дослідженнях. Вони також мають бути включені до переліку, але з обов'язковим зазначенням їх особливостей. Перелік предметів чи документів за великої кількості може бути позначений по-різному. У окремих випадках однотипні об'єкти дослідження, якщо словесна характеристика кожного їх скрутна, доцільно згрупувати і позначити номерами. Матеріали справи, що описуються у вступі висновку, можуть бути згруповані експертом. Причому необов'язково перераховувати їх у тій самій послідовності, в якій це зроблено в постанові (ухвалі) про призначення експертизи, адже експерт групує матеріали з урахуванням майбутнього дослідження і прагне описати їх таким чином, щоб надати висновку логічну стрункість, що забезпечує найкраще відтворення. прийняття його замовником експертизи. Угрупування матеріалів справи в їх описі має, зазвичай, відповідати групуванню питань, вирішуваних експертом.

Практикою вироблено, а у відомчих нормативних актах закріплено правило

наводити у вступній частині висновку довідкові, методичні, наукові та нормативні документи: постанови, накази, інструктивні та методичні матеріали, посібники, стандарти та керівництва із зазначенням їх найменувань, номерів, дати прийняття та ін. Перевага має надаватися літературі із Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України [170]. Вказані матеріали застосовуються експертом під час дослідження в якості аргументів, підстав формулювання відповідей на поставлені питання. Відомості, довідкові дані, що містяться у документах мають науковий, методичний, консультативний характер і у разі їх використання експерт при дачі висновку повідомляє про них у вступній частині. Крім того у цій частині вступу зазначаються реєстраційні коди методик експертиз згідно Реєстру методик проведення судових експертиз, який ведеться Міністерством юстиції України [179]. Під час проведення досліджень експерт користується як фактичними даними, закріпленими у матеріалах справи, така й спеціальними науковими знаннями, що у тій чи іншій мірі відбити у літературних даних, довідкових матеріалах тощо. Наводяться вони у експертних висновках для того, щоб науково обґрунтувати висновок експерта. А якщо це так, то посилання на ці матеріали робляться там, де описуються дослідження, де пояснюються, тлумачаться їх результати, тобто у дослідній частині висновку.

Питання, за якими експерт має дати висновок, викладаються у вступній частині зазначеного документа, оскільки вони складають програму експертної діяльності. У більшості випадків у висновку відтворюються питання з постанови (ухвали) про призначення експертизи, але «якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження» [73, п 4.12]. Питання мають групуватися у певній послідовності. Наприклад, якщо експерту-почеркознавцю дано завдання встановити, ким із декількох перевіряємих осіб виконано підпис у відомості, то

першим має формулюватися і вирішуватися питання про особу, від імені якої виконано підпис, оскільки у разі позитивної відповіді (виконавець ідентифікований) або при констатації неможливості вирішення питання про тотожність проведення подальшого порівняльного дослідження було б безпредметним. Не можна не відзначити, що за безперечної доцільності саме такої послідовності питань у постановках про призначення експертизи вони на практиці перераховуються нерідко у протилежному порядку. На групування питань, отже, і послідовність проведення досліджень можуть впливати такі чинники, як можливість зміни властивостей і навіть знищення речового докази чи його частини у процесі дослідження (що допустимо лише з дозволу замовника експертизи). Питання, вирішенні яких це можливо, слід зазначати останніми.

У вступі експертного висновку повинні бути зазначені відомості про експертів та інших осіб, пов'язаних з провадженням експертизи (тобто ким проведена експертиза, з чією участю і хто був присутнім при цьому). Перелік відомостей про експерта, які слід навести у висновку, міститься в кримінальному процесуальному кодексі та у відомчих актах: прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії. Ці відомості дозволяють судити про те, чи належною особою проводилася експертиза, чи немає підстав для відводу експерта. Крім того обов'язкова запис щодо попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за ст. 384 КК України або за відмову від надання висновку за ст. 385 КК України.

Потрібно мати на увазі також, що навіть у разі, коли вихідні дані перераховані у постанові про призначення експертизи, експерт може їх «не прийняти» як такі, обґрунтувавши це спеціальними знаннями. Зазвичай вихідні дані зазначаються на початку дослідницької частини. Однак, коли експерту

поставлено кілька питань, не однорідних за змістом, може виявитися, що рішення одного з них вимагає відомостей про фактичні дані, які для іншого не потрібні. У таких випадках доцільно розділити у висновку опис вихідних даних, наблизивши його до викладу дослідження, де вони використовуються. На користь такого «регіонального» опису свідчить і таке міркування. Нерідко факти, встановлені експертом при вирішенні одного питання, стають вихідними для відповіді на інше питання, і їх взагалі неможливо назвати на початку дослідницької частини висновку. Можна навести приклад, коли певний факт, який використовується експертом як вихідний, в експертному висновку згадується вперше лише в оціночній (синтезуючій) частині. Наприклад, у матеріалах справи є медична довідка про те, що після перенесеного захворювання у А. з'явилася атаксія (тремтіння рук). Експерт-почеркознавець має полатися на цей факт, віднісши його до вихідних, при обґрунтуванні несуттєвості відмінностей ознак досліджуваного підпису та зразків, якщо перша нанесена до захворювання, а другі виконані після. Але, зрозуміло, як і у будь-якому іншому випадку, експерт повинен вказати у вступній частині на джерело відомостей про цей факт.

«Дослідницька частина» висновку експерта описує процес дослідження та його результати, а також в ній дається обґрунтування висновків з поставлених питань. Дослідницька частина висновку експерти повинна включати: відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосовування; посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них; експертну оцінку результатів дослідження.

Зупинимося докладніше на описі процесу експертного дослідження. Цей процес виявляється у тому, що експерт здійснює спостереження будь-яких явищ чи предметів, вимірює їх, проводить обчислення, порівнює характеристики, ознаки явищ, предметів, піддає об'єкти тим чи іншим фізичним, хімічним та інших аналізам. Іншими словами, при проведенні досліджень експерт користується окремими методами пізнання, найбільш повно викладеними у судово-експертній

літературі. Опис в експертному висновку досліджень має виражатися у викладі тих дій, операцій, прийомів, інструментарію, технічних та інших засобів, які застосовував експерт.

Опис процесу дослідження включає, зрозуміло, і застосування логічних прийомів. Повний та всебічний опис досліджень забезпечує можливість перевірки правильності дій експерта, а при необхідності відтворення їх при виконанні повторної експертизи іншим експертом. Розглянемо найбільш розповсюджені загальні експертні методи досліджень.

Опис спостережень. Спостерігати згідно словника це «дивлячись, помічати кого-, що-небудь, звертати увагу на когось, щось» [238, с. 580]. Спостереження підчас проведення експертного дослідження – є цілеспрямованим сприйняттям явищ, предметів, виявлення таких ознак, властивостей, які цікавлять експерта для рішення поставлених перед ним питань. Здійснюється неозброєним оком або із застосуванням технічних засобів. Експерт своїми органами почуттів сприймає ознаки, властивості, обставини: він бачить, відчуває, чує, нюхає. З психологічної погляду спостереження – це складний процес. Воно включає у собі як емпіричне сприйняття, а певною мірою і аналіз сприйнятого, тобто когнітивні моменти. Будь-яке експертне дослідження починається із спостереження наданих об'єктів. В окремих випадках спостереженням може обмежитися весь процес експертного дослідження. Іноді спостереження здійснюється без використання будь-яких спеціальних прийомів та засобів, коли єдиним «інструментом» служать органи почуттів дослідника. Тоді сам процес спостереження не потребує опису й у висновку достатньо лише викласти результати сприйнятого, вказавши ознаки, виявлені у процесі спостереження. Так відбувається, наприклад, при проведенні почеркознавчих досліджень. Однак значно частіше спостереження проводиться експертами з використанням різних науково-технічних засобів або в спеціально створених умовах (наприклад, з використанням мікроскопа, світлофільтрів, в косопадаючому світлі або такому, який проходить крізь об'єкт). У цьому випадку

в експертному висновку необхідно докладно описати всі умови та засоби, використані експертом. Зауважимо, що до спостереження, як прийому експертного дослідження, не можна, на нашу думку, відносити такі методи, які в якійсь мірі змінюють первісний вигляд або властивості речових доказів (наприклад, прояв за допомогою хімічних засобів невидимих слідів пальців на папері, розчленування об'єкта на частини щодо пломб). У подібних випадках йдеться, очевидно, не про спостереження, а про фізичний чи хімічний вплив на досліджуваний об'єкт.

Коло ознак, які має виявити експерт під час спостереження об'єкта дослідження, встановлено у кожній експертній методиці та залежить від виду експертизи, об'єктів та цілі (завдання) дослідження. Тут доречно відзначити, що протягом тривалого часу загальна тенденція вдосконалення експертних висновків виражалася в максимальному розширенні словесного опису ознак, використаних експертом. Особливо яскраво це виявилось у почеркознавстві, де викладу кожної окремої ознаки доводилося відводити кілька рядків тексту. На якомусь етапі розвитку почеркознавчої експертизи це було неминуче, оскільки як ознаку експерти використовували будь-яку особливість руху, що відобразилася в рукописі (і в зразках почерку), аби вона, на думку експерта, відображала стійку навичку письма і тому мала ідентифікаційне значення. Без докладного опису (у поєднанні, як правило, із замальовкою або фотознімком) ознака була б незрозуміла не тільки слідчому, а й іншому експерту [79, с. 23]. Проте з розвитком судової експертизи всіх видів зазначена тенденція перестає бути прогресивною. Із запровадженням нових методів дослідження з'являється можливість формалізованого опису, заміни словесного опису знаками, символами, індексами. Як правильно підкреслюється «будь-який словесний опис є дуже невизначеним і неточним» [40, с. 149]. Формалізація опису ознак будь-яких об'єктів відкриває перспективу застосування цифрових технологій у сфері судово-експертної діяльності.

Опис вимірювань та обчислень. Вимірювання, як відомо, є одним із методів, дослідження, незалежно від того, з якою метою воно проводиться: для позначення досліджуваного об'єкта (довжина, ширина, висота, маса його, оскільки ці дані дозволяють переконатися, що експерт досліджував належний об'єкт) чи виявлення ознак, виходячи з яких вирішується поставлене експерту питання (довжина зліпка сліду взуття, діаметр гільзи тощо). Всі ці відомості повинні отримати відображення в дослідницькій частині висновку і можуть вказуватися при викладі результатів спостережень. У багатьох видах експертиз значна частина досліджень полягає у обчисленнях, і, очевидно, у майбутньому цей метод застосовуватиметься ширше. Підрахунки виступають не тільки як метод дослідження, а й як метод обґрунтування висновків експерта. Тому їх необхідно наводити в експертному висновку з тим ступенем подробности, який дозволив би фахівцю перевірити їхню правильність. У практиці спостерігається тенденція не наводити в експертному висновку обчислень, а обмежуватися вказівкою, що такі обчислення виконувались. З такими випадками не можна погодитися, оскільки це впливає на обґрунтованість висновків. Опис складних розрахунків можна винести за межі дослідницької частини висновку, оформити їх у вигляді додатку до висновку.

Опис порівнянь. Порівняння (чи порівняльне дослідження) є метод, широко застосовуваний під час провадження експертних досліджень, якщо експерт вирішує питання ідентифікаційного характеру. Потрібно, однак, пам'ятати, що порівняння – це розумова операція, в процесі якої встановлюється, що будь-які ознаки, характеристики об'єктів, що порівнюються, збігаються або різняться. Тому при описі в експертному висновку порівняльного дослідження, як правило, обмежуються вказівкою на те, що експерт порівнює певні ознаки. Необхідність у більш докладному описі виникає лише у випадках, коли експерт використовує такі прийоми порівняння, як накладення одного об'єкта на інший, зіставлення у світлі, що проходить. Іншими словами, в експертному висновку відображаються в

більшості випадків лише результати порівняння, а це дає можливість скорочено викласти характеристики порівнюваних об'єктів, дозволяючи описувати ознаки не кожного з них (наприклад, окремі ознаки папілярного візерунка в досліджуваному сліді та у відбитку на дактилокартці), а ознаки, що збігаються в обох порівнюваних об'єктах.

Опис експериментів. У випадках коли експертне дослідження не обмежується спостереженням, а включає виконання певних експериментальних операцій, останні повинні бути описані у висновку. Опису підлягають об'єкти, умови проведення експерименту, операції (дії) та отримані результати. Раніше вже наголошувалося на важливості докладного опису всіх дій експерта.

Багато методик дослідження, які застосовують експерти, докладно викладені в літературі, а іноді навіть стандартизовані. Як вказувалось вище існує Реєстр методик проведення судових експертиз. Коли дослідження проводиться відповідно до цих методик, очевидно, у висновку слід назвати методику та вказати джерело, де вона викладена. Так само може діяти експерт, якщо методика не стандартизована, але докладно описана в якомусь доступному літературному джерелі. Тоді треба назвати це джерело. Зауважимо принагідно, що обмежитися фразою «дослідження проводилося за загальноприйнятою методикою» в таких випадках не можна, оскільки не стандартизована або не запропонована спеціальним компетентним органом методика не повинна вважатися апробованою та загальноприйнятою. Разом з тим, одного посилання на застосовану методику може виявитися недостатньо. Це буває, якщо методика описана неоднозначно або модернізована експертом при проведенні дослідження, або якщо застосовуються не ті прилади, на які вона розрахована, а інші, або, нарешті, особливо зафіксувати умови, характерні для даного випадку.

Виконані експертом дослідження призводять до результатів, які мають знайти своє відображення у так званій «Синтезуючій частині» експертного висновку. Вказана частина не передбачена нормативами, однак є результатом

багаторічної експертної практики. в цієї частині результати проведеного дослідження можуть втілюватися у перерахуванні ознак, виявлених у процесі спостережень, у підсумках проведених вимірів і обчислень, у позначенні збігів та відмінностей, виявлених при порівняльному дослідженні, а також у вказівках, до чого привели ті чи інші експерименти. в цій частині здійснюється остаточна оцінка всього проведеного дослідження, як того вимагає ст. 192 КПК України. Викладені підсумки проведеного дослідження у цій частині мають розгорнутий вигляд і є аргументованим підґрунтям для формулювання остаточних висновків – відповідей на поставлені в експертизі питання.

«Висновки» у вигляді відповідей на питання замовника експертизи викладаються у в окремій, третій частині висновку експерта. Такий розподіл матеріалу цілком виправдано: наукове пояснення встановлених фактів може містити в собі відомості, розраховані на фахівця, а відповіді на питання за всіх умов повинні бути сформульовані так, щоб були зрозумілі неспеціалісту.

В наукових джерелах цілком вірно звертається увага на помилки, яких допускають експерти під час проведення та оформлення результатів дослідження. Експертні помилки Н. І. Клименко класифікує на процесуально-правові, організаційно-технічні, гносеологічні, логічні, операційні (діяльнісні) [81, с. 177–180]. В. М. Абрамова виокремлює нормативно-правові, методологічні (гносеологічні, психологічні, логічні, фактичні) та операційні помилки експерта [1, с. 10–12].

Акцентуємо увагу на логічних помилках, які суттєво впливають на ясність, обґрунтованість й достовірність висновку експерта. Логічні помилки виникають, коли обґрунтування проміжних, а також кінцевих висновків судових експертів не впливає з результатів дослідження, суперечить дослідницькій частині, базується на недостатній сукупності ознак. Вони пов'язані з порушенням у змістових розумових актах законів і правил логіки, а також з некоректним застосуванням логічних прийомів і операцій. Важливість усунення логічних помилок не викликає

сумніву, однак крім їх існування та визначення в науковій літературі не має змістовного викладу суті таких помилок і вказівок які закони (правила) логіки не дотримуються експертами при формулюванні висновків. Тому, на наш погляд слід заповнити існуючу прогалину.

Логічна аргументація побудови висновків експерта, як силогізму, підпорядковується низці правил логіки [138, с. 180–221; 139, с. 129–144; 271, с. 210–239].

Перше правило. Теза має бути судженням ясним і точно визначеним.

Теза – це те, що підлягає встановленню – поставлені на експертизу питання. Якщо завдання точно не зрозумілі, якщо експерт не усвідомив, що саме він має встановити, відповіді будуть невизначені, а доказ – порочним. Потрібно точно усвідомити, що слід експерту доводити. Порухення цього логічного правила нерідке явище не лише в експертній практиці. Прикладом може слугувати завдання, яке нерідко ставиться експертам: «Чи ідентичні сліди, вилучені з місця події, зразкам (відбиткам рук, почерку, голосу, крові та ін.), відібраним у підозрюваного?». Це питання не тільки не зрозуміло, але й невірне по суті, оскільки об'єкт може бути ідентичним (тотожним) виключно собі. Експерт має ясно представляти мету свого дослідження, інакше всі докази, що наводяться у висновку, не мають сенсу, а сам висновок експерта втрачає доказову значимість. Таким чином, щоб уникнути подібної помилки, питання, поставлені слідчим або судом перед експертом і зазначені у висновку, повинні бути не безглуздими і не двозначними, а чітко і ясно сформульованими, що багато в чому залежить і від самої особи, яка призначила експертизу.

Друге правило. Теза не повинна змінюватися, тобто вона повинна залишатися однією і тією ж протягом усього дослідження.

Відповіді на поставлені питання не зводиться до простого формулювання, оскільки у висновку повинен наводитися опис досліджень, під час проведення яких отримано відповіді. Тому зміст дослідницької частини містить виклад іноді

багаторівневої методики дослідження, що призводить до того, що висновок експерта є досить складним міркуванням. Тому може статися, що в процесі дослідження, коли експерт відволікається від поставленої задачі для аналізу проміжних висновків, доводить їх правильність і т. д., сама мета дослідження (теза) може непомітно для експерта змінитися, він може забути точне формулювання того, що він доводить, що може відхилитися від тези, і в результаті виявиться, що він довів не те, що повинен доводити, а щось інше.

Таке ухилення від початкової тези є дуже суттєвою логічною помилкою. Так, наприклад, у вступній частині висновку експерта зазначено питання, поставлене слідчим: «Чи є предмет, представлений на експертизу, холодною зброєю?». У процесі дослідження експерт приходить до висновку, що даний предмет є бейсбольною битою, і вона не може бути холодною зброєю. У результаті експерт формулює такий висновок: «Досліджувана бейсбольна біта є спортивним інвентарем». Це один із найяскравіших прикладів зазначеної помилки. Висновок не відповідає поставленому питанню, відбулася підміна тези.

Звичайно, цілком можливі такі ситуації, в процесі яких експерт переконується, що висунута замовником теза (завдання) невірна, що треба доводити не цю, а іншу тезу. У такому разі експерт має замінити початкову тезу іншою, але зробити це можна лише шляхом відмови від невірної тези, відкинути її, виставити нову тезу і почати її доводити заново. Вказана проблемна ситуація має два легальних способу розв'язання. Відповідно до ч. 7 ст. 69 КПК України, якщо «у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення». Другий варіант викладений у відомчій інструкції, спрямований на економію часу проведення експертизи: «якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати

відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям» [73, п. 4.12]. Якщо ж не замінити стару тезу на нову, а підмінімо її та довести не ту тезу, яку почав доводити експерт, стверджуючи, що доводить саме її, то це буде серйозною логічною помилкою.

Третє правило. Аргументи, що наводяться на підтвердження тези, повинні бути істинними, не підлягати сумніву.

Аргументи – це застосовані методи, методики, наукові положення, отримані результати та їх інтерпретація експертом (в логіці – докази), які наводяться, щоб довести істинність тези (умовиводів). Аргументи самі мають бути істинними, а якщо аргументи помилкові чи сумнівні, то висновок буде хибним чи непереконливим. Найбільш серйозною помилкою, яка полягає в порушенні цього правила полягає в тому, що в підтвердження тези як основний аргумент наводиться помилкове, неправильне твердження. Отже, помилковим є вихідне положення, А тому і висновок, тобто теза, не можна вважати доведеним. Так, наприклад, відповідаючи на поставлене питання про наявність у особи, яка залишила слід руки на місці події, особливих прикмет, експерт стверджував у категоричній формі, що у суб'єкта відсутні нігтьові фаланги на двох пальцях руки. Цей висновок експерт аргументував тим фактом, що саме ці фаланги не відобразились у сліді, вилученому під час огляду місця події. Такий аргумент за відсутності будь-яких інших доводів є хибним, тому що саме ці фаланги могли не відобразитись у сліді через відсутність на них слідоутворюючої речовини, через відсутність безпосереднього торкання предмета, внаслідок будь-яких морфологічних особливостей будови кисті підозрюваного тощо.

Природно, що помилковість аргументів експерта не означає помилковості умовиводів у висновку (при помилковій підставі слідство все ж таки може бути істинним, якщо воно впливає з іншої істинної підстави). Тому помилковість наведених у дослідницькій частині висновку описів не завжди означає помилковість висновку, до якого прийшов експерт (тобто, як у наведеному вище

прикладі, у підозрюваного дійсно може бути відсутні нігтьові фаланги), але при помилковій аргументації висновок завжди залишається необґрунтованим, неясним, сумнівним, спірним. Тому наводити слід лише достовірні аргументи, оскільки лише за їх застосуванням можна із упевненістю вивести істинність тези.

З порушенням наведеного правила пов'язана й інша логічна помилка, яка полягає в тому, що *як аргумент, що підтверджує тезу, наводиться таке положення, яке саме потребує доказу*. Іншими словами, експерт доводить тезу за допомогою того, що ще треба довести. Якщо аргумент, що наводиться для підтвердження тези, сам викликає сумнів, його потрібно зробити самостійною тезою, довести її і лише після цього використовувати як аргумент для доказу першої, основної тези. Помилка полягає в тому, що береться, наприклад, якесь твердження, ще не доведене, сумнівне, істинність якого не встановлена, і воно наводиться як аргумент, що видається за істинний, доведений, безсумнівний. Наведемо приклад. Експерту необхідно встановити наявність або відсутність тотожності під час проведення ідентифікаційного дослідження вилученого під час огляду сліду та відбитків на дактилокарті підозрюваного. Для цього у висновку експерту необхідно докладно описати процес порівняльного дослідження даних об'єктів із викладом його результатів. Але експерт не може братися до опису порівняльного дослідження, не довівши раніше, що досліджуваний слід не є «дзеркальним» чи негативним. У разі, якщо даний факт у висновку не описаний, то він піддається сумніву.

У всіх випадках, коли для підтвердження будь-якої думки наводяться неперевірені дані, не встановлені факти, допускається не тільки логічна, але й методологічна (пізнавальна) помилка.

Четверте правило. Аргументи повинні бути достатнім підґрунтям для тези. Аргументи пов'язані з тезою, як підстава зі слідством: з істинності підстави, тобто аргументів, випливає істинність слідства, тобто тези. Висновок має відповідати правилу достатньої підстави, тобто теза має бути заснована на

аргументах, з необхідністю впливати з них. Бувають випадки, коли на підтвердження тези наводяться аргументи, самі по собі вірні, але не є достатньою підставою для тези, що не обґрунтовує її. Така помилка в формулюванні умовиводів експерта означає, що теза не випливає з наведених на його підтвердження аргументів. Так, у своєму висновку експерт стверджує, що підпис в документі від імені виконавця виконано самим виконавцем. На підтвердження цього висновку крім позитивних результатів порівняльного дослідження підпису експерт наводить додатковий аргумент, що «при вивченні спірного документу візуально, на просвіт, у косо падаючому світлі, за допомогою мікроскопа при різних збільшеннях, в ультрафіолетових та інфрачервоних променях ознак застосування технічних засобів не має». Хоча без зазначення цієї обставини у дослідженні не можна обійтися, наводити її як доказ ідентифікації виконавця підпису не можна, тому що за відсутності застосування технічних засобів виконання підпису не впливає, що підпис виконано конкретною особою.

Серйозним порушенням цього правила доказу є логічна помилка *від сказаного безвідносно, в абсолютному сенсі до сказаного у відносному, умовному сенсі*. Ця помилка полягає в наступному: яке-небудь положення є вірним за наявності певної умови, за певних обставин, але в доказі його наводять як аргумент, як вірне безумовно, за всіх обставин. Ця помилка вкрай небезпечна, вона може призвести до абсолютно помилкових висновків у різних питаннях теоретичного і практичного порядку. Наприклад, експерт у висновку описує дослідження мисливської рушниці щодо можливості здійснення пострілу без натискання на спусковий гачок. Дослідженням спускового механізму рушниці експерт встановлює рясне його забруднення та значне зношування шептала. Але ці обставини не заважають утримувати курок на бойовому взводі. Зрив курка, за результатами експертного експерименту, може статися при падінні рушниці з висоти не менше одного метра прикладом вниз на жорстку пружну поверхню. Але в обґрунтування висновку про можливість здійснення пострілу без натискання на

спусковий гачок експерт наводить лише стан спускового механізму (умова) і не вказує результатів експертного експерименту (обставини), що є вищевказаною логічною помилкою.

Різновидом аналізованої логічної помилки є наступна: становище, правильне у принципі, розглядається як правильне у всіх окремих випадках без винятку. Суть цієї помилки така. Будь-яке положення є правильним у принципі, взагалі, якщо воно характеризує стан речей у певній сфері. Але це не означає, що це положення реалізується завжди, у всіх окремих випадках без винятку. Якщо виходячи з цього підходу стверджувати, що всі окремі випадки саме такі, як це виражено в принципі, можна припуститися помилки, яка призведе до хибних висновків. Пояснимо викладене з прикладу. Експерт стверджує, що предмет, представлений на дослідження, є саморобною вогнепальною зброєю. Доводить цей факт він тим, що саморобною вогнепальною зброєю є всякі предмети, так само як і досліджуваний, що мають певні конструктивні елементи, властиві вогнепальній зброї (наявність ударного, спускового, замикаючого механізмів, займистого пристрою, стволу тощо), а також здатність здійснювати постріл. Це твердження є абсолютно вірним і істинним, але з нього не випливає, що будь-який окремий предмет, який відповідає цим умовам, є зброєю. Саме досліджуваний предмет може і не бути вогнепальною зброєю, оскільки не здатний надати снаряду забійну силу, достатню для поразки цілі.

П'яте правило. Аргументи мають бути судженнями, істинність яких доведена самостійно, незалежно від тези. Істинність умовиводів у експертному висновку повинна впливати з істинності аргументів (наукових, методичних положень, отриманих результатів дослідження), але істинність аргументів має бути встановлена самостійно, незалежно від наданих умовиводів. Висновок впливає з дослідження, але самі результати дослідження не можуть впливати з висновку, а повинні бути або самоочевидними, або виведеними з інших обставин, істинність яких не викликає сумніву.

Серйозну логічну помилку, яка полягає у порушенні цього правила, становить так зване «порочне коло». Суть цієї помилки полягає в тому, що теза виводиться з аргументів, а аргументи, своєю чергою, виводяться з тези. Виходить справді порочне коло. Подібне порушення правил логічного доказу за своєю природою аналогічне тим порушенням правил визначення, які називаються тавтологією (з давньогрецького – те саме через те саме). Ці помилки полягають у тому, що будь-яке положення, твердження доводиться через нього самого. Прикладом такої помилки є висновок експерта, у якому ніж визнається холодною зброєю лише за наявності конструктивних ознак (клинок, рукоятка тощо), властивих мисливському ножу. Тобто ніж є холодною зброєю тому, що має ознаки мисливського ножа. Природно, що виникає питання, чому він має такі ознаки. Відповідь: тому, що він ніж. І так до нескінченності теза виводиться з аргументів, аргументи з тези. У такий спосіб нічого довести не можна, бо виходить порочне коло, з якого таким шляхом вихід знайти неможливо. Таким чином, якщо поставити під сумнів той факт, що даний ніж є холодною зброєю, то цим піддається сумніву наявність конструктивних ознак, що саме по собі невірно.

Шосте правило. Теза має бути висновком, що логічно випливає з аргументів за загальними правилами. Кожен експертний висновок, з точки зору логіки, є дедуктивним умовиводом, в якому можна виділити більшу посилку (наукове обґрунтування) та меншу посилку (результати досліджень), об'єднання яких дозволяє сформулювати умовиводи (кінцеві висновки) на поставлені експертів питання. Тому висновок експерта має бути сформульований з дотриманням усіх наведених вище логічних правил умовиводу. Порушення будь-якого правила умовиводу тягне за собою і неправильність висновку експерта.

Проаналізувавши процесуальні вимоги до структури та змісту висновку експерта та провівши паралель з вимогами теорії доказів та логічних правил умовиводу, можна виділити критерії доказової значущості висновку експерта.

1. Умовиводи у висновку експерта повинні формуватися в точній та ясній,

доступної для розуміння всіма учасниками процесу формі (перше правило логічного доказування).

2. На кожне поставлене перед експертом питання у висновку має міститися відповідь експерта (висновок). У разі виявлення фактів, що мають значення для справи, щодо яких питання поставлені не були, експерт може на них вказати (ч. 3. ст. 102 КПК України) (друге правило логічного доказування).

3. У дослідницькій частині висновку повинні бути описані тільки ті методики, методи та засоби, які визначаються видом дослідження та досліджуваними об'єктами, перевірені наукою та практикою (третє правило логічного доказування).

4. Факти, покладені в обґрунтування висновку, самі повинні бути доказані або очевидними, які не потребують доказування (третє правило логічного доказування).

5. Оцінюючи результатів досліджень необхідно обов'язково їх розглядати з погляду достатності для формулювання висновку (четверте правило логічного доказування).

6. Необхідно вказувати умови та обставини проведення дослідження, за результатами якого складається висновок. Неприпустимо застосування загальних положень та тверджень до окремих випадків (четверте правило логічного доказування).

7. Неприпустимо виведення і формулювання висновку із застосуванням фактів, що отримані із самого висновку. Необхідно формулювати висновок лише за результатами дослідження, висновок має бути вивідним знанням (п'яте правило логічного доказування).

8. Висновок експерта повинен у будь-якому разі відповідати всім вище переліченим критеріям без винятку. Якщо висновок не відповідає хоча б одному з критеріїв, то його доказова значущість піддається сумніву (шосте правило логічного доказування).

Розглянуті критерії доказової значимості спираються як на об'єктивні закони формальної логіки, так й вимоги процесуальних й нормативних документів щодо висновку експерта. Якщо норми процесуальних документів та інших нормативних актів визначають форму висновку, то правила теорії доказів – його змістовну, текстову частину.

Висновки до розділу 1

1. З'ясовано, що доказування, як раціонально-емпірична діяльність, пов'язана з проведенням експертизи, включає такі послідовні етапи:

1) збирання (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упаковка, транспортування) об'єктів – носіїв потенціальної криміналістично значущої інформації та направлення їх на експертизу;

2) проведення експертного дослідження та формування висновку експерта;

3) дослідження висновку експерта;

4) оцінка висновку з точки зору належності, допустимості, достовірності;

5) перевірка сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів. Вказана процедура повторюється до тих пір, поки висновок експерта не буде відповідати всім процесуальним вимогам як джерело доказів;

6) використання висновку експерта у доказуванні.

2. Визначено, що дослідження суб'єктом доказування та судом висновку експерта – це процес, об'єктом якого є письмовий документ, складений експертом; предметом – властивості висновку – текст трьох обов'язкових частин (вступу, дослідницької частини, висновків) та наочні ілюстрації (схеми, графіки, фото та ін.); способом здійснення – візуальне ознайомлення, а метою – пізнання змісту висновку як процесуального документу.

3. Доведено, що оцінку та перевірку висновку експерта здійснюють:

– імперативні суб'єкти, які зобов'язані та уповноважені приймати процесуальні рішення – суд, слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор;

– диспозитивні суб'єкти, які діють на власний розсуд у межах і способами, передбачений процесуальним законодавством – сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

– допоміжні суб'єкти, які сприяють правосуддю в оцінці та перевірці висновку експерта в частині науково-методичної обґрунтованості результатів експертного дослідження – експерт та спеціаліст.

4. У структурі висновку експерта, як складного джерела доказів виокремлено такі компоненти:

1) нормативно-процедурна, що встановлює загальні та окремі вимоги до процедури отримання висновку експерта, а також стандартів щодо засобів і порядку його допуску до процесу доказування;

2) пізнавальна, яка забезпечує сторони та суд певними відомостями, отриманими на підставі спеціальних знань, із застосуванням і на підставі яких можуть бути встановлені доказові факти;

3) інтерпретаційна, що полягає у отриманні нової інформації (нового вивідного знання), що утворюється в результаті проведеного експертом дослідження;

4) факто-встановлююча, що означає визнання висновку джерелом доказів, яке містить юридично значиме знання (факт), придатний з позицій належності, допустимості, достовірності у сукупності з іншими доказами підтверджувати чи спростовувати обставини, що підлягають доказуванню;

5) логіко-обґрунтуюча, що визначає процес логічного доказування експертного дослідження у формі силогізму, який має більший засновник (наукове положення), менший засновник (результати дослідження) та умовивід експерта, як нове знання.

5. Висновок експерта з логічної точки зору є силогізмом, який складають загальне правило – наукове положення, з якого виходив експерт, конкретні дані про досліджуваний об'єкт – ознаки, вихідні дані (аргумент), висновок – умовивід (теза, що доказується), який формується на основі наукових положень та отриманих результатів.

Задля усунення помилок у формуванні висновку експерта запропоновано правила логічного доказування: а) теза (мета експертного дослідження) має бути судженням ясним і точно визначеним; не повинна змінюватися протягом дослідження; має логічно впливати з аргументів; б) аргументи (результати експертного дослідження), що наводяться на підтвердження тези, не повинні підлягати сумніву, бути достатнім підґрунтям для тези; їх істинність доводиться незалежно від тези.

6. Запропоновано уточнити КПК України та викласти в такій редакції:

- ч. 1 ст. 92: «Обов'язок доказування обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, за винятком випадків, передбачених частиною другою цієї статті, покладається на слідчого, *дізнавача, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання, прокурора та, в установлених цим Кодексом випадках, – на потерпілого*».

- статтю 94 КПК: «Учасники кримінального провадження, які мають право на збирання доказів, та суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку для встановлення обставин кримінального провадження, які підлягають доказуванню».

Положення цього розділу було відображено у таких наукових працях дисертанта [50, 51, 53].

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ТА ПЕРЕВІРКА ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

2.1. Поняття та способи оцінки висновку експерта

Сучасна побудова кримінально-процесуального судочинства за змагальним принципом, активна роль сторін та інших учасників кримінального провадження у доказуванні визначають актуальність питання оцінки доказів в загалі та висновку експерта зокрема. Висновок експерта – один із джерел доказів, передбачених законом (ч. 2 ст. 84 КПК України), та підлягає оцінці на загальних підставах за тими самими правилами, як і будь-який інший доказ (ст. 94 КПК України).

Трактування оцінки доказів як розумової діяльності, в перебігу якої використовуються логічні методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції, що пронизує весь процес доказування, є в літературі загальновизнаним [43, с. 68; 106, с. 148; 8, с. 80; 38, с. 27; 62, с. 87; 60, с. 21; 169, с. 14, 268, с. 17 та ін.]. Слід зауважити, що розумова діяльність має місце не тільки при оцінці, але і під час збирання, перевірки доказів слідчим, судом та іншими учасниками процесу. Разом з цим Т. М. Мирошніченко вказує на недопустимість зведення оцінки доказів тільки до розумової, логічної діяльності, а визначає її як врегульовану законом практичну та розумову діяльність суб'єктів доказування [150, с. 183]. Аналізуючи наведену позицію, необхідно підкреслити, що розуміння оцінки доказів як розумової діяльності дозволяє відобразити сукупність здійснюваних у свідомості суб'єкта оцінки мисленнєвих операцій, які здійснюються на основі законів логічного мислення, та, на думку В. М. Тертишника, полягають в уявному моделюванні досліджуваних обставин і причинно-наслідкових зв'язків [250, с. 66]. Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський відзначають, що розумова діяльність, яка охоплюється оцінкою доказів, не регулюється нормами кримінального

процесуального закону, але ці норми впливають на те, щоб процес мислення відповідав меті закону, і дають певні правові орієнтири суб'єкту доказування, визначаючи умови оцінки доказів [43, с. 64].

Д. В. Давидова та О. О. Волобуєва виокремлюють два тісно пов'язаних між собою аспекти оцінки доказів: внутрішній (логічний) і зовнішній (правовий) [49, с. 151]. Перша полягає у тому, що у процесі оціночної діяльності учасники кримінального процесу проводять логічні операції з аналізу таких властивостей доказів як належність, допустимість, достовірність. Зовнішня сторона оцінки доказів виявляється у тому, що названі логічні операції спонукають до здійснення процесуальних дій. Відповідно до подібних міркувань оцінка як чисто розумова діяльність втрачає зв'язок з іншими елементами доказування і немає жодної юридичної сили, тому особливо значима сторона оцінки доказів – вчинення уповноваженою особою процесуальних дій, якими розумова діяльність знаходить зовнішнє вираження. До таких може бути віднесено, наприклад, призначення нової експертизи, проведення допиту експерта й ін. Виокремлення зовнішнього (правового) аспекту оцінки доказів, як правильно зауважує Г. Р. Крет, свідчить про здійснення спроби охопити оцінкою доказів практичну процесуальну діяльність з їх використання у процесуальних рішеннях, які приймаються за результатами оцінки доказів [101, с. 115]. Однак, використання доказів охоплюється їх оцінкою лише у тому разі, коли воно здійснюється у процесі уявних операцій суб'єкта доказування. У разі практичного використання доказів у процесуальних рішеннях або діях, воно виходить за межі оцінки доказів і виступає процесуальною формою відображення її результатів. Вчинення передбачених законом процесуальних дій та прийняття рішень, як проміжних, так і підсумкових, вказують на взаємозв'язок оцінки доказів та обґрунтування висновків у кримінальній справі, через які розумова діяльність об'єктивується і стає надбанням інших учасників процесу. Викладене свідчить про недоцільність виокремлення зовнішнього (правового) аспекту оцінки доказів та

обґрунтованість позиції вчених, які розглядають її як основу формування процесуальних висновків і прийняття рішень у кримінальних справах та вказують на неможливість змішування розумової діяльності з оцінки доказів і процесуального значення результатів цієї оцінки [169, с. 14].

На нашу думку в процедурі оцінки доказів, а також висновку експерта, як й у розгляді поняття «дослідження» слід розрізняти такі складові як об'єкт, предмет, способи здійснення оцінки та її мета [57].

Об'єктом пізнавальної діяльності суб'єкта доказування є докази, якими він оперує під час доказування. Об'єктом оцінки висновку експерта є безпосередньо письмовий висновок – його текст, ілюстрації, додатки.

Предмет оцінки висновку експерта вченими наповнюється різним змістом. Так, науковці указують, що предметом оцінки висновку експерта виступають відомості щодо компетенції експерта; інформація щодо матеріалів, наданих експерту; умотивованість й інформативність; обґрунтованість проміжних та остаточних висновків та ін. В діяльності по оцінці виділяють аналіз структури і змісту висновку з погляду відповідності його юридичному, гносеологічному й етичному критеріям. В процесі оцінки висновку пропонується аналізувати його процесуально-організаційну, фактичну, методичну, логічну, граматичну і ілюстративну сторони. Нарешті, в оцінку експертного висновку включається перевірка дотримання загальних процесуальних норм, повноти, достовірності і аргументованості умовиводів, відповідність встановлених даних іншим доказам [129, с. 31; 186, с. 20–24]. Отже, предметом оцінки висновку експерта є численні властивості, характеристики висновку експерта як процесуального документу та документу, в якому описана методика й результати проведеного дослідження.

Способи оцінки включають розумові операції, що застосовуються з урахуванням законів логіки суб'єктами доказування для досягнення мети оцінки. Досліджуючи зміст оцінки доказів, вчені в якості способів, за допомогою яких

вона здійснюється, виокремлюють аналіз, синтез і порівняння [8, с. 80; 86, с. 315]. Під час оцінки доказів аналіз здійснюється шляхом уявного розчленування змісту доказу та його джерела, синтез – шляхом об'єднання частин доказу, виокремлених під час його аналізу, а порівняння – шляхом його співставлення з іншими доказами. Застосування сукупності цих способів забезпечує здійснення уявного моделювання досліджуваних обставин і причинно-наслідкових зв'язків та відтворення на основі моделі, закладеної у загальних і окремих версіях, єдиної «картини» досліджуваної події [8, с. 80]. Саме на стадії оцінки відбувається перехід від чуттєвого безпосереднього та опосередкованого пізнання кримінального правопорушення (формування доказів, їх збирання) до його раціонального пізнання, яке являє собою здійснювану за логічними правилами розумову діяльність суб'єкта доказування з метою визначення допустимості, належності, достовірності та значення кожного окремого доказу, так і їх сукупності, щоб на цій основі зробити висновок з усіх питань, які потребують відповіді у кримінальній справі.

Мета оцінки доказів у доктрині кримінального процесу визначається неоднозначно. Спочатку слід вказати, що згідно словнику «оцінити (оцінювати)» належить розуміти як 1) визначати якості, цінність, достоїнства і т. ін. кого-, чого-небудь; 2) складати уявлення, робити висновок про кого-, що-небудь, визначати суть, характер, значення, роль і та ін. [235, с. 828]. Тому оцінка доказів спрямована на встановлення їх властивостей, ознак. Так, одна група вчених характеризує мету оцінки доказів як встановлення тих або інших процесуальних властивостей доказів [4, с. 82; 83, с. 260], формування висновку про притаманність кожному доказу та їх сукупності нормативно закріплених процесуальних властивостей [149, с. 135], встановлення значення доказів для вирішення справи по суті [107, с. 204] та достатності підстав для констатації встановленого чи загальноприйнятого стандарту об'єкта оцінки [169, с. 14]. Друга група вчених в якості мети оцінки доказів розглядає внутрішнє переконання суб'єкта

доказування [115, с.255; 116, с.282]. Третя група науковців, наприклад Г. Р. Крет, об'єднуючи різні підходи, визначає мету оцінки доказів як «формування у свідомості суб'єкта кримінального процесуального доказування висновку про належність, допустимість, достовірність кожного доказу, достатність їх сукупності та, з його урахуванням, – висновку про доведеність фактів та обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні» [101, с. 115].

Метою оцінки вчені називають такі характеристики висновку експерта, дотримання яких підлягає встановленню в процесі його оцінки слідчим, прокурором чи судом: законність; обґрунтованість; аргументованість; вмотивованість; повнота; вичерпність; докладність; кваліфікованість; визначеність; доступність; обумовленість матеріалами провадження; істинність; достовірність; всебічність; об'єктивність; переконливість; внутрішня узгодженість; допустимість висновку експерта як джерела доказів; достатність та придатність матеріалів експертизи; наявність повних і категоричних відповідей на поставлені питання; дотримання передбаченого законом порядку призначення та проведення експертизи; правильність оформлення висновку експерта; наявність необхідних реквізитів, які визначені законом; допустимість об'єктів, що підлягали дослідженню, тощо [19, с. 69; 230, с. 10–11 та ін.].

Мета висновку експерта деталізовано в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8, в якій вказано, що під час перевірки й оцінки експертного висновку суд має з'ясувати [194, п. 17]:

- 1) чи дотримано вимог законодавства під час призначення та проведення експертизи;
- 2) чи не було обставин, які виключали б участь експерта у справі;
- 3) компетентність експерта, дотримання меж його повноважень;
- 4) достатність поданих експертові об'єктів дослідження;
- 5) повноту відповідей на поставлені питання та їх відповідність іншим

фактичним даним;

б) узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи;

7) обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи.

Наведені цілі оцінювання висновку експерта можна поділити на дві групи: 1–3 – це правила, що стосуються дотримання процесуальної форми призначення та проведення експертизи; 4–7 – правила щодо змісту висновку експерта.

Слід підтримати думку О. С. Панєвіна та О. С. Сухової, які вважають, що слідчий (суд) при оцінці висновку експерта повинен дотримуватися не тільки класичної схеми оцінки доказів, зокрема, висновку експерта як доказу, що включає його оцінку з точки зору належності, допустимості, достовірності та доказової значущості, але й обґрунтованості висновку та правильності застосування конкретної методики (якою установою чи науковцем розроблено; яким органом або установою дозволено чи рекомендовано її використання; джерело, де її опубліковано) [166, с. 143].

Для визначення мети оцінки висновку експерта варто дотримуватися слушної думки відомого українського процесуаліста М. М. Міхеєнка, якій відокремлює оцінку доказів та оцінку їх джерел. Відносно фактичних даних визначається їх достовірність, належність, допустимість й достатність для вирішення як окремих питань у кримінальному провадженні, так і кримінального провадження в цілому. Оцінка процесуальних джерел доказів здійснюється для визначення допустимості їх використання у кримінальному провадженні та повноти відомостей, які вони містять [153, с. 17]. Висновок експерта як джерело доказів являє собою єдність фактичних даних (умовиводів експерта) і форми їх вираження (висновок як процесуальний акт). Таким чином, у висновку експерта варто розрізняти зміст, що включає дослідження, підсумковий висновок (результат) і форму, тобто відповідність висновку як джерела доказів вимогам

процесуального закону. Отже, у оцінці висновку експерта слід Звідси можна стверджувати, що мета оцінки висновку експерта двояка: з одного боку встановлюється можливість використання висновку експерта як джерела доказів (ст. 84 КПК України), з другого – оцінюються самі встановлені експертним дослідженням факти як належні, допустимі та достовірні докази, на яких ґрунтуються рішення у кримінальному провадженні. Наприкінці зазначимо, що мета оцінки висновку експерта, як й будь-якого іншого джерела доказів, впливає із ч. 1 ст. 94 КПК України згідно з якою оцінка здійснюється для визначення належності, допустимості, достовірності кожного доказу і достатності та взаємозв'язку їх сукупності для використання у кримінальному провадженні. До викладеного слід додати, що слідчий, прокурор, суд у кожному конкретному випадку має визначати доказове значення висновку експерта і то, як його можна використовувати для встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Підсумовуючи вищенаведене слід надати таке визначення: оцінка висновку експерта – це розумова діяльність, що здійснюється за правилами логіки, спрямована на аналіз та виявлення властивостей форми й змісту експертного висновку з метою визначення за внутрішнім переконанням суб'єктів доказування та суду допустимості висновку як джерела доказів, а також належності, допустимості достовірності і доказового значення фактичних даних, що встановлені експертним дослідженням, як доказів у кримінальному провадженні..

Оцінку висновку експерта можна поділити на кілька рівнів. Оскільки діяльність експерта є складовою частиною кримінально-процесуального пізнання, що реалізується за допомогою спеціальних знань і науково-технічних засобів, то розрізняється експертний, слідчий і судовий рівні оцінки [278, с. 335]. Спочатку після оформлення результатів дослідження висновки експерта (експертів) з точки зору дотримання форми документу та правильності застосованої методики оцінює керівник державної спеціалізованої установи (його заступник, керівник підрозділу). Після отримання висновку оцінка здійснюється ініціатором

проведення експертизи. Висновок оцінюється як джерело доказів окремо та в сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження. Остаточну оцінку висновку експерта здійснює суд.

Судова оцінка експертного висновку – завершальний етап діяльності по конституюванню висновку як судового джерела доказів, у ході і результаті якої визначається доказова сила встановлених експертом обставин конкретного розслідуваного кримінального правопорушення, остаточно вирішується питання про наявність (відсутність) факту (фактів) і включення його (їх) в систему доказів кримінального провадження.

Усі заінтересовані учасники процесу оцінюють докази і на цій основі визначають свою позицію щодо обвинувачення (обвинувачений, його захисник, потерпілий). Однак оцінка доказів цими суб'єктами процесу не має правового значення в тому розумінні, що вона не визначає змісту рішення, що має правове значення. Суд має право визнати доказ недопустимим за клопотанням сторін або з власної ініціативи у порядку, встановленому ч. 3 ст. 89 КПК України. Щоб обґрунтувати клопотання про визнання висновку експерта недопустимим доказом, особам, які заявили клопотання, необхідно вказати, у чому виразилося порушення вимог кримінального процесуального процесу. Обов'язок обґрунтувати клопотання лежить на його заявнику. Обґрунтуванню підлягають заперечення проти заявленого клопотання іншою стороною, що вимагає від учасників процесу оцінки висновку експерта.

Таким чином, оцінка доказів – це складова частина процесу доказування, що полягає в осмисленні суб'єктами оцінки результатів безпосереднього сприйняття доказів, що призводить до формулювання висновку про юридично значущі обставини і отримує зовнішній вираз у вигляді процесуальних дій та рішень, регламентованих законом.

Оцінюючи висновок експерта, ініціатор проведення експертизи має з'ясувати, чи дотримано кримінально-процесуальний порядок призначення та

проведення експертизи. За чинним КПК України, необхідними умовами для проведення експертизи й надання висновку експерта доказового значення є:

- розпочате кримінальне провадження;
- постанова органу дізнання, слідчого, прокурора про залучення експерта або ухвала слідчого судді, суду про доручення проведення експертизи;
- доручення провести експертизу державній спеціалізованій установі або приватному експерту за умови відсутності передбачених законом перепон для проведення експертизи;
- обов'язкове попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку;
- можливість учасника кримінального процесу бути присутнім під час проведення судової експертизи.

Порушення хоча б однієї з цих умов, – зазначає В. Т. Малярєнко – позбавляє висновок експерта доказового значення [109, с. 255–256].

Без сумніву, оцінка висновку експерта є досить відповідальним і копітким для процесуальної особи етапом використання процесуальних джерел доказів. Так, для успішного розслідування слідчий повинен не тільки правильно оцінити висновки експерта, а й безпомилково інтерпретувати результати, отримані експертом. Оскільки процедура формування висновку експерта здійснюється не слідчим, а іншою особою – експертом, тому слідчий повинен оцінити не тільки зроблені висновки, а й перевірити дотримання вимог закону щодо процедури отримання та оформлення результатів проведеного дослідження.

Під час оцінки суб'єкт доказування встановлює:

- а) відповідність закону всіх обставин, пов'язаних із призначенням експертизи (наявність постанови або ухвали про призначення експертизи, вимоги до особи, яка призначила експертизу, та експерта), перевіряє матеріали, подані на експертизу (порядок отримання, походження речових доказів, зразків для порівняльного дослідження); відповідність висновку встановленій законом формі

(структура, реквізити, підписи та ін.);

б) повноту та аргументування дослідження: чи всі об'єкти досліджувалися, чи на всі питання отримано відповіді; наявність обґрунтування ходу та результатів експертного дослідження, відповідність висновків проведеному дослідженню та його результатів та ін..

Як вже зазначалось ініціатор проведення експертизи має оцінити не тільки формальну сторону дотримання закону під час проведення експертного дослідження, але й зміст, наукову обґрунтованість результатів експертизи. Проте слід підкреслити, що в повному обсязі висновок експерта слідчому (іншому суб'єкту доказування) і суду оцінити неможливо. Суттєвою особливістю оцінки висновку експерта є та обставина, що покладеними в основу проведеного дослідження та формулювання висновків спеціальними знаннями слідчий (як і суддя, прокурор, дізнавач, захисник) не володіє. Тому оцінити наукову обґрунтованість результатів дослідження суб'єкту доказування об'єктивно не мають можливості. Певні труднощі виникають з оцінкою наукової обґрунтованості обраної експертної методики, правомірності її застосування в конкретному випадку, відповідності методики сучасним досягненням в експертній галузі знання, оскільки слідчий не є спеціалістом і не має спеціальних знань експерта.

У зв'язку з викладеним М. Г. Щербаковським виділяється дві сторони оцінки. Перша – «логіко-процесуальна» – ґрунтується на професійних правових знаннях, якими має володіти особа, котра призначила експертизу; друга – «спеціальна» – вимагає спеціальних знань щодо предмету, об'єкту та методів експертних досліджень. До першої (формальної) сторони оцінки висновку експерта автор включає необхідність вирішення таких питань:

- визначення допустимості висновку експерта як засобу доказування;
- визначення відповідності об'єктів поставлених на експертизу і досліджених експертом;

- встановлення повноти і обсягу експертного дослідження, ясності висновків;
- визначення логічної обґрунтованості висновків експерта;
- перевірка належності до кримінального провадження виявлених експертом фактичних даних;
- встановлення відповідності висновків експерта іншим процесуальним джерелам доказів у кримінальному провадженні.

До другої (змістовної) сторони оцінки вирішуються такі питання:

- визначення достатності наданих на експертизу об'єктів для вирішення поставлених питань;
- оцінка доброякісності наданих об'єктів, правильність вихідних даних; 3) оцінка доцільності, правомірності та науковості застосовуваної експертом методики (методу) дослідження;
- оцінка повноти проведеного дослідження;
- оцінка правильності описання та інтерпретації встановлених ознак об'єктів;
- оцінка наукової обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків;
- визначення компетентності експерта [278, с. 364–372].

При розгляді оцінки доказів неможливе не звернути увагу на значення внутрішнього переконання, яким, відповідно до закону, керуються суб'єкти доказування. Принцип вільної оцінки доказів встановлено ч. 1 ст. 94 КПК України, згідно з яким слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. Аналізуючи внутрішнє переконання у рамках оцінки доказів можна сказати, що воно не є несвідомим і довільним почуттям, а базується на сукупності зібраних у справі доказів. Отже, закон гарантує суб'єктові як зовнішню свободу, охороняючи його від впливу зовні, так і внутрішню, не зв'язуючи його ніякими формальними

приписами щодо доказування того чи іншого суб'єкта. Без цих двох ознак неможлива вільна оцінка (за внутрішнім переконанням). Таким чином, внутрішнє переконання є критерієм всебічної оцінки висновку експерта.

Традиційно внутрішнє переконання розглядають в декількох аспектах: гносеологічному, логічному та психологічному [23, с. 200]). В гносеологічному аспекті внутрішнє переконання розглядається як результат відображення в свідомості суб'єкта доказування предмета дослідження – фактичних даних встановлених експертом. Логічна природа переконання полягає в тому, що воно представляє собою зроблений на підставі дотримання законів і правил логіки, категоричний і на думку певного суб'єкта достовірний та єдино можливий висновок щодо обставин предмету доказування. Такий умовивід не повинен допускати жодних сумнівів. Психологічний аспект переконання розглядається як продукт взаємодії розуму, почуттів і волі, це не просто думка, правильний погляд, а емоційно забарвлена, внутрішня сила, яка регулює і направляє людську поведінку [3, с. 21]. У внутрішньому переконанні відображаються своєрідність та особливості психічного складу кожного суб'єкта доказування. Функціональне призначення психологічної складової переконання полягає в тому, що вона допомагає подолати сумніви, які виникають в процесі пізнання, обумовлює його активний творчий характер. Саме психологічний аспект внутрішнього переконання як результату оцінки доказування проявляється у вимозі закону щодо вмотивованості висновків певного суб'єкта кримінального провадження.

Оцінка доказів за своїм внутрішнім переконанням означає, що вони оцінюються незалежно від зовнішніх встановлених критеріїв. Надаючи право оцінки доказів за внутрішнім переконанням, закон водночас вимагає, щоб це суб'єктивне переконання мало об'єктивну основу у вигляді сукупності зібраних і досліджених доказів. Під внутрішнім переконанням слідчого С. М. Смоков розуміє такий стан сформованого професійного знання у свідомості слідчого, коли

він вважає зібрані у справі докази достатніми для прийняття рішення, впевнений у правильності свого висновку і готовий до відповідних практичних дій – прийняття рішення відповідно до здобутих знань [242, с. 23–24]. Отже, передбачаючи оцінку доказів за внутрішній переконання, законодавець запроваджує правовий критерій, у якому суб'єктивне органічно поєднується з об'єктивним.

Формування внутрішнього переконання суб'єктів кримінального провадження під час оцінки висновку експерта, як вказано вище, багато в чому визначається гносеологічною складовою. Відсутність у учасників кримінального провадження спеціальних знань щодо предмету та об'єктів дослідження не дозволяє проводити оцінку наукової обґрунтованості проведеного дослідження. Деякі науковці стверджують, що спеціальні знання, здобуті слідчим таким чином, є достатніми для правильної та об'єктивної оцінки ним будь-якого висновку експерта [6, с. 189]. З цим твердженням не можна погодитися. Завдання, що ставляться на вирішення експертам постійно ускладнюються, з'являються нові роди та види експертиз, що базуються на найсучасніших технологіях, розвиток та ускладнення судово-експертних методик веде до неухильного зростання складностей в оцінці наукової спроможності експертних досліджень. Тому, як справедливо зазначає Н. І. Клименко, на практиці, на відміну від теорії, оцінка висновку експерта здебільшого зводиться до перевірки того, чи на всі поставлені питання експерт дав відповідь, а це не є рівноцінним, навіть, перевірці повноти висновку, тобто всіх обставин проведеного дослідження, а не тільки збігу кількості відповідей і питань [81, с. 169].

Опитування слідчих показало, що ті, хто оцінює наукову обґрунтованість висновку (12 % опитаних), консультуються із фахівцями – 58 %, консультуються із колегами – 24 %, отримують роз'яснення експерта – 12 %, ознайомлюються із довідковою та методичною літературою – 6 % (див. Додаток А).

Ми впевнені, що оцінка висновку експерта в повному обсязі повинна завжди здійснюватися. Не можна прийняти висловлену в літературі пропозицію, що

«висновки експерта, якщо немає обґрунтованих мотивів для незгоди з ними, повинні сприйматися на віру і використовуватися в доказуванні як результат дослідницької роботи авторитетного спеціаліста» [68, с. 17]. Вказаний підхід повертає до концепції «експерт-науковий суддя», яка була сформульована у XIX віці та піддалась критиці, як така, що повертає процес до періоду формальних доказів [220, с. 185].

Необхідно відзначити, що характер та наслідки оцінки доказів залежить від того, яким суб'єктом вона здійснюється. Питання суб'єктів оцінки доказів, зокрема, експертного висновку, не втрачає своєї актуальності, оскільки не отримало у правовій літературі остаточного рішення. У його активного обговорення сформувалося кілька діаметрально протилежних позицій. Це пов'язано із особливостями самого предмета обговорення – експертного висновку. Справа в тому, що доказ, що розглядається, заснований на проведеному дослідженні з використанням спеціальних (наукових) знань. В результаті воно має досить високий ступінь об'єктивності, і його оцінка представляє певну складність для осіб, які не мають спеціальних знань. Проведене анкетування слідчих з метою вивчення потреби у допомозі обізнаних осіб для оцінки висновку експерта у кримінальному процесі показало: 10 % опитаних відповіли, що постійно відчують потребу у таких знаннях, 40 % інколи, а 50 % - ніколи. Проте ситуація останньої групи зумовлена не наявністю таких знань у слідчих, а небажанням ними повної оцінки висновку експерта. Таким чином, відчуючи в більшості випадків потребу в спеціальних знаннях при оцінці висновків експертів, тим не менш, слідчі використовують допомогу фахівців вкрай рідко.

Можна навести негативні приклади, що стосуються оцінки висновку експерта. У методичній літературі зустрічаються висловлювання про заздалегідь надання переваги експертизам, проведеним більш кваліфікованими експертами. Так, рекомендується «що у разі колізії між двома висновками експертів, даними з тих самих питань, суд має віддати перевагу висновку, складеному експертом з

вищою експертно-криміналістичною та юридичною освітою, а не тій, яка складена експертом, лише допущеним до експертизи після стажування» [147, с. 65]. На жаль, у практиці також зустрічаються помилки, пов'язані з ігноруванням з двох експертних висновків, даних з одних і тих самих питань (первинна та повторна експертизи) того, що проведено менш авторитетним експертом. На запитання про те, чи враховують посаду експерта, його вчене звання, авторитет, відомчу належність експертної установи, в якій проводилася експертиза, як перевага висновку 78 % слідчих відповіли позитивно (див. Додаток А). Цілком очевидно, що такий підхід до оцінки висновку експерта містить елементи формальності: апріорі резюмується більша юридична значимість висновків експерта з авторитетної установи або експерта з великим стажем за спеціальністю, що суперечить змісту принципу вільної оцінки доказів, вимогам чинного законодавства. з цим погодитися неможна. Оцінка повинна бути вільною, й неї не повинні впливати зовнішні фактори.

На практиці все частіше стали спостерігатися випадки, коли фахівці з різних галузей знань на замовлення сторони захисту надають рецензії на висновки експертів, проведених на стадії досудового розслідування, та пред'являються їх під час обговорення в судовому засіданні. Незважаючи на відсутність у процесуальному законі такого роду документу, пов'язаного із використанням спеціальних знань, практика надання рецензій набуває поширення у судочинстві. В зв'язку з викладеним вважаємо за доцільне обговорити використання таких рецензій на висновки експертів.

На наш погляд, мета проведення рецензування висновків експертів вимагає уточнення за допомогою розкриття завдань та мети, які мають бути вирішені в процесі рецензування. Крім того, важливо зрозуміти які організаційні та правові наслідки тягне за собою рецензія висновку експерта, особливо негативного характеру.

Якщо звернутися до етимології, то рецензія трактується як «стаття, що

аналізує і оцінює який-небудь твір» [237, с. 521]. Таким чином, рецензія висновку експерта – це письмовий документ, в якому відображено критичний аналіз проведеного експертного дослідження та відповідей на поставлені перед експертом питання. Аналіз судово-експертної практики дозволяє виокремити три види рецензування – позапроцесуальне зовнішнє (відомче), позапроцесуальне внутрішнє (в експертній установі), процесуальне (під час судового провадження).

По-перше, слід виділити зовнішнє рецензування, яке є офіційною процедурою та проводиться за завданням Міністерства юстиції України відповідно до планів, договорів тощо [180, п. 3 Ч. I]. Проведення рецензування висновків судових експертів регламентовано Порядком, затвердженим наказом Міністерства юстиції України, відповідно до якого рецензії надаються під час підготовки судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта. Рецензування висновків судових експертів проводиться для вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків. Рецензування не проводиться з метою спростування чи підтвердження висновків як процесуальних документів у конкретних кримінальних провадженнях (п. 2 частини 1 Порядку). Суб'єктами, яких перевіряють, є фахівці, котрі мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Тобто рецензія є таким робочим документом з перевірки компетентності експертів. Суб'єкти, які перевіряють, є судові експерти, які мають кваліфікацію судового експерта за тією експертною спеціальністю, за якою складено висновок, та не менше ніж трирічний стаж практичної роботи судового експерта [175, п. 8 частини III].

Предметом відомчої рецензії є відповідність, по-перше, проведеного дослідження затвердженим експертним методикам (методичним рекомендаціям); по-друге, оформлення висновку експерта процесуальним та відомчим вимогам. Об'єктом рецензій виступають проекти висновків (у період підготовки до отримання свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта) або копії

висновків вже виконаних експертиз (для підтвердження кваліфікації експерта, їх текст, ілюстрації, додатки.

Можна виділити безпосередню та кінцеву мету рецензування висновків. Безпосередньою метою є аналіз висновку з погляду правильності вибору схеми дослідження, застосування сучасних експертних методів та методик; обґрунтованості інтерпретації виявлених ознак об'єктів; наявності експертної оцінки одержаних результатів; логічності та аргументованості кінцевих висновків, їх відповідності результатам дослідження та поставленим питанням; оформлення висновку (наявність вступної, дослідної та заключної частин, підпис експерта, повноти даних про компетенцію експерта, надані об'єкти), якості та наочності ілюстративних матеріалів та ін. [266, с. 111]. Кінцевою метою рецензування, що досягається після вивчення висновку, є визначення, по-перше, відповідності форми висновку як процесуального документу вимогам закону (ст.ст. 101, 102 КПК України) та відомчим нормативним актам [73, п.п. 4.12–4.13; 72, Ч. V; 74, п.п. 23–24 Ч. V]; по-друге, наукової обґрунтованості висновку експерта як джерела доказів; по-третє; компетентності судового експерта. Рецензія повинна завершуватися оцінкою якості висновку із зазначенням як позитивних, так і негативних зауважень. Підкреслимо, що рецензент не має права здійснювати оцінку допустимості, належності висновку експерта як джерела доказів у справі, оскільки це є виключною прерогативою суду.

Періодичне відомче рецензування експертних висновків несе прогностичну функцію та спрямоване на вдосконалення професійної діяльності експертів, покращення якості, підвищення наукової обґрунтованості висновків та їх доказового значення, виявлення на підставі узагальнень шляхів усунення недоліків, розробка та впровадження найбільш досконалих методик дослідження.

Позапроцесуальне внутрішнє рецензування у державних спеціалізованих установах здійснюється постійне та періодичне внутрішнє рецензування (взаємне рецензування) висновків експертів, яке здійснюють досвідчені співробітники або

керівники підрозділів з метою поточного контролю якості експертиз. При такому рецензуванні проектів висновків, які ще не надіслані ініціатору, у разі виявлення незначних помилок чи недоліків експерт доопрацьовує чи покращує якість та обґрунтованість висновків. Різні наслідки виникають при виявленні суттєвих помилок у висновку, який рецензувався. Розглянемо організаційні та процесуальні наслідки винесення негативних рецензій у трьох ситуаціях.

1. Проведено внутрішнє рецензування, експертний висновок ще не направлено ініціатору залучення експерта. Якщо рецензія стосується рекомендацій щодо використання додаткових методів та методик, які не застосовані у експертному дослідженні, то така консультація може бути прийнята та реалізована експертом. Якщо ж зауваження стосується оцінки встановлених ознак об'єктів, на підставі яких експерт сформулював свої умовиводи, то до цього слід ставитися з обережністю, не втрачаючи самостійності судження експерта. Експерт виходячи із ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», яка гарантує незалежність експерта, має право не погодитися з думкою рецензента та відстоювати свою позицію. У конфліктній ситуації керівник установи для проведення ще незавершеної експертизи має право сформувати комісію експертів, до якої включається експерт, який раніше проводив дослідження. У разі розбіжностей експерти можуть скласти окремі висновки (ст. 101 КПК України, [73, п. 4.9]).

2. Проведено внутрішнє рецензування після направлення висновку ініціатору залучення експерта. Під час рецензування висновків можуть бути виявлені суттєві недоліки у методиці проведеного дослідження (наприклад, виявлено грубу арифметичну помилку у розрахунках), які суттєво негативно вплинули на сформульовані експертом висновки. Оскільки рецензуванню підлягають вже оформлені висновки, це унеможлиблює усунення виявлених помилок, неточностей чи невідповідностей. Представляється, що в цьому випадку керівник установи має направити лист ініціатору залучення експерта щодо

встановленої недостовірності наданого висновку, які можуть суттєво вплинути на правильність встановлення обставин кримінального правопорушення. У тому випадку, коли досудове розслідування або судове провадження не закінчено лист може слугувати підставою для призначення нової експертизи. Якщо судове рішення набрало законної сили, встановлення помилковості висновку експерта може бути визнано нововиявленими обставинами, «які не були відомі суду на час судового розгляду під час ухвалення судового рішення і які самі по собі або разом із раніше виявленими обставинами доводять неправильність вироку чи ухвали, що належить переглянути» (п. 4 ч. 2 ст. 459 КПК України).

Зазначимо, що відповідно до «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» Міністерства юстиції України в редакції 2020 року в п. 4.13 було передбачено право керівника установи повідомити орган (особу), який ініціював експертизу, про встановлені суттєві недоліки. Зазначене повідомлення було підставою для процесуальної перевірки проведеного експертного дослідження шляхом допиту експерта, отримання роз'яснень спеціаліста або призначення нової (повторної) експертизи. Проте наказом Міністерства юстиції України № 2770/5 від 05.08.2021 даний пункт скасовано. На наше переконання вказане право керівника слід поновити. Оскільки контроль за провадженням експертиз, що виконуються у державній спеціалізованій установі, покладено на керівника і він відповідає за якість проведених досліджень, то йому слід надати право повідомляти ініціатора залучення експерта про виявлені недоліки, які з тих чи інших причин не були вчасно встановлені.

Крім двох розглянутих вище варіантів надання позапроцесуальних рецензій, під час судового розгляду, як вказувалось вище, все частіше трапляються випадки представлення стороною захисту рецензій, складаних щодо висновків експертів, виконаних на стадії досудового розслідування. Спостерігається певна активність захисників у отриманні таких рецензій із залученням фахівців. На думку

О. В. Крутя джерелом такої діяльності є положення Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійної оціночної діяльності в Україні», згідно з яким може бути надана рецензія на звіт про оцінку майна (акт оцінки майна), за аналогом з яким зацікавлені сторони намагаються опротестувати висновки експертів [119, с. 13]. Серед вчених та правозастосовників немає єдиної думки щодо процесуальної цінності рецензій на висновки експертів, що на практиці веде до прийняття чи відхилення таких документів як джерела доказів. Одні судді на свій розсуд вважають їх письмовим доказом, посилаючись на те, що це «документи-докази» [262], інші – відкидають їх як недопустиме джерело доказів [28]. Рецензія на висновок експерта була відхилена на підставі того, що «рецензія не є висновком експерта, як передбачено процесуальним законодавством та не може замінити висновок судового експерта, оскільки є суб'єктивною думкою рецензента» [261].

Ми згодні з думкою тих юристів, які розглядають рецензії на висновки експерта документом, який не має процесуального та доказового значення [209, с. 201–204; 254, с. 295; 96, с. 28]. Вважаємо, що рецензії на висновки експерта не можуть використовуватися в судовому процесі як джерело доказів, а тим більше підміняти висновок експерта з таких причин:

- рецензія не передбачена кримінальним процесуальним законом, тому не може бути прийнята як джерело доказів сформовано на підставі використання спеціальних знань;
- рецензент не несе будь-яку відповідальність за надання завідомо неправдиву рецензію;
- рецензент аналізує опис процесу проведеного дослідження, а не проводить безпосередньо дослідження об'єктів експертизи;
- відсутні гарантії незалежності рецензента, його незаінтересованості та неупередженості, оскільки рецензії надаються на замовлення сторони, яка не ініціювала експертизу та незадоволена її результатами;

– рецензія не містить інформацію (фактичні дані) по розслідуваному кримінальному правопорушенню.

Прийняття рецензій висновку експерта як такий вид джерел доказів як «документи» (ч. 2 ст. 84 КПК України) не відповідає положенням теорії доказування. Докази повинні містити відомості про фактичні данні щодо обставин кримінального правопорушення, яке розслідується, а в рецензіях аналізується процедура дослідження об'єктів, а не самі подані об'єкти. Думки рецензента не містять даних про фактичні обставини розслідуваної події. Метою надання рецензій, особливо складених не співробітниками експертних установ, як правило, є дискредитація авторитету та професійної репутації судових експертів, нівелювання їх висновку та призначення повторної експертизи на користь сторони захисту.

Заперечуючи використання рецензій висновку експерта у судочинстві, слід визнати об'єктивне прагнення суб'єкті доказування й суду у залученні обізнаних осіб до оцінки наукової обґрунтованості експертного дослідження. Це пов'язано з тим, що, як вказано раніше, сторони та суд не мають спеціальних знань, які дозволяють оцінити висновки судових експертиз у повному обсязі, у тому числі науково-методичну обґрунтованість та достовірність висновку експерта. Водночас законом передбачено, що недостовірність, необґрунтованість експертного висновку є підставою для призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК України), а незгода з висновком експерта має бути мотивованою (ст. 101 КПК України). Але встановлення зазначених характеристик висновку, найчастіше, неможливе без застосування спеціальних знань у тій галузі, на підставі якої проведено дослідження. Крім того, під час дослідження висновку та допиту експерта в суді йому можуть бути поставлені питання щодо використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей для надання висновку; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку та інші питання щодо достовірності висновку (ст. 356 КПК України), перевірка

відповідей, які потребують поінформованості в експертній галузі. Слід зазначити, що однією з проблем, що зустрічається в експертній практиці є спотворення результатів експертизи, причиною якої є допущені експертом помилки, що ведуть до порушення прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у справі [2, с. 74]. Виявлення цих помилок також здійснюється із використанням допомоги обізнаних осіб.

Очевидно, що переконання в науковій обґрунтованості експертизи, правдивості свідчень експерта, відсутність експертних помилок є підставою для визнання експерта компетентним у конкретному дослідженні, а висновки – достовірним джерелом доказів.

Можна вказати два способи «спеціальної» оцінки науково-методичної складової висновку експерта. Процесуальний – допит експерта (ст. 356 КПК України), отримання роз'яснення або консультації спеціаліста (ст. 360 КПК України), призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК України). Непроцесуальним способом, що не знаходить відображення у матеріалах кримінального провадження, але впливає на формування внутрішнього переконання, є консультації із фахівцями, самостійне ознайомлення суб'єкта доказування із науково-методичною літературою.

Щодо процесуального статусу письмових роз'яснень спеціаліста (ст. 360 КПК України) вченими висловлено дві протилежні думки. К. А. Садчикова [217, с. 117], В. М. Ревака [197, с. 73], В. Д. Юрчишин [284, с. 54] вважають, що письмові документи, складені спеціалістом, можуть долучатися до матеріалів кримінального провадження та мати процесуальний статус «документів» як джерел доказів., Д. В. Куриленко [121, с. 24], Б. В. Романюк [214, с. 112], М. Г. Щербаковський [276, с. 46] заперечують надання статусу джерел доказів письмовим роз'ясненням спеціалістів. Ми також вважаємо, що письмове роз'яснення спеціаліста є процесуальним документом, передбаченим законом, але воно не має статусу джерела доказів, оскільки спрямоване не на

надання фактичних даних по розслідуваному правопорушенню, а тільки на встановлення науково-методичної правильності проведення експертизи.

Якщо письмове роз'яснення спеціаліста не містить критичних зауважень щодо висновку експерта, яке викликає сумнів у правильності, суд на підставі оцінки висновку експерта та з урахуванням роз'яснень спеціаліста має дійти висновку про прийняття висновку як джерела доказів. У разі надання спеціалістом роз'яснення, яке містить негативний відгук на висновок експерта, суддя не може прийняти його як документ-доказ, але для усунення сумніву, яке впливає на формування внутрішнього переконання, на наш погляд, доцільно запросити спеціаліста і експерта на допит для надання пояснень. При дачі усних показань необхідно уточнити думку спеціаліста у тому в чому полягають недоліки застосовуваних експертом методик, чи є інші більш надійні сучасні методики дослідження, у чому виявляється необґрунтованість висновків, у чому неправильність оцінки отриманих результатів, чи можливе їхнє інше тлумачення тощо. Іншими словами, пояснення спеціаліста спрямовано на детальне консультування з питань, що вимагають використання спеціальних знань на стадії дослідження, перевірки та оцінки висновку експерта, не допускаючи при цьому його правової оцінки. Після пояснень спеціаліста обов'язково слід доводити експерта. Тільки після заслуховування спеціаліста та експерта суд за внутрішнім переконанням може дійти висновку, що експертиза проведена правильно і експерт надав вичерпні обґрунтовані відповіді на поставлені питання або є сумніви щодо достовірності дослідження, компетентності експерта та є підстави для призначення нової (повторної) експертизи.

Таким чином можна резюмувати, що у правозастосовній практиці необхідно розрізняти порядок рецензування висновків судових експертиз поза судочинством як контроль компетентності експертів, а у судовій практиці – рецензування звітів про оцінку майна (актів оцінки), які не відносяться до судових експертиз. Рецензії, що надаються на замовлення сторони захисту на висновки експертів не мають

значення процесуального документа та не є джерелом доказів у справі. Процесуальною формою перевірки правильності проведеної експертизи є використання допомоги спеціалістів для надання письмових роз'яснень з питань, що входять до їхньої компетенції. Письмове роз'яснення спеціаліста є процесуальним документом, передбаченим законом, але він не має статусу джерела доказів, а містить орієнтуючу інформацію, що допомагає сформулювати внутрішнє переконання суб'єкта доказування та суду.

2.2. Сутність та способи перевірки висновку експерта

Висновок експерта, як й інші джерела доказів, після отримання суб'єктом доказування має бути перевірений та оцінений згідно ч. 2 ст. 91 КПК України. На відміну від чіткої законодавчої регламентації збирання доказів (ст. 93 КПК України) та оцінки доказів (ст. 94 КПК України) у процесуальному законі не має нормативного визначення перевірки доказів. Перевірка є невід'ємним складовим елементом процесуального доказування у кримінальному провадженні. Аналіз процесуальної та криміналістичної літератури дозволяє зробити висновок про те, що розкриттю поняття перевірки доказів не приділяється достатньої уваги. Переважна більшість наукових пошуків присвячено таким складовим доказування як збирання та оцінка доказів у кримінальному судочинстві, і в меншій мірі – перевірці доказів. Недостатня увага окремого розгляду перевірки експертного висновку обумовлена, на наш погляд, неоднозначним тлумаченням цієї категорії серед вчених процесуалістів. Відсутність чіткого визначення вказаного елементу доказування викликало серед науковців різні підходи до перевірки доказів. По-різному трактується її зміст, сутність, функціональне призначення, піддається взагалі сумніву наявність перевірки доказів як елементу доказування.

У теорії доказів (доказування) традиційною є думка, згідно з якою з

невеликими відмінностями цілі перевірки і оцінки доказів збігаються і полягають, в основному, у встановленні належності, допустимості, достовірності доказів. Таким чином до мети перевірки відносять ті ж самі властивості доказів, що й під час їх оцінки, що не дозволяє відмежувати мету оцінки та перевірки. Хоча перевірка доказів, як елемент пізнавальної діяльності в кримінальному процесі, тісно взаємопов'язана з оцінкою доказів, серед правників точиться дискусія щодо відмінності перевірки та оцінки. Перевірка сприймається як різновид збирання [106, с. 148], ототожнюється із дослідженням [153, с. 16; 107, с. 203; 161, с. 77–78; 105, с. 93; 130, с. 730] та найчастіше змішується з оцінкою або виступає складовою частиною оцінки [228, с. 88] доказів. Під час розгляду особливостей висновку експерта перевірку вважають етапом оцінки [29, с. 94]. Окремі науковці вважають, що термін «перевірка» є неточним і тому для визначення цього елемента доказування більш правильно вживати термін «дослідження» [90 с. 232].

Уявляється, що змішання перевірки та оцінки доказів обумовлено частково подібністю способів їх проведення [53, с. 113]. Як основний критерій, що відрізняє перевірку доказів та їх оцінку в роботах більшості авторів, зазвичай традиційно вказується, що оцінка та перевірка доказів розмежовуються на тій підставі, що оцінка доказів є виключно розумовою діяльністю, під час якої суб'єкти доказування здійснюють аналіз і синтез кожного окремо взятого доказу та зіставляють його з іншими наявними доказами. Особливістю перевірки доказів вважається те, що вона здійснюється як логічним, тобто розумовим шляхом, так і за допомогою практичних дій, які пов'язані із збиранням нових доказів [107, с. 203; 122, с. 243]. В. В. Вапнярчук пише, що основна відмінність між перевіркою та оцінкою полягає в тому – чи є вона діяльністю виключно розумовою чи ще й практичною [23, с. 200].

Н. В. Сібільова трактує перевірку диференційовано: як практичну процесуальну діяльність сторін судового провадження та як розумову, логічну діяльність суду, яка виступає складовою частиною здійснюваної ним оцінки

доказів [228, с. 88]. Розгляд перевірки доказів як тільки розумової діяльності не дозволяє відмежувати перевірку від оцінки доказів та унеможливорює отримання у процесі її здійснення нових доказів. Суміщення перевірки тільки із практичною діяльністю виключає розумові процедури з аналізу та співставлення доказів, що призводить до неможливості розмежування перевірки доказів та їх збирання. Включення практичної діяльності слідчого та суду щодо збирання доказів у поняття оцінки доказів веде до безпідставного розширення цього поняття та по суті до «розчинення» його в поняттях збирання та перевірки доказів. Диференційований підхід до перевірки доказів також недостатньо повно відображає її сутність, оскільки знову ж призводить до змішування понять перевірки доказів із оцінкою доказів. Крім того, така позиція виключає практичну діяльність суду та розумову діяльність сторін кримінального провадження.

Так, поширеним є погляд на перевірку як на діяльність, яка відбувається за допомогою аналізу, зіставлення доказів, збирання нових доказів для підтвердження або спростування тих, що перевіряються. Зокрема, з незначними відмінностями про це пишуть І. В. Гловюк [34], В. С. Канцір [64, с. 79], О. В. Капліна [105, с. 93]; Л. М. Лобойко [166, с. 165–166], В. М. Тertiшник [251, с. 314–315], Л. Д. Удалова [257, с. 89]. Такої ж позиції дотримується Ю. М. Грошевий [107, с. 203], М. М. Михеєнко [153, с. 16], С. М. Стахівський [243, с. 96]. М. Є. Шумило додає до цього переліку ще й синтез [115, с. 252].

Більшість науковців виділяють перевірку доказів як самостійний елемент доказування вважають, що за своєю сутністю вона здійснюється як логічним тобто розумовим шляхом, так і за допомогою практичних дій, які можуть бути пов'язані із збиранням нових доказів, відповідно до закону [86, с. 312; 107, с. 203; 113, с. 125; 115, с. 255; 116, с. 282; 252, с. 278; 258, с. 109].

Загально прийнятою є розуміння, що перевірка завжди передуює оцінці і є необхідною передумовою останньої [90, с. 234]. О. І. Баулін та О. І. Ізотов пишуть,

що зміст оцінки джерела доказів полягає у визначенні його допустимості для використання у провадженні та повноти викладених у ньому відомостей. Оцінка має ціллю остаточну констатацію владним суб'єктом доказування допустимості, належності та достовірності доказів. Перевірка висновку завжди передує їх оцінці й виступає необхідною передумовою останньої [13, с. 97].

До розуміння мети перевірки доказів та її сутності серед науковців також точиться дискусія. Так, мета перевірки доказів визначається вказівкою на необхідність встановлення певних властивостей процесуальних доказів. Л. М. Гуртієва та М. В. Деєв пишуть про мету перевірки як встановлення належності, допустимості та достовірності зібраних доказів [60, с. 213; 47, с. 249]. Шляхом вказівки на процесуальні властивості доказів визначає мету їх перевірки. П. Прилуцький вказує спрямованість перевірки на всебічне та повне з'ясування якостей і властивостей доказів, що перевіряються, тобто встановлення відповідності або невідповідності відомостей, які містяться у доказах, що перевіряються, фактам та обставинам, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи [187, с. 40]. Зауважимо, що відповідність фактів дійсності є такою властивістю доказів як достовірність.

Схожу позицію відстоює О. С. Осетрова, яка відзначає двоєдиність мети перевірки доказів, що включає встановлення відповідності або невідповідності змісту доказової інформації подіям дійсності, які відбулися, та перевірку процесуальної форми доказів, її відповідності вимогам кримінально-процесуального закону [164, с. 95]. По суті автори ведуть мову про достовірність та допустимість доказів. В. В. Сичевський міркує, що перевірка необхідна для встановлення процесуальної правильності, достовірності, обґрунтованості та об'єктивності доказів [226, с. 75]. Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна та О. Г. Шило пов'язують перевірку доказів із з'ясуванням питання про належність, допустимість, достовірність доказів і достатність їх сукупності [107, с. 203]. К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник і В. Г. Уваров наголошують, що

перевірка проводиться для з'ясування доброякісності, придатності зібраних доказів для встановлення фактів, що належать до предмета доказування [8, с. 80], Н. З. Рогатинська пише, що перевірка – визначення їхньої доброякісності, достовірності, повноти та законності їх отримання [211, с. 234], Л. Д. Удалова підкреслює, що метою перевірки доказів є встановлення їх доброякісності [258, с. 109]. Б. В. Шабаровський перевірку доказів розглядає як діяльність із з'ясування змісту доказу, зіставлення доказів між собою, збирання нових доказів із метою з'ясування належності, допустимості та достовірності вже наявних доказів [270, с. 57].

У науці точаться дискусії щодо предмету перевірки: чи включає він належність, допустимість, достовірність доказів, чи тільки достовірність. Думки науковців розходяться. М. М. Михеєнко пише, що встановлення належності і допустимості доказів не входить в зміст перевірки [153, с. 17]. Вказану точку зору підтримують й інші науковці, на думку яких перевірка доказу – це перевірка тільки достовірності його існування та достовірності відомостей про його зміст : І. Л. Чупрікова, О. О. Волобуєва та Т. О. Лоскутов, В. І. Галаган та І. Ю. Саліхова [110, с. 128; 137, с. 165; 268, с. 17; 32, с. 159]. Про те, що перевірка доказів - це діяльність, спрямована на з'ясування доброякісності джерела та достовірності даних, пише Л. М. Лобойко [137, с. 165]. Натомість Ю. М. Грошевий вважає, що перевірка доказів проводиться для встановлення їх належності, допустимості та достовірності [107, с. 203]. В. М. Тertiшник та С. В. Слінько [253, с. 66], Ю. П. Смокович [65, с. 184], Л. М. Гуртієва та Т. В. Лукашкіна [48, с. 18] пишуть, що як оцінка, перевірка доказів проводиться з точки зору їх допустимості, належності і достовірності.

Крім описаних поглядів на предмет та мету перевірки доказів, зустрічаються ще й інші. На думку О. В. Капліної предметом перевірки доказів є не лише їх належність, допустимість та достовірність, а й достатність сукупності доказів [105, с. 98]. Ю. А. Комісарчук відкидає з цього переліку належність та

достатність: «Предметом перевірки доказів є, по-перше, встановлення достовірності (правдивості) інформації, що міститься в них, і, по-друге, визначення їх допустимості» [62, с. 84]. Дещо компромісний підхід запропонував В. В. Вапнярчук: «у усіх випадках має бути перевірена (підтверджена або відкинута) достовірність доказів. ... У більшості випадків допустимість і належність (або, навпаки, недопустимість і неналежність) є очевидними відразу і якоїсь особливої перевірки не потребують» [23, с. 177]. З позиції В. М. Тертишника перевірка доказів проводиться для встановлення всіх їх властивостей [251, с. 314–315], Г. Р. Крет підкреслює, що предметом перевірки є процесуальна форма доказів, її відповідність вимогам кримінально-процесуального закону, а також достовірність [102, с. 147].

Таким чином, предмет оцінки та перевірки доказів співпадає й, зрозуміло, не може бути критерієм їхнього розмежування. Щодо висновку експерта зазначимо, що у більшості випадків належність (або навпаки, неналежність) висновку експерта під час оцінки очевидна відразу і якоїсь особливої перевірки не вимагає.

Аналізуючи наведені думки, можна зауважить наступне. По-перше, Вважається, що перевірка спрямована на встановлення відповідності змісту доказової інформації подіям дійсності або процесуальної процедури їх отримання. Однак вказані процесуальні властивості доказів (достовірність та допустимість) встановлюються також під час оцінки. Очевидно, що так сформульована мета перевірки не дозволяє виокремити її від оцінки доказів, тому предмет та мета перевірки доказів розглядаються як тотожні поняття. По-друге, щоб хоч якось відрізнити перевірку від оцінки використовуються щодо доказів такі поняття як «якість», «доброякість», «правильність», «придатність» доказів, суть яких авторами не пояснюється.

Великою мірою вчені сходяться на тому, що оцінка та перевірка відрізняються способами проведення: оцінка – виключна розумова діяльність, а перевірка включає розумову та практичну складові. Перевірка та оцінка доказів,

незважаючи на очевидний та тісний взаємозв'язок зазначених термінів, не є тотожними і різняться не тільки способами проведення. Аналіз наукової літератури показує, що поняття «перевірка доказів» характеризується різноманітним визначенням, однак, більшість авторів вкладають у нього приблизно однаковий зміст – аналіз, з'ясування змісту доказу та отримання інших доказів з метою перевірки правильності, доброякісності, доказового значення та інших характеристик для остаточного встановлення обов'язкових ознак (властивостей) окремо взятого доказу – його достовірності, допустимості, належності.

На наш погляд в системі процесуального доказування кожна складова є самостійним елементом і не може включати в себе інші елементи цієї діяльності. Правильне визначення сутності та поняття перевірки доказів й висновку експерта у кримінальному процесі залежить від встановлення об'єкту, предмету, способів здійснення та мети цієї діяльності [281]. Тому слід розкритті вказані компоненти перевірки висновку експерта. Із загальних процесуальних підходів необхідно розглянути зміст оцінки та перевірки доказів; визначити відмінності та послідовність проведення цих елементів доказування; визначити мету та безпосередніх об'єктів перевірки висновку експерта як процесуального документу та встановлених експертом фактичних даних; розглянути процесуальні та непроцесуальні способи перевірки експертного висновку.

Для відмежування від оцінки поняття «перевірка доказів» обов'язково має містити вказівку на об'єкт даного елемента кримінально-процесуальної діяльності. На відміну від оцінки, об'єктом якої є форма та зміст доказу (в тому числі висновку експерта) в повному обсязі, безпосереднім об'єктом перевірки, на наш погляд, є тільки ті складові, характеристики доказу, які викликають сумнів, або суперечать іншим наявним доказам у кримінальному провадженні. Відповідно до тлумачного словника української мови «сумнів – це непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь; ускладнення, нерозуміння, що виникають при розв'язанні якого-

небудь питання, певної проблеми; стан душевного розладу, невпевненості, вагань» [238, с. 839]. Протиріччя, суперечності між доказами, сумніви щодо певних складових змісту доказів є результатом оцінки доказів – своєрідним індикатором необхідності їхньої подальшої поглибленої перевірки. Сумнівні обставини щодо окремих частин, властивостей доказів та протиріччя між декількома доказами є не тільки об'єктами перевірки цих доказів, але й необхідною й достатньою умовою проведення перевірки. Якщо доказ (висновок експерта) в результаті проведення оцінки не викликає сумніву, то він не вимагає перевірки. Інша обставина виникає, коли оцінкою встановлені певні неясності, протиріччя, відсутність аргументації в тексті висновку або розбіжності між висновком та іншими фактичними даними у розслідуванні. Підлягає перевірці як висновок експерта та й інші пов'язані з ним докази.

Предметом перевірки є інформація, дані, що містяться в доказах, які перевіряються. Предметом перевірки висновку експерта є інформація, дані (окремі обставини проведення експертизи), що містяться у тих частинах висновку, які викликають сумнів, або кінцеві умовиводи (фактичні дані), встановлені в результаті проведеного дослідження. Способами перевірки, як вже зазначалось, є практичні дії та розумова діяльність, що буде більш ретельно розглянуто далі.

Для визначення мети перевірки звернемось до словника, згідно з яким «перевірити» пояснюється як «1) з'ясовувати правильність, точність чого-небудь; 2) переконуватися в наявності або відсутності кого-, чого-небудь» [236, с. 142]. Г. Р. Крет вказує, що перевірка здійснюється з метою встановлення процесуальних властивостей доказів. Однак це повністю співпадає із метою оцінки та не дозволяє визначити її кінцевий результат, якого прагне суб'єкт перевірки [102, с. 145-146]. Цілком очевидно, що перевірка спрямована на отримання нових доказів з метою перевірки властивостей вже наявних доказів. В ході безпосередньої перевірки встановлюються нові або додаткові відомості про факти, які посилюють або послаблюють кримінально-процесуальне (доказове) значення досліджуваних

доказів. Метою перевірки, як зазначають Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський є визначення придатності зібраних доказів та їхніх процесуальних джерел, для встановлення обставин, що мають значення для справи [43, с. 57]. Знову можна побачити ототожнювання із оцінкою доказів. В. В. Назаров та Г. Н. Омеляненко вказують – перевірка доказів полягає як в дослідженні даного доказу (співставлення окремих даних в показаннях свідків, обвинувачених, потерпілих, співставлення описової та резолютивної частини у висновку експерта), так і в співставленні даного доказу з іншими (наприклад, порівняння двох показань свідка про один і той самий факт чи порівняння показань свідка і висновку експерта) [158, с. 36]. Перевірка доказів полягає у вивченні їх змісту, аналізі якостей і властивостей, порівнянні (співставленні) з іншими доказами і встановленні ступеня їх узгодження, а в кінцевому результаті – достовірності зібраних доказів [90, с. 233]. Перевірка доказів – це діяльність суб'єктів доказування із з'ясування змісту доказу, зіставлення доказів, збирання нових доказів, що здійснюється з метою з'ясування належності, допустимості та достовірності кожного доказу [269, с. 37].

Слід підтримати А. А. Козленко та О. В. Рибалка, які метою перевірки доказів вважають підтвердження або спростування доказу, який перевіряється [88, с. 79; 201, с. 19]. Розвиваючи наведену думку щодо речових доказів С. О. Ковальчук наголошує, що «перевірка речових доказів здійснюється з метою їх підтвердження та встановлення логічної узгодженості з іншими наявними на момент перевірки і додатково отриманими під час її проведення доказами або спростування речових доказів» [86, с. 292; 87, с. 160]. Наведено трактування перевірки є більш вдалим за рахунок визначення мети перевірки доказів шляхом вказівки на її безпосередній результат. Слід доповнити вказане, що в результаті перевірки отримуються нові докази чи інформації щодо перевіряемого доказу. Збирання нових доказів спрямоване як на підтвердження доказу, що перевіряється, та встановлення його логічної узгодженості з іншими

доказами, так і на виявлених суперечностей між ним та іншими наявними доказами. Тож, мету, цільову спрямованість перевірки доказів (висновку експерта) можна сформулювати як підтвердження або усунення, спростування сумнівів у самому висновку та протиріч фактичних даних (результатів експертизи) з вже отриманими у кримінальному провадженні обставинами.

Так, якщо компетентність приватного експерта, який проводив дослідження, викликає сумнів або є підстави вважати, що йому законом заборонено виступати експертом, здійснюється перевірка правосуб'єктності особи шляхом звернення до державного Реєстру атестованих судових експертів Міністерства юстиції України, в якому міститься інформація про експерта, його спеціалізація, термін дії свідоцтва та інші дані.

Перевірка проводиться як шляхом збирання нових доказів, так й логічним аналізом, синтезом, порівняння та іншими логічними прийомами мислення матеріалів кримінального провадження, що прямо або побічно підтверджують (спростовують) висновки експерта, що перевіряються. При прямому підтвердженні (спростуванні) установлені в ході перевірки докази значущі самі по собі. Так, довідка про час ліквідації організації спростовує висновок експерта про виготовлення документа від імені цієї організації в більш пізній період. При непрямому підтвердженні отримані при перевірці факти самостійного значення не мають, а цінні тільки в сукупності з висновком. Прикладом цьому може служити встановлення факту особистого знайомства експерта і підозрюваного у кримінальному провадженні, в якому призначена експертиза, що викликає сумнів в незаінтересованості експерта.

Відмінність у меті, об'єктах, предметі, способах проведення оцінки та перевірки зумовлює послідовність їх проведення. Зазвичай стверджується, що перевірка здійснюється після збирання доказів та передусь їх оцінці [90, с. 234; 82, с. 114]. На підставі наведеного вище можна дійти висновку, що процедура перевірки настає після оцінки зібраних доказів, тобто після того як з'явилися

обґрунтовані сумніви, встановлені неточності щодо змісту, форми доказу, виявлені протиріччя іншим доказам. Потім зібрані в результаті перевірки докази (інформація) знову оцінюються і т. д. Ще раз зазначимо, що хоча оцінка та перевірка доказів відрізняються у практичній діяльності під час кримінального провадження ці елементи процесуального доказування тісно взаємопов'язані та переплітаються.

Отже проведений аналіз показує суттєві відмінності процесу перевірки від оцінки висновку експерта:

а) за об'єктом:

- оцінка – повністю весь висновок, його форма й текст;
- перевірка – тільки ті частини, які викликають сумнів, або висновки експерта що суперечать вже встановленим у кримінальному провадженні доказам;

б) за предметом:

- оцінка – різноманітні властивості, характеристики висновку експерта;
- перевірка – інформація, дані, що містяться у тих частинах висновку експерта, що викликають сумнів, або встановлені фактичні дані, що суперечать іншим доказам;

в) за способами здійснення:

- оцінка – розумові операції за правилами логіки;
- перевірка – розумові операції та практична діяльність із проведенням процесуальних та організаційних заходів;

г) за метою:

- оцінка – встановлення належності, допустимості достовірності і доказового значення висновку експерта;
- перевірка – підтвердження або усунення виявлених від час оцінки висновку сумнівів, протиріч, суперечностей.

З урахуванням співвідношення та різниці оцінки та перевірки висновку експерта викладена схема доказування з використанням результатів експертного

дослідження у підрозділі 1.1.

Підсумовуючи викладене, можна надати таке визначення: перевірка висновку експерта – це діяльність, що здійснюється після оцінки висновку, включає аналіз за правилами логіки властивостей тих частин змісту експертного висновку, що викликають сумнів або містять протиріччя, та фактичних даних, що встановлені експертним дослідженням й суперечать наявним у кримінальному провадженні доказам, та проведення процесуальних дій й організаційних заходів з отримання нових доказів або інформації з метою усунення або підтвердження виявлених сумнівів, протиріч, суперечностей.

Спираючись на те, що в процесі доказування щодо окремого доказу спочатку відбувається збирання доказів, потім їх дослідження, оцінка і тільки після цього перевірка, слід дійти висновку, що кримінально-процесуальне доказування включає такі елементи: збирання, дослідження оцінку та перевірку доказів, саме в такої послідовності. Відповідно, ч. 2 ст. 91 КПК України потрібно викласти в такій редакції: «Доказування полягає у збиранні, *дослідженні, оцінці та перевірці* доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження».

Звернемось до способів проведення перевірки.

Перевірка доказів здійснюється сукупністю способів, які використовують суб'єкти доказування, та встановлюють її зміст. На підставі аналізу слідчої та експертної практики можна виділити способи, за допомогою яких здійснюється перевірка, як розумово-практична діяльність:

1) розумові – дослідження доказу [47, с. 249; 9, с. 116; 241, с. 83; 85, с. 80], аналіз та синтез доказу, співставлення з іншими наявними доказами [86, с. 312; 116, с. 281; 115, с. 254-255; 116, с. 281; 9, с. 116–117]. Як вказує С. О. Ковальчук, аналіз і синтез використовуються для пізнання окремого доказу, а його співставлення з іншими доказами передбачає порівняння їх змісту, яке дозволяє встановити логічну узгодженість доказів або виявити суперечності між

ними [85, с. 79]. Зіставлення доказів з іншими доказами базується насамперед на логічних прийомах мислення. Як вид розумової діяльності, вони дозволяють формувати та оперувати поняттями та судженнями, виконувати умовиводи, наводити обґрунтування. Основними логічними прийомами є аналіз, синтез, порівняння, серіація, класифікація та узагальнення. Відповідно, у ході зіставлення доказів відбувається аналіз їх змісту з погляду повноти, несуперечності, логічної послідовності викладу відомостей тощо;

2) практичні – збирання нових доказів або отримання інформації [86, с. 312; 47, с. 249; 201, с. 20; 27, с. 19; 241, с. 83].

Збирання доказів під час досудового розслідування здійснюється шляхом проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а під час судового провадження – шляхом проведення судових дій, у зв'язку з чим воно також охоплюється збиранням нових доказів. Слід вказати, що в результаті застосування вказаних способів у сторін та суду з'являються нові докази (після проведення, наприклад, повторних оглядів, допитів, експертиз, слідчого експерименту) або інформація, яка є результатом дослідження й аналізу всіх матеріалів кримінального провадження. Викладене дозволяє визначити перевірку доказів як розумово-практичну діяльність суб'єктів доказування, яка здійснюється з метою отримання нових доказів чи інформації, що підтверджують визначені законом властивості наявного доказу для його включення в сукупність доказів у кримінальному провадженні або підтверджують недоліки у властивостях доказу, що його спростовують та ведуть до відхилення.

Основним способом перевірки доказів стороною обвинувачення на стадії досудового слідства є збирання нових доказів проведенням слідчих (розшукових) дій. У нормативному визначенні слідчі (розшукові) дій міститься вказівка на їх спрямованість не лише на отримання (збирання) доказів, але й на перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 223 КПК України). У доктрині кримінального процесу вчені Р. Х. Бічурін окремо виділяє

групу перевірочних слідчих (розшукових) дій, серед яких слідчий експеримент, що «спеціально призначених для перевірки отриманих доказів, та відзначають їх специфіку, яка полягає в тому, що процес пізнання під час їх проведення передбачає активне використання методу моделювання» [17, с. 15] В. Негребецький вказує, що «моделювання зумовлює необхідність застосовування способів фіксації, придатних для створення графічних моделей досліджуваних об'єктів (складення планів, схем, фотозйомка, відеозапис), спрощує наступну оцінку результатів слідчої (розшукової) дії, створює широкі можливості для використання отриманої інформації під час кримінального провадження» [160, с. 60]. Наприклад, результати слідчого експерименту з підозрюваним, в перебігу якого особа показує як були нанесені тілесні ушкодження, зіставляється із висновком судово-медичної експертизи, що дозволяє перевірити як умовиводи експерта, так й свідчення підозрюваного.

Аналіз літературних джерел, слідчої та судової практики дає підстави стверджувати, що практична діяльність з перевірки висновків експертів здійснюється наступними способами:

- процесуальним – проведенням слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій;
- непроцесуальним – отримання консультацій, рецензій від обізнаних осіб, перевірка по реєстрам, самотійна ознайомлення учасників кримінального провадження з науково-методичною, довідковою літературою, пов'язаною із проведенням судових експертиз.

Із ч. 1 ст. 363, ч. 5 ст. 364, ч. 4 ст. 365 КПК України випливає, що перевірка обставин кримінального правопорушення здійснюється за допомогою доказів. Вказана вимога цілком доречна, оскільки згідно із ст. 370 КПК України судові рішення повинно бути обґрунтовано, тобто підтверджено доказами. Отже, у процесі перевірки висновку експерта найбільш важливе значення набувають нові докази, які отримуються процесуальним шляхом, насамперед в результаті

проведення слідчих (розшукових) дій.

Розповсюдженням процесуальним способом перевірки експертного висновку у випадку сумніву у достовірності встановлених експертом фактичних даних є призначення слідчим, судом нової експертизи для вирішення тих самих питань з дослідження тих же об'єктів, що перевіряються. За своєю суттю нова експертиза є повторною, яка відповідно до ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» може бути призначена для встановлення правильності висновку експерта [195]. Особливістю повторної експертизи є те, що для її проведення не може залучатися обізнана особа, яка була експертом у попередній експертизі. Оскільки повторна експертиза в чинному КПК України на відміну від ст. 113 Цивільного процесуального кодексу та ст. 111 Кодексу адміністративного судочинства України не вказана, то під час її призначення вказана обставина повинна бути врахована. З психологічної точки зору цілком очевидно, що експерт повторно проводячи дослідження не змінить свій висновок. Тому повторна експертиза доручається тільки іншому експерту.

Наступною слідчою (розшуковою) дією з перевірки експертного висновку є допит експерта. Показання експерта згідно із ст. 95 КПК України є самостійним доказом. Під час допиту можуть бути поставлені питання щодо «...правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку» (ч. 3 ст. 358 КПК України). Проте предмет допиту включає більш широке коло обставин. Вони можуть бути поділені на дві групи. Перша група фактів безпосередньо витікає із дослідження й стосується спеціальних знань експерта в теоретичних та методичних основах предмету роду (виду) експертизи, тобто його компетенції. Це відноситься до роз'яснення кінцевих висновків, яких дійшов експерт, пояснення значення спеціальних термінів і формулювань, змісту методик дослідження, пояснень розбіжностей між висновками і дослідною частиною, сутності розбіжностей між висновками членів однієї експертної комісії (якщо вони не дійшли єдиної думки)

або протиріч між висновками різних експертиз та ін., тобто предметом допиту експерта є певні неясності змісту уже оформленого висновку. Друга група фактів, що встановлюються під час допиту, має довідково-консультаційний характер й торкається особи експерта – його компетентності, взаємин із учасникам кримінального провадження або членами комісії експертів та ін. [278, с. 365–367].

Перевірка висновку експерта може здійснюватися й проведенням інших слідчих (розшукових) дій: допитом свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинувачуваного, понятих, слідчого експерименту, у перебігу яких встановлюються обставини, що мають відношення до предмета проведеної експертизи, а також відомості про особливості виникнення, існування, експлуатації, вилучення, зберігання, об'єктів, які піддавались експертному дослідженню. Інший процесуальний спосіб перевірки висновку експерта – витребування від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян предметів і документів, які можуть установити необхідні в справі фактичні дані (ст. 93 КПК України). Так, компетенція приватного експерта може бути перевірена шляхом запиту даних про стаж його практичної роботи зі спеціальності, досвіду роботи як експерта і ін. В залежності від обставин конкретного кримінального провадження для перевірки висновку експерта проводиться не тільки допит експерта, призначення повторної експертизи, слідчий експеримент, але й інші слідчі (розшукові) дії. У зв'язку з цим обґрунтованою є позиція С. М. Стахівського, на думку якого всі слідчі дії виступають засобами перевірки доказів, хоча КПК України передбачає слідчі дії перевірконого характеру [243, с. 64]. Сторона обвинувачення вправі перевірити висновок експерта шляхом провадження пред'явлення об'єктів проведеного дослідження для впізнання, огляду, допиту осіб, які спостерігали речовий доказ під час вчинення кримінального правопорушення або його виявлення та вилучення у ході слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), були присутні під час проведення експертизи.

Аналіз норм кримінального процесуального закону дозволяє стверджувати, що поряд із провадженням слідчих (розшукових) дій, способами перевірки речових доказів шляхом збирання стороною обвинувачення нових доказів виступає проведення окремих негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. До таких дій слід віднести негласне отримання зразків для порівняльного дослідження згідно ст. 274 КПК України

Що стосується процесуальної діяльності сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, спрямованого на перевірку висновку експерта під час досудового розслідування, то В. О. Попелюшко підкреслює необхідність забезпечення їх рівноправності зі стороною обвинувачення як суб'єктів доказування «у плані перевірки доказів і відзначається особлива роль захисника як учасника процесу перевірки доказів, що може впливати на її перебіг і результати» [177, с. 259]. Слід зауважити, що сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, як і сторона обвинувачення можуть оцінювати висновок експерта, зіставляти його з іншими наявними доказами, але користуються обмеженими повноваженнями щодо їх перевірки шляхом збирання нових доказів.

Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, під час досудового розслідування вправі перевірити висновок експерта шляхом збирання нових доказів. Аналіз вказаної норми дозволяє стверджувати, що основним способом перевірки висновку експерта вказаних суб'єктів є ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій. Крім того, сторона захисту згідно до ч. 2 ст. 343 КПК України має право самостійне залучити експерта для проведення нової (повторної) експертизи або звернутися до слідчого судді відповідно до ст. 244 КПК України щодо призначення експертизи. Дієвим способом перевірки під час досудового розслідування висновку експерта стороною захисту шляхом

збирання нових доказів виступає тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159 КПК України). Відповідно до ч. 1 ст. 163 КПК України стороні захисту надається право за наявності відповідних підстав вилучити такі речі та документи. Як свідчать результати дослідження судової практики, клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів, що заявляються стороною захисту у переважній більшості випадків спрямовані на перевірку вихідних даних у документах, які були об'єктами експертного дослідження [9].

Оскільки сторони та суд не мають спеціальних знань, які дозволяють перевірити висновки судових експертиз у повному обсязі, у тому числі науково-методичну обґрунтованість та достовірність висновку експерта, це викликає об'єктивне прагнення суду залучати обізнаних осіб до перевірки експертного дослідження. Процесуальною формою встановлення зазначених обставин є використання допомоги обізнаних осіб, які відповідно до ст. 360 КПК України можуть залучатися як спеціалісти для надання усних консультацій та письмових роз'яснень з питань, що входять до їхньої компетенції (спеціальних знань). Зазначимо ще раз, що оцінка належності, відповідності форми висновку та процедури проведення експертизи законодавству (допустимості чи недопустимості встановлених експертом фактів як доказів) не входить до компетенції спеціаліста, а є функцією суду. Спеціалістом перевіряється лише науково-методична сторона експертизи, тобто правильність використаної методики дослідження, інтерпретація отриманих результатів та їх відображення у відповідях на поставлені перед експертом питання. Усні консультації та письмові роз'яснення спеціаліста є процесуальним документом, передбаченим законом, але вони не мають статусу джерела доказів [276, с. 46].

Крім процесуальних заходів перевірка висновку може здійснюватися непроцесуальним шляхом для отримання орієнтуючої інформації. Непроцесуальною формою перевірки висновку експерта є усні або письмові консультації обізнаних осіб щодо проведеного дослідження. У першу чергу вони

стосуються змістовної, спеціальної оцінки експертного висновку, яка не може бути самостійно здійснена слідчим, прокурором судом. Як було зазначено у підрозділі 2.1. у цей час виникла практика отримання захисниками письмових рецензій на висновок експерта від осіб, які володіють спеціальними знаннями в тій галузі, в якій проведена експертиза. Рецензії стосуються науково-методичної обґрунтованості, достовірності експертних висновків. Однак рецензії на висновки експерта не можуть використовуватися у кримінальному процесі як джерела доказів, а тим більше підміняти висновок експерта [279, с. 56].

До непроцесуальної форми перевірки висновку експерта слід віднести самостійне ознайомлення ініціатора проведення експертизи з науково-методичною літературою призначеною для судових експертів: монографіями, посібниками, інструкціями, методичними рекомендаціями й т. ін. Порівнюючи використану в експертизі методику дослідження, характеристики представлених експерту об'єктів або вихідної інформації, виявлені ознаки, форму вивідного знання та інші сторони експертного висновку, з викладеними у спеціальній літературі даними, можна перевірити відповідність проведеної експертизи існуючим у експертній галузі вимогам.

Перевірка експертного висновку створює умови для його остаточної оцінки в сукупності з усіма зібраними і перевіреними у кримінальному провадженні доказами. Наслідки перевірки експертного висновку можуть бути як позитивними, так і негативними. При позитивних результатах висновку експерта включається у сукупність доказів та використовується як процесуальне джерело доказів у кримінальному провадженні. Негативний результат виключає можливість використання експертного висновку в доказуванні. Згідно із ч. 10 ст. 101 КПК України «висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі». Вважаємо, що мотивувальна частина процесуального акту щодо незгоди з висновком експерта ґрунтується виключно на

результатах проведеної перевірки експертного дослідження.

Висновки до розділу 2

1. Висновок експерта має розглядатися у двох аспектах; з одного боку – це письмовий документ, в якому описуються дослідницькі процедури, наводяться проміжні результати та обґрунтування кінцевих висновків. У висновку у логічні послідовності, з аргументацією описується перебіг та результати проведеного експертом дослідження. З іншого боку висновок експерта – це процесуальний документ, який має складатися відповідно до приписів кримінального процесуального законодавства.

2. Оцінка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є текст й додатки письмового документу, предметом – властивості форми та змісту експертного висновку, в якому описана методика та результати дослідження; способом здійснення – розумові операції за правилами логіки, а метою – визначення за внутрішнім переконанням суб'єктів доказування та суду допустимості висновку як джерела доказів, а також належності, допустимості достовірності і доказового значення фактичних даних, що встановлені експертом, як доказів у кримінальному провадженні.

3. Оскільки спеціальними знаннями, покладеними в основу проведеного дослідження та формулювання висновків, слідчий, суддя, прокурор, дізнавач, захисник не володіють, то пропонується науково-методичну складову висновку експерта оцінюється двома способами. Процесуальний спосіб – допит експерта (ст. 356 КПК України), отримання роз'яснення або консультації спеціаліста (ст. 360 КПК України), призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК України). Непроцесуальним способом є консультації із фахівцями, самостійне ознайомлення суб'єкта доказування із науково-методичною літературою.

4. Рецензії, складані на запит сторони захисту щодо висновків експертів, виконаних на стадії досудового розслідування, не можуть вважатись процесуальним джерелом доказів, оскільки не передбачені законом, відсутні гарантії незалежності та незаінтересованості рецензента, а його думки не містять даних про фактичні обставини розслідуваного кримінального правопорушення.

5. Перевірка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є складові експертного висновку, які викликають сумнів у правильності проведеного дослідження, або умовиводи експерта, що суперечать вже встановленим у кримінальному провадженні обставинам; предметом є інформація, дані, що містяться у тих частинах висновку експерта, що викликають сумнів, або фактичні дані, що суперечать іншим доказам; способами здійснення є розумова діяльність та практичні (процесуальні та непроцесуальні) дії з отримання нових доказів чи інформації, а метою – підтвердження або спростування сумнівів, протиріч, суперечностей.

6. З урахуванням послідовності роботи з окремими доказами доцільно уточнити ч. 2 ст. 91 КПК України в такій редакції: «Доказування полягає у збиранні, дослідженні, оцінці та перевірці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження».

Положення цього розділу було відображено у таких наукових працях дисертанта [54, 57, 281].

РОЗДІЛ 3

ОЦІНКА ТА ПЕРЕВІРКА ДОПУСТИМОСТІ Й ДОСТОВІРНОСТІ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

3.1. Критерії допустимості висновку експерта

Як і будь-який доказ висновок експерта, підлягає оцінці з урахуванням його процесуальних властивостей. У публікаціях процесуалістів, криміналістів та судових експертів допустимість висновку експерта залишається предметом численних теоретичних досліджень. Проте незважаючи на суттєвий внесок правників та із урахуванням сучасних викликів, допустимість (недопустимість) висновку експерта і досі залишаються проблемним питанням.

Аналіз наукових розробок свідчить, що існує термінологічна невизначеність щодо підстав недопустимості доказів взагалі та висновку експерта зокрема, вченими наводиться обмежений перелік процесуальних порушень, які обумовлюють недопустимість висновку експерта у кримінальному провадженні.

Кримінальний процесуальний інститут допустимості доказів побудований на конституційному положенні, відповідно до якого «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом» (ст. 62 Конституції України [91]). У ч. 1 ст. 86 КПК України надається визначення поняття «допустимість доказів», вказуючи, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом. У доктринальному підході допустимість розуміється як один з важливіших елементів кримінальної процесуальної форми. Значення нормативної регламентації допустимості доказів визначається тим, що вона регламентує процес пізнання фактичних обставин кримінального правопорушення.

Метою кримінального процесуального доказування є, по-перше,

встановлення обставин кримінального правопорушення, а по-друге гарантування дотримання прав і свобод учасників процесу. Поєднання цих цілей забезпечується здійсненням процесуального доказування відповідно до кримінальної процесуальної форми [107, с. 178–179].

Термін «допустимість доказів» застосовується в теорії кримінального процесу у вузькому й широкому розумінні. У вузькому значенні допустимість означає процесуальну властивість безпосередньо доказу; у широкому значенні – становить систему правових норм, що визначають: порядок отримання доказів, правовий механізм перевірки останніх щодо їх відповідності закону, процедуру визнання доказів недопустимими й усунення їх з доказування [77, с. 14].

Поняття «допустимість доказів» у науковій правовій літературі має різне трактування, автори дотримуються найрізноманітніших позицій, відмінністю яких є акцентування уваги на тому чи іншому аспекті допустимості.

У законодавстві Російської імперії (до складу якої входила територія сучасної України) у Статуті кримінального судочинства 1864 р. був регламентований порядок проведення окремих слідчих дій, в тому числі із залученням обізнаних осіб (ст.ст. 325–328 та ін.), вилучення і зберігання речових доказів (ст.ст. 371–376), порушення яких призводило до визнання отриманих доказів незаконними й до заборони для суду спиратися на них при прийнятті рішення. Однак, у процесуальній доктрині того часу поняття «допустимість доказів» ще не знайшло свого чіткого визначення у системі основ доказування у кримінальному судочинстві.

Допустимість доказів як цілісний нормативно-правовий інститут, який регламентований у кримінальному процесуальному праві, з'явився з моменту прийняття КПК України 2012 р. Хоча вказана категорія використовувалась у науковій літературі, правозастосовниками, але кримінальний процесуальний закон 1961 р. не містив термін «допустимість». До прийняття нового КПК у 2012 р. в теорії та практиці кримінального судочинства допустимість доказів розглядалось в

основному з урахуванням ст. 62 Конституції України.

Наведена конституційна норма трактувалась в окремих постановках Пленумів Верховного Суду України 1996–2008 років:

– при постановленні вироку суд колегіально чи суддя одноособово в умовах, що виключають будь-яке втручання у вирішення конкретних справ, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом, повинен дати остаточну оцінку доказам з точки зору їх належності, допустимості, достовірності й достатності [188];

– докази повинні визнаватися такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина встановленого кримінальним процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними норм [190];

– при розгляді кожної справи суди повинні перевіряти, чи були докази, якими органи попереднього слідства обґрунтовують висновки про винність особи у вчиненні злочину, одержані відповідно до норм КПК України. Якщо буде встановлено, що ті чи інші докази були отримані незаконним шляхом, суди мають визнавати їх недопустимими й не враховувати у вироку при обґрунтуванні обвинувачення. Установивши у стадії попереднього розгляду чи в судовому засіданні, що ті чи інші фактичні дані були одержані з порушеннями закону, які роблять їх використання як доказів недопустимим, а інші докази не дозволяють з'ясувати всі передбачені ст. 64 КПК України (1961 р.) обставини, суд за наявності можливості усунути цю неповноту або неправильність дізнання чи попереднього слідства повинен повернути справу на додаткове розслідування з наведенням в ухвалі (постанові) відповідних мотивів [191];

– при вирішенні питання, чи є допустимими докази, щодо яких заявлено

клопотання про їх приєднання до справи, суддя повинен з'ясовувати, чи зафіксовані (отримані) вони у визначеному законом порядку і чи відповідають передбаченій законом формі [192];

– допущені при вчиненні окремих слідчих чи процесуальних дій порушення закону, що призвели до ущемлення прав чи інтересів учасників процесу, поновити які неможливо, мають тягти визнання доказів недопустимими [193].

У постанові Пленуму Верховного Суду України 1997 р. щодо проведення судових експертиз у кримінальних та цивільних справах вказувалось на необхідність суворого дотримання вимог закону при призначенні судових експертиз та використанні їх висновків [194].

У рішенні Конституційного Суду України 2011 р. зазначено, що подані будь-якою особою докази не відповідають вимогам допустимості, якщо вони одержані з порушеннями, пов'язаними як з незаконним обмеженням основоположних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України, так і з порушенням закону. Органи досудового розслідування й суду та їх посадові особи не мають права визнавати фактичні дані доказами у кримінальній справі у зв'язку з незаконним шляхом їх одержання в розумінні положень ч. 3 ст. 62 Конституції України. Визнаватися допустимими й використовуватися як докази у кримінальній справі можуть тільки фактичні дані, одержані відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства. Судом підкреслено, що перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав та свобод людини і громадянина у кримінальному процесі й ухвалення законного і справедливого рішення по справі. Обвинувачення у вчиненні злочину не може бути обґрунтоване фактичними даними, одержаними в незаконний спосіб, тобто з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина, з порушенням установлених законом порядку, засобів, джерел отримання фактичних даних, а також отриманими не уповноваженою на те особою тощо. Проведення оперативно-розшукових заходів або використання засобів для отримання

фактичних даних повинно відбуватися виключно з дотриманням прав та свобод людини і громадянина, у передбачених законом випадках й у відповідному процесуальному порядку особами або підрозділами, уповноваженими здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Недотримання Конституції України й порушення особами, уповноваженими здійснювати таку діяльність, вимог законів України при одержанні фактичних даних є підставою для визнання зібраних у такий спосіб доказів недопустимими [208].

Прийняттям нового КПК України у 2012 р. відбулося структурно-текстуальне виокремлення інституту допустимості доказів, більш того законодавець навів позитивну (допустимість доказів), та негативну (недопустимість доказів) дефініцію вказаного поняття. Згідно з ч. 1 ст. 86 КПК України «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом». Частина 1 ст. 87 КПК України передбачає, що «недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією й законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій унаслідок істотного порушення прав і свобод людини».

У галузі кримінального процесу при формулюванні поняття допустимості доказів вона характеризується різними термінами. За даними В. В. Тютюнник допустимість учені називають «умовою, компонентом, правилом, вимогою, ознакою, елементом, аспектом, характеристикою доказів, підставою визнання доказів допустимими (чи недопустимими), критерієм оцінки доказів» [256, с. 48]. Іноді ці поняття комбінують, використовуючи їх як синоніми

На наш погляд, найбільш точним по відношенню до доказів іменувати допустимість терміном «властивість». А. М. Погорецький та М. Є. Шумило до властивості доказів відносять «законність джерела; законність способу отримання доказів; процесуальне оформлення ходу і результатів проведення слідчих

(розшукових) і негласних (розшукових) дій; належний суб'єкт, що має право проводити процесуальні дії з отримання доказів» [116, с. 253–254]. Незважаючи на те що проблеми визнання доказів допустимими перебувають у центрі уваги науковців, проте не можна вважати це питання вирішеним щодо висновку експерта. Очевидно, оцінка допустимості висновку експерта має певні особливості, які пов'язані зі специфічністю цього джерела доказів.

Стосовно допустимості як властивості доказів, то до прийняття нового КПК України в юридичній літературі висувалися різні визначення цього поняття. М. М. Михеєнко стверджував, що «в кримінальному процесі допустимо використовувати тільки ті докази, які визначені в процесуальних джерелах, в яких містяться відомості про факти, обставини справи і вони є носіями, сховищем доказів» [155, с. 178]. С. М. Сівочек вважає, «що допустимість - це придатність доказу з точки зору законності джерел, методів та прийомів отримання відповідної інформації» [229, с. 77]. А. В. Молдован та С. М. Мельник визначають допустимість як «можливість використання доказів в процесі доказування обставин, які мають значення для правильного вирішення справи» [157, с. 122]. М. М. Стоянов дає більш широке визначення допустимості доказів, а саме як «придатність доказу з точки зору законності джерел, законності методів, засобів, прийомів одержання інформації, відповідність правові форми їх закріплення» [117, с. 248]. М. А. Погорецький визначає допустимість доказів як таку «внутрішню властиву доказам якість, внаслідок якої ці докази здатні встановити обставини, що необхідні для повного і правильного вирішення справи, а вимога належності охоплює не весь доказ у цілому, а лише його змістовну частину – фактичні дані. Сукупність вимог, що висуваються законом до процесу отримання доказів, становить інститут процесуальної допустимості, який полягає в тому, що належні до справи фактичні дані повинні бути одержані із встановленого законом джерела уповноваженим на це суб'єктом кримінального процесу (органом дізнання, слідчим чи судом) і закріплені у спосіб, передбачений

у кримінально-процесуальному законі» [173, с. 479–481]. Д. Б. Сергєєва стверджує, що «характеристика допустимості доказів відноситься, насамперед, до процесу отримання доказу та його форми» [222, с. 144]. Н. В. Сібільова допустимість доказів вважає як «визнану законодавцем можливість використання джерела як процесуального носія інформації про фактичні дані, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, а також процесуального закріплення такої інформації уповноваженими на те особами або органами в установленому законом порядку при дотриманні норм моралі» [227, с. 23].

Л. М. Лобойко під допустимістю доказів розуміє можливість органу чи посадової особи, яка веде кримінальне провадження, у силу положень процесуального права використати їх як докази. Допустимість доказу визначається на підставі обставин його формування та долучення до справи. На думку автора, умовами допустимості доказів включають: отримання фактичних даних із належного процесуального джерела; отримання фактичних даних належним суб'єктом; отримання фактичних даних відповідно до процесуального порядку; належне оформлення джерела фактичних даних [133, с. 132].

Близьке до вказаного визначення С. В. Гончаренко, який пише, що допустимість доказів – це їх придатність для використання з точки зору законності джерел, методів і прийомів отримання фактичних даних. Якщо належність доказів характеризує їх придатність за змістом, то допустимість означає придатність за формою, під якою розуміється передбачені законом процедури отримання, фіксації, застосування доказів. До вимог допустимості науковець відносить: знаходження доказів в передбачених законом джерелах; фактичні дані одержані під час проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; фактичні дані мають бути процесуально оформлені згідно із законом; фактичні дані отримані відповідно до передбаченої для цього процесуальної дії; проводити процесуальні дії із збирання доказів мають право зазначені в законі

суб'єкти [104, с.148].

Автори коментаря КПК України під допустимістю доказів розуміють їх «придатність для використання у кримінальному процесі за формою. Виокремлюють такі їх критерії: законність джерела; законність способу отримання доказів; процесуальне оформлення ходу і результатів проведення слідчих (розшукових) і негласних (розшукових) дій; належний суб'єкт, який має право проводити процесуальні дії з отримання доказів» [116, с. 253].

Сучасна концепція розглядає допустимість доказів як певний стандарт, під яким розуміють набір вимог до форми доказу, що підтверджує законність його змісту. Відповідність інформації та її носіїв стандарту допустимості робить «засіб доказування», який може бути використаний для встановлення обставин кримінального правопорушення. У зв'язку з цим А. В. Панова вказує, що перехід до такого стандарту допустимості здійснюється за декількома напрямками. Стандарт допустимості використовується судом й стосується будь-яких відомостей, що отримує суд. При цьому нема необхідності визначати поняття доказів; допустимими є всі відомості, якщо вони не визнані недопустимими. До суду кожна сторона надає відомості на користь своєї позиції, отримані не забороненими законом способами. Стандарт допустимості використовується судом при перевірці і оцінці відомостей, наданих сторонами, як за їх вимогою. Суд має право за власною ініціативою з метою гарантування конституційних прав людини та інших охоронюваних правом цінностей отримувати фактичні дані. Тільки суд є суб'єктом оцінки допустимості судового доказу. Сторони висловлюють власну думку щодо допустимості, крім тих випадків, коли закон дозволяє договірний спосіб установлення фактів та істини [167, с. 20].

Зазначений стандарт є прикладом впровадження у вітчизняний кримінальний процес положень, що характерні змагальному процесу країн англо-американської правової сім'ї. В першу чергу стосується переносу тягара доказування в судову стадію кримінального провадження; встановлення в законі

заборон, що стосуються неможливості використання в доказуванні фактичних даних, що отримані з порушеннями прав людини; впровадження доктрини «плодів отруєного дерева» тощо.

Проведений аналіз свідчить, що допустимість доказів безпосередньо пов'язана із процесуальною формою, із порядком здійснення кримінального провадження, що передбачений КПК України.

Разом з тим, формулювання у ст. 86 КПК України поняття допустимості доказу – «якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом» вимагає корекції. Це пояснюється тим, що збирання фактичних даних, які можуть бути використані як докази, регламентується не тільки процесуальним, а й іншими законами. Так, відповідно до ст. 243 КПК України не обмежено вибір установ, в яких працює експерт, однак згідно ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [195]. Отже, діяльність із збирання фактичних даних, що можуть бути використані як докази, має здійснюватися не тільки в порядку, передбаченому КПК України, а й іншими законодавчими актами. Таким чином, вважаємо, що ст. 86 КПК України потребує уточнення, а саме «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку *встановленому законодавством*».

Важливе значення у оцінці допустимості висновку експерта відіграє не тільки процесуальна форма, але й придатність для доказування фактичних даних, встановлених дослідженням, за їх змістом, що характеризує належність. Відповідно до ст. 85 КПК України «належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів». Належність доказу є

одним із базових критеріїв його допустимості (недопустимості). У зв'язку з цим правники вказують, що визначення допустимості доказу, закріплене у ст. 86 КПК України, суперечить правилам про докази, передбаченим іншими статтями глави 4 КПК України. Зокрема, «неналежний доказ є недопустимим, але він цілком може бути отриманий у порядку, встановленому КПК України. За загальним правилом, усі неналежні докази є недопустимими. Водночас будь-який належний доказ є допустимим, якщо його недопустимість не визначена іншими правилами допустимості доказів» [159, с. 223].

Аналіз норм КПК України дозволив І. Ю. Кайло стверджувати, що допустимість доказів є багатоаспектним правовим явищем. та включити в його структуру групи норм, що визначають:

- а) поняття доказів і форм закріплення доказової інформації;
- б) критерії допустимості доказів і процедуру оцінки доказового матеріалу на предмет допустимості;
- в) правила проведення слідчих дій і фіксації доказової інформації;
- г) вимоги до суб'єктів, які здійснюють збирання доказового матеріалу й питання відводів;
- д) юридичні наслідки визнання доказу недопустимим [77, с. 27].

Закріпивши на законодавчому рівні визначення допустимості, законодавець також визначає умови, за якими доказ повинен бути визнаний недопустимим (ст.ст. 87, 88 КПК України), та порядок визнання таких доказів недопустимими судом [43, с.с. 66, 67]. Щодо критеріїв допустимості доказів серед науковців також немає єдиної думки.

О. С. Степанов пропонує вважати критеріями, що визначають допустимість доказів такі: «докази повинні бути отримані в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством України; докази мають бути отримані компетентною посадовою особою, правомочною проводити у конкретній справі процесуальні дії; докази у справі повинні бути отримані з джерел,

зазначених у КПК України; при фіксації проведення і результатів слідчої дії мають бути дотримані всі умови закону; інформація повинна містити не здогади і припущення, а фактичні дані: відомості про факти й обставини, що підлягають доказуванню у конкретній кримінальній справі» [245, с. 14].

А. С. Сизоненко обґрунтовує необхідність закріплення в законі перелік недопустимих доказів, які не повинні мати юридичної сили. Ними визнаються докази, отримані [225, с. 57]:

1) з домаганням показань обвинуваченого чи інших осіб, які беруть участь у провадженні, шляхом застосування насильства, погроз чи інших незаконних дій з боку слідчого, прокурора або суду. Щодо проведення експертиз слід додати застосування насильства під час проведення експертиз, об'єктом яких є живі особи – судово-медичні, психологічні, психіатричні, комплексні психолого-психіатричні, а також примусове отримання біологічних зразків без відповідного рішення суду;

2) неналежним суб'єктом унаслідок порушення вимог закону про підслідність, підсудність, у результаті проведення слідчих дій без доручення слідчого особою, яка підлягає відводу тощо. Під час проведення експертиз такими неправомочними суб'єктами можуть бути слідчі, дізнавачі, експерти, фахівці;

3) з недопущенням чи ненаданням своєчасного захисника, а також іншим грубим порушенням права підозрюваного, обвинуваченого на захист. Наприклад, порушення права підозрюваного брати участь у проведенні процесуальних дій, в тому числі під час провадження експертизи (ч. 3 ст. 42 КПК України), не надання висновку проведеної експертизи для ознайомлення (ст. 221 КПК України);

4) без роз'яснення особам, які беруть участь у слідчій дії, наданих їм законом прав або із введенням їх в оману щодо характеру й обсягу останніх;

5) із джерел доказів, не зазначених у КПК, за допомогою слідчих дій, не передбачених цим Кодексом, або шляхом проведення слідчих дій до офіційного початку кримінального провадження, у результаті показань, що ґрунтуються на

чутках, думках, припущеннях, на вказаних джерелах інформації, на відповідях на навідні запитання. Так, не можуть бути визнанні висновком експерта різного роду довідки, рецензії, акти дослідження, проведені поза встановленим законом порядку;

6) з порушенням процесуальних правил збирання й фіксації доказів, з порушенням заборон та обмежень, установлених щодо окремих категорій осіб, які не можуть бути допитані як свідки або мають право відмовитися давати показання, а також з порушенням процедури допиту неповнолітніх. Відповідно до ч. 5 ст. 101 КПК України «висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими», тобто отримані з порушенням закону, згідно ч. 4 ст. 69 КПК України «експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи»;

7) у результаті проведення слідчої дії без дозволу суду або погодження прокурора. Проведення експертизи під час судового розгляду здійснюється виключно судом (ст. 332 КПК України).

Цікаво звернути увагу на визнання доказів недопустимими у міжнародній практиці. В цьому питанні можна зустріти доволі розбіжні точки зору. В кримінальному процесуальному праві Франції фактично зустрічається лише один критерій допустимості – «кожен законно зібраний доказ є допустимим» [289]. Німецьке законодавство закріплює не лише обов'язковий взаємозв'язок доказу і факту, а й необхідну обов'язкову форму закріплення – «представлений доказ повинен містити певне судження про факт і мати спеціально встановлену процесуальним законом форму» [290]. Згідно з Правилем 402 Федеральних правил доказування США належний доказ є допустимим, якщо інше не передбачено Конституцією Сполучених Штатів Америки; федеральним законом; цими правилами або іншими правилами, встановленими Верховним судом. Докази, що не належать до справи, не приймаються [291]. Особливістю американського доказового права є те, що доказ визнається допустимим не тільки

на підставі дотримання закону та інших приписів, а й у разі його здатності доказувати обставини, що підлягають встановленню під час судового розгляду. Належність розглядається як один із критеріїв допустимості доказу, а допустимими визнаються лише належні докази.

Автори посібника з судових експертиз вказують особливості формування висновку експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні, який є результатом «проведення судової експертизи, ознаками якої є: збирання й підготовка матеріалів, призначення і проведення з дотриманням спеціального правового регламенту, що визначає права й обов'язки експерта, а також суб'єкта, котрий призначив експертизу, та учасників процесу; проведення дослідження, заснованого на використанні спеціальних знань у різноманітних галузях науки, техніки, мистецтва або ремесла» [68, с. 21].

Особливість висновку експерта полягає в тому, що доказом є вивідне знання, одержане в результаті дослідження об'єктів, які надано ініціатором проведення експертизи.

Обов'язковим етапом оцінки висновку експерта є встановлення його допустимості. З огляду на загальні вимоги щодо допустимості доказів, правниками пропонується звертати увагу на окремі сторони висновку, які характеризують процедуру його формування. А. Р. Воробчак виокремлює такі властивості допустимості висновку експерта, як «складання належним суб'єктом, отримання з належного джерела, додержання визначеного законом порядку отримання» [89, с. 147–150]. В. В. Бажанюк пропонує наступні ознаки допустимості висновку судового експерта: незалежність судового експерта; компетентність судового експерта; об'єктивність, усебічність та повнота досліджень, які проводяться з використанням сучасних досягнень науки й техніки; дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи; дотримання прав і свободи людини та громадянина [10, с. 200]. І. Ю. Кайло вказує типові недоліки провадження експертизи, що вимагають визнання недопустимим

висновок експерта: недопустимість об'єкта експертного дослідження; порушення порядку залучення експерта (призначення експертизи); порушення процедури проведення експертизи (експертного дослідження); порушення методики проведення експертного дослідження; порушення вимог до оформлення експертного висновку [77, с. 122–136]. На думку В. М. Абрамової, до процесуальних порушень відноситься: провадження судової експертизи без законної підстави (постанови, ухвали) визначених законом осіб, органів про її призначення; недотримання вимог складання висновку; вихід експерта за межі компетенції; використання матеріалів, які не відповідають вимогам допустимості; відсутність попередження про кримінальну відповідальність судового експерта за неправдивий висновок; невитребування додаткових матеріалів, що призвело до неправильного висновку [1, с. 9].

У наукових та методичних публікаціях автори звертають увагу на найбільш загальні порушення проведення експертиз, які далеко не повністю охоплюють можливі вади, дефекти, що безпосередньо впливають на допустимість висновку експерта. Наведені недоліки позбавлені якоїсь системи. Звернемо увагу на те, що більшість авторів наголошують, що вимога допустимості пред'являється лише формі доказів і не відноситься до їх змісту. На наше переконання, допустимість висновку експерта встановлюється не тільки оцінкою процесуальної форми процедури проведення експертизи, але й шляхом аналізу змісту документу.

Вважаємо за необхідне розглянути та класифікувати процесуальні порушення, що є підставами визнання висновку експерта недопустимим за двома критеріями: відповідно до етапів проведення експертизи (підготовка та призначення експертизи, провадження експертизи, використання висновку експерта в доказуванні) та тяжкістю наслідків.

Виходячи із поняття «критерію» як підстави для оцінки, визначення чогось; мірило [234, с. 349]. Можна запропонувати наступні загальні критерії оцінки допустимості висновку судового експерта:

1. Незалежність судового експерта.
2. Компетенція та компетентність судового експерта.
3. Об'єктивність, всебічність та повнота досліджень, які проводяться з використанням сучасних досягнень науки та техніки.
4. Дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи.
5. Дотримання права і свободи людини і громадянина.

Незалежність судового експерта як загальний (родовий) критерій конкретизується ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»:

- визначенням законом порядком призначення судового експерта;
- заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;
- існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду;
- створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;
- кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної судової експертизи;
- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи.

Крім відмічених обставин у ст. 77 КПК України наведені підстави для відводу експерта. при наявності яких експерт зобов'язані заявити самовідвід (ст. 80 КПК України).

Законом забороняється втручання в роботу експерта. Примушування експерта давати свідчення під час допиту тягнуть за собою кримінальну

відповідальність згідно зі ст. 373 КК України. Протиправні дії керівників державних судово-експертних установ можуть кваліфікуватись як кримінальні злочини за ст. 364 КК України, які входять до розділу злочинів у сфері службової діяльності. Зазначені дії включають зловживання посадовими повноваженнями, тобто використання керівником державної експертної установи своїх службових повноважень всупереч інтересам служби, наприклад, примус експерта формулювати певні висновки з експертного висновку, якщо це діяння вчинено з корисливої чи іншої особистої заінтересованості суттєве порушення прав і законних інтересів громадян чи організацій або охоронюваних законом інтересів суспільства чи держави.

Кримінальна відповідальність керівників державних судово-експертних установ може наступати і відповідно до ст. 366 КК України у разі внесення у висновок (повідомлення) експерта свідомо неправдивих відомостей, виправлень, що спотворюють його зміст. Зазначені дії спричиняють фальсифікацію такого виду доказів, як висновок експерта. Кримінальна відповідальність передбачена за підкуп експерта за надання висновку в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду, або в інтересах третьої особи (ст. 368-4 КК України). Будь-яка особа несе кримінальну відповідальність за перешкоджання з'явленню експерта до суду, органів досудового розслідування, тимчасових слідчих та спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять, або підкуп експерта з тією самою метою, а також погроза вчинити зазначені дії з помсти за раніше дані показання чи висновок (ст. 386 КК України)

Вимоги Закону про незалежність державних спеціалізованих установ судових експертиз від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність,

органів досудового розслідування та суду реалізувалась, наприклад, у виведенні науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України з-під підпорядкування Національної поліції, до структури якої входять слідчі та оперативно-розшукові підрозділи.

Компетенція та компетентність судового експерта, на наш погляд, одні із найважливіших критеріїв щодо оцінки допустимості висновку експерта. Труднощі встановлення даних критеріїв полягають у тому, що ініціатор призначення експертизи, зазвичай, не сумнівається у цих якостях експерта. Зауважимо, що слід розрізняти компетентність та компетенцію експерта [278, с. 127–137].

Компетенція – об’єктивна категорія, яка означає наявність та обсяг спеціальних знань, умінь та навичок, якими повинен володіти експерт певної експертної спеціальності. Наявність у експерта спеціальних знань є необхідною умовою для проведення експертизи. Ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» визначає вимоги до судового експерта, яким можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. Під час оцінки висновку компетенцію експерта можна визначити, виходячи із завдань, що виносяться на вирішення того чи іншого роду (виду) експертиз. Згідно ч. 4 ст. 101 КПК України експерт не вправі проводити дослідження, якщо поставлені питання виходять за межі його компетенції. Висновок, наданий за результатами проведення таких досліджень, має бути визнаний недопустимим джерелом доказів. Компетенція експерта встановлюється до проведення експертизи за наявністю свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта за певною спеціальністю. Інформація щодо фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, вноситься до державного Реєстру атестованих судових експертів [175, п. 4.20]. Відсутність свідоцтва для атестованого експерта або диплома про вищу освіту у приватного експерта призведе до визнання експерта неправосуб’єктом, а висновку –

недопустимим доказом. Особливо важливим є встановлення компетенції експертів, які провели комплексну експертизу, оскільки основною ознакою такої експертизи є застосування спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання).

Компетентність – категорія суб'єктивна, що означає здатність конкретного експерта самостійно вирішувати поставлені питання, спираючись на власні спеціальні знання. Компетентність експерта в конкретній експертизі визначається за результатами всебічної оцінки висновку експерта, спрямованої на з'ясування повноти проведеного дослідження, правильності вибору методик і методів аналізу, інтерпретації виявлених властивостей і ознак об'єктів, обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків [54]. Таким чином, компетентність експерта в конкретній експертизі встановлюється після провадження дослідження та надання висновку. Встановлення некомпетентності експерта викликає обґрунтований сумнів у проведеному дослідженні і є підставою визнання висновку недопустимим джерелом доказів.

Об'єктивність, всебічність та повнота досліджень, що проводяться з використанням сучасних досягнень науки та техніки, є суттєвим комплексним родовим критерієм допустимості висновку судового експерта. По-перше, експерт має бути незаінтересованість у результатах кримінального провадження. Виявлення слідчим обставин, що є підставою для відведення експерта (особиста, пряма чи опосередкована заінтересованості у результаті справи, службова чи інша залежність від сторін чи його представників), означає, що висновок експерта походить від неналежної особи і тому є неприпустимим доказом. По-друге, відповідно п. 6 ч. 1 ст. 192 КПК України у висновку експерта повинно бути зазначено «докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка». Висновок експерта має характеризуватися низкою властивостей.

Об'єктивність висновку досягається докладним викладом перебігу дослідження. Істотне значення для оцінки допустимості висновку має послідовний виклад процесу дослідження, логічне та наукове обґрунтування проміжних та кінцевих результатів. Більшою мірою ці вимоги відносяться до оцінки достовірності результатів експертного дослідження, тому це буде докладно викладено в наступному підрозділі. Обґрунтованість висновку експерта передбачає підтвердження та пояснення кожного факту, встановленого експертом, лише даними, отриманими в ході дослідження, загальними положеннями, встановленими наукою, наданими матеріалами кримінального провадження. Логічна послідовність полягає у відсутності протиріч між окремими частинами висновку, кінцевими та проміжними умовиводами та додатками у змісті дослідницької частини висновку експерта.

Повнота висновку пов'язана з виконанням всіх приписів відповідних правил дослідження конкретних об'єктів експертизи і з формулюванням відповіді на всі питання, поставлені експертові. Наочність забезпечується виготовленням фототаблиць, схем, фрактограм, рентгенограм тощо. на додаток до письмового викладу результатів дослідження. Ясність відповідей на поставлені питання вимагає виключення із формулювань спеціальних термінів. Визначеність означає такий виклад висновку експерта, який виключає багатозначність його тлумачення. Висновок експерта має ґрунтуватися на положеннях, що дають змогу перевірити обґрунтованість та достовірність зроблених висновків на базі загальноприйнятих наукових даних та методичних розробках. Для забезпечення повноти дослідження кримінальний процесуальний закон наділяє експерта досить широкими правами, включаючи право клопотати про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для надання висновку, залучення до експертизи інших експертів; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій тощо (ч. 3 ст. 69 КПК України). експерт також має право проявити ініціативу у встановленні обставин, з приводу яких питання перед ним не поставлено, але які мають відношення до предмету

експертного дослідження (ч.3 ст. 101 КПК України).

Поєднання одноосібного та колегіального в експертному процесі заслуговує на окрему увагу в аспекті забезпечення об'єктивності дослідження. Звернемось до комісійних та комплексних експертиз. У складі комісії експертів, якій доручено провадження судової експертизи, кожен експерт незалежно і самостійно проводить дослідження, оцінює результати, отримані ним особисто та іншими експертами, і формулює висновки щодо поставлених питань у межах своїх спеціальних знань. Під час провадження комісійної судової експертизи експертами однієї спеціальності кожен із них проводить дослідження у повному обсязі і вони спільно аналізують отримані результати. Прийшовши до спільної думки, експерти складають і підписують спільний висновок або повідомлення про неможливість надання висновку. У разі виникнення розбіжностей між експертами кожен із них чи експерт, який не згоден з іншими, дає окремий висновок (ч. 8 ст. 101 КПК України).

При провадженні комплексної експертизи кожен з експертів проводить дослідження в межах своїх спеціальних знань. У висновку експертів, які беруть участь у провадженні комплексної експертизи, вказується, які дослідження та у якому обсязі провів кожен експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт, який бере участь у комплексній експертизі, підписує ту частину висновку, яка містить опис проведених ним досліджень, та несе за неї відповідальність. Спільний висновок виносять експерти, компетентні в оцінці отриманих результатів та формулюванні цього висновку [73, п.п. 4.14–4.17]. Поєднання колегіального та одноосібного в експертному процесі в даному випадку виявляється у формуванні загального висновку, підставою якого можуть бути факти, встановлені одним або декількома експертами. При оцінці такого висновку слід переконатися не тільки у компетенції кожного експерта, а й наявності спільного висновку. Відсутність відповіді на питання, що вимагає комплексного дослідження, тягне за собою визнання висновку недопустимими.

Дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи – наступний критерій оцінки допустимості висновку експерта. Допустимість висновку експерта залежить також від дотримання процесуального закону при підготовці та наданні матеріалів експерту. У цьому аспекті суб'єкти доказування мають дотримуватися процесуального порядку виявлення, фіксації, вилучення, упаковки, транспортування матеріалів, які будуть надані в розпорядження судового експерта. Так, при виявленні на місці події предмета зі слідами, схожими на кров, недотримання таких правил може послужити підставою визнання речового доказу недопустимим, як і висновки експерта, який проводив дослідження цього доказу. Вказана ситуація є прикладом правила «плодів отруєного дерева». В законі така обставина знайшла відображення у ч. 5 ст. 101 КПК України, відповідно до якої «висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими». Виявлення суттєвих і неусувних відступів від вимог кримінального процесуального закону при призначенні та проведенні експертизи веде до недопустимості висновку експерта.

Охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження проголошена як одно із завдань чинного кримінального процесуального закону (ст. 2 КПК України) та є важливим критерієм оцінки допустимості висновку експерта. Згідно ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [91]. Прикладом порушення права підозрюваного на захист є не відкриття висновків проведених експертиз для ознайомлення до завершення досудового розслідування (ст. 221 КПК України). Порушення права особи на захист є істотним порушеннями прав людини і основоположних свобод, що веде до визнання доказів недопустимими (п. 3 ч. 2 ст. 87 КПК України).

Важливими інститутами під час підготовки та проведення експертиз є положення щодо здійснення виключно за ухвалою слідчого судді, суду примусове

залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи (ч. 3 ст. 242 КПК України); примусове відбирання біологічних зразків для експертизи (ч. 3 ст. 245 КПК України); проведення стаціонарної психіатричної експертизи у термін не більше двох місяців (ч. 2 ст. 509 КПК України). Крім процесуального закону дотримання прав учасників провадження регламентується іншими нормативними актами. Так, строк проведення амбулаторної судово-психіатричної експертизи встановлюється до 30 робочих днів, а стаціонарної – не більше двох місяців [181, п.п. 20, 22].

На наш погляд, законодавець має уточнити редакцію ч. 3 ст. 242 КПК України щодо учасників кримінального процесу, яких можна за ухвалою слідчого судді примусово залучати для проведення медичної чи психіатричної експертиз, а також фактичні підстави прийняття цього рішення. У юридичній літературі висловлена думка, що цю прогалину можна вирішити на підставі аналогії закону. Уявляється, що найбільш однотипною є процедура, передбачена у ст. 244 КПК України щодо розгляду слідчим суддею клопотання про залучення експерта. Саме до цієї норми слід звернутися при вирішенні питання про примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи [116, с. 622].

Таким чином, встановлення наявності або відсутності порушень процесуального закону під час провадження експертизи має важливе значення для встановлення допустимості висновку експерта. Визначення допустимості висновку експерта – перший й обов'язковий етап оцінки, який суттєво впливає на достовірність результатів експертного дослідження. Слід погодитися із М. Г. Щербаковським що «поєднання допустимості як формально-юридичної властивості та достовірності як змістовної властивості експертного висновку надає відомостям про шукані обставини доказове значення й зумовлює можливість їх використання як основу процесуальних рішень» [280, с. 28].

Системний аналіз судової практики допомог зробити низку узагальнень та виокремити найбільш поширені недоліки правозастосування, які в результаті

призводять до втрати експертними висновками як джерел доказів доказової цінності саме з недопустимості [282].

Порушення на етапі підготовки та призначення експертизи.

Як зазначено у підрозділі 1.3 об'єктами експертного дослідження є відомості, інформація, матеріальні речі тільки тоді, коли вони відображені в матеріалах кримінального провадження й надані експерту слідчим, прокурором, який призначив експертизу. Оглядом судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду встановлено, що «висновки експертизи є недопустимими доказами, якщо експертом досліджувались об'єкти, одержані в непроцесуальній спосіб або з грубим порушенням кримінального процесуального законодавства» [162, с. 45]. Законом виключається висновок експерта, який ґрунтується на доказах, визнаних судом недопустимими, із системи доказів (ч. 5 ст. 101 КПК України). У науковій літературі така ситуація дістала назву «правило плодів отруєного дерева». Згідно з цим правилом, як зазначається у літературі, «якщо на підставі незаконно отриманих доказів були одержані інші докази, то вони є недопустимими, оскільки є похідними від незаконно отриманих. У даному випадку результати експертного дослідження отримані на підставі або з використанням доказів, визнаних недопустимими» [278, с. 293]. Так під час судового розгляду справи з обвинувачення особи у незаконному заволодінні транспортним засобом в протоколі огляду місця події не фіксувався факт виявлення, копіювання та вилучення слідів пальців рук. В подальшому була проведена дактилоскопічна експертиза за слідами рук. Оскільки вимоги ч. 7 ст. 237 КПК України не були дотримані відбитки пальців рук були визнані недопустимими доказами, висновок експерта як похідний від недопустимих доказів, був визнаний також недопустимим джерелом доказів [184].

Доктрина «плодів отруєного дерева» відноситься також щодо зразків порівняння та недостовірних показань свідків, потерпілих. Для проведення ідентифікаційних досліджень на експертизу обов'язково спрямовують зразки

порівняння, які відбираються від об'єктів (людей, предметів, ділянок місцевості тощо), що перевіряються в процесі розслідування (ст. 245 КПК України). Суттєвою вимогою до зразків порівняння є достовірність походження, що означає їх відбирання від того об'єкта, який перевіряється. Відсутність процесуального підтвердження походження зразків є підставою для визнання висновку експерта недопустимим джерелом доказів. Наприклад, під час розслідування шахрайства для проведення техніко-криміналістичної експертизи документів підозрюваний передав слідчому договори попередніх років із відбитками печаток як зразки порівняння. Слідчий не перевінив походження договорів, у суді їхню справжність не було доведено, тому висновок експерта визнано недопустимим джерелом доказів [185]. Інший приклад. Недопустимими доказами можуть бути визнані сумнівні показання свідка, надані на досудовому слідстві, що використовувались експертом як вихідні дані проведеної експертизи (наприклад, відстань і швидкість автомобіля при розслідуванні дорожньо-транспортної пригоди). Якщо під час допиту свідка в суді встановлено що у нього поганий зір, то показання визнаються недопустимими як й подальший висновок експерта.

Підставами визнання висновку недопустимим є обґрунтовані сумніви щодо справжності об'єктів, які досліджувались експертом. Це пов'язано з неналежною фіксацією та упаковкою речових доказів. Згідно з ч. 1 ст. 102 КПК України, у висновку експерта обов'язково описуються надані на експертизу матеріали. Якщо надані на експертизу об'єкти відрізняються за зовнішнім видом від тих, наприклад речових доказів, що зазначені у протоколах слідчих (розшукових) дій, зафіксовані за фото-, відеозйомкою, відсутні підписи слідчого або понятих на упаковці, а сама упаковка порушена, то це може свідчити про підміну об'єктів та, як наслідок, втрачання висновку експерта допустимого джерела доказів.

Призначення та провадження експертизи має здійснюватися належними учасниками кримінального провадження. Суб'єктами залучення експерта є слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, сторона захисту (ст.ст. 242, 243, 244, 332

КПК України), суб'єктом провадження експертизи – судовий експерт (ст. 69 КПК України). Слідчий залучає експерта у тому випадку, коли він веде кримінальне провадження, захисник залучає експерта у разі, коли у нього є ордер і відповідний договір про надання правової допомоги, а експертом виступає тільки правосуб'єктний фахівець. Прикладом визнання висновку експерта недопустимим джерелом доказів слугує кримінальне провадження щодо незаконного обігу наркотиків, під час проведення якого призначались експертизи наркотичних засобів. В судовому засіданні було встановлено, що експертів залучав слідчий, повноваження якого до цього провадження не підтвердились. Оскільки в матеріалах справи була відсутня постанова про створення слідчої групи з переліком її учасників, то суд не визнав допустимим результати експертизи в зв'язку з тим, що ініціатор її проведення не мав законних повноважень [27].

У ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» імперативно зазначено, що «виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз» [195]. Призначення відповідних експертиз недержавним установам, організаціям, приватним експертам законом заборонено. Під час судового розгляду кримінальної справи щодо вбивства висновок судово-медичної експертизи визнано недопустимим доказом, оскільки експертиза проведена фахівцями приватного Центру судово-медичних послуг. Крім того, висновок експертів за змістом та формою не відповідав вимогам ст. 102 КПК України, що ставляться до оформлення висновку експерта [263].

Порушення на етапі провадження експертизи.

Допустимість висновку експерта багато в чому визначають вимоги до особи експерта як учасника кримінального провадження. Загальні вимоги стосуються спроможності обізнаної особи бути експертом, другі – визначають можливість особи стати експертом у конкретному кримінальному провадженні, треті – встановлюють права, обов'язки та обмежують дії експерта при виконанні

експертизи (ст.ст. 10-13 Закону України «Про судову експертизу», ст.ст. 69, 101–102, 242 КПК України). Правосуб'єктність експерта підтверджується наявністю діючого свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта з певного виду експертної спеціальності [175]. Інформація щодо атестованих судових експертів міститься у державному Реєстрі атестованих судових експертів (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»). Відсутність у висновку експерта відомостей щодо його освіти, стажу та спеціальності, даних щодо свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта та терміну його дії, інформації щодо експерта у Реєстрі є обставинами відводу експерта, означає, що висновок виходить від неналежної особи і тому є недопустимим джерелом доказів. Наведемо приклад з суддівської практики. Під час розгляду справи щодо порушення правил безпеки дорожнього руху досліджувався висновок авто технічної експертизи. Встановлено, що експертизу проводив підприємець, у якого свідоцтво на право проведення автотехнічних досліджень втратило чинність і його дію не було продовжено. Суд правильно визнав недопустимим доказом наданий таким експертом висновок [183].

Закон вимагає від експерта під час проведення досліджень діяти строго в межах закону. До типових процесуальних порушень експерта, зазначає Н. І. Клименко, відносяться «порушення його компетенції: вихід за межі спеціальних знань; самостійне збирання вихідного доказового матеріалу; вільний вибір вихідних даних із матеріалів кримінального провадження» [80, с. 58]. Так Верховним Судом відповідно до ч. 1 ст. 412 КПК України визнано істотним порушенням кримінального процесуального закону самостійне отримання медичних документів експертом для проведення судово-медичної експертизи шляхом направлення відповідного запиту в обласну лікарню. Висновок судово-медичної експертизи визнано недопустимим «за відсутності в матеріалах провадження відомостей про те, що медичні документи, надані експерту для дослідження, отримані в визначеному законом порядку» [182].

До процесуальних порушень етапу провадження експертного дослідження, крім вказаного, слід додати: залучення експертом інших обізнаних осіб без погодження з ініціатором проведення експертизи, рішення правових питань, недотримання форми висновку експерта, серед яких – відсутність відомостей про попередження експерта щодо кримінальної відповідальності за надання завідомо неправдивого висновку, застосовану методику дослідження, розподіл дослідження при виконанні комплексної експертизи, експертної оцінки результатів, підпису експерта й реквізитів експертної установи та ін.

Порушення на етапі використання висновку експерта в доказуванні.

Порушенням вимог кримінального процесуального закону є невідкриття стороною обвинувачення висновку експерта стороні захисту, що також тягне визнання висновку недопустимим джерелом доказів [162, с. 43–45]. Наприклад, експертиза товарознавчого дослідження та інші документи не були відкриті стороною обвинувачення стороні захисту в порядку ст. 290 КПК України, відтак, відповідно до вимог ст. 87 КПК України вони були визнані судом недопустимими доказами, «отриманими внаслідок порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, порушили право обвинуваченого на захист, оскільки змусили його захищатися від так званих нових доказів без надання достатніх можливостей і часу для їх спростування» [264].

Звернемо увагу на зовсім точне визначення поняття «недопустимий доказ». Якщо базове поняття «допустимий доказ» визначено як доказ, отриманий у встановленому КПК порядку (ст. 86 КПК України), то логічно, що недопустимим є доказ, отриманий з порушенням порядку, встановленому КПК. Водночас, поняття «недопустимий доказ» трактується в ст. 87 КПК України як наявність суттєвого порушення прав і свобод людини. Значить, не будь-яке порушення кримінального процесуального кодексу призводить до недопустимості доказу.

З практичної точки зору важливо визначити, яким чином наслідки правопорушень, вчинених у процесі провадження експертизи, впливають на

рішення суду щодо допустимості або недопустимості висновку експерта. Процесуальним законом не роз'яснюється які порушення є підставою визнання доказів недопустимими. Зрозуміло, що не всі процесуальні порушення при провадженні експертизи ведуть до визнання висновку недопустимим джерелом доказів, оскільки «процесуальні порушення істотні тоді, коли вони позначилися на повноті та всебічності експертного дослідження, об'єктивності та обґрунтованості висновку експерта» [56, с. 122]. Виникає питання щодо критеріїв такої «суттєвості». У ст. 412 КПК України містить визначення істотного порушення вимог кримінального процесуального закону, до яких відносяться «порушення, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судові рішення».

Для оцінки допустимості висновку експерта важно встановити критерії в залежності від наслідків допущених порушень. О. С. Осетрова в залежності від тяжкості наслідків поділяє процесуальні порушення на «істотні, які тягнуть визнання доказу недопустимим, та неістотні (незначні, формальні), які не впливають на зміст доказової інформації про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення» [163, с. 64]. А. В. Панова виокремлює три критерії визнання фактичних даних недопустимими: «безумовні, встановлення яких імперативно тягне визнання фактичних даних недопустимими як докази; умовні, встановлення яких може призвести до визнання фактичних даних недопустимими як докази; умовно-консенсуальні, підстави, які мають наслідком визнання фактичних даних недопустимими як докази за умови відсутності консенсусу сторін на використання цих відомостей у доказуванні» [167, с. 185]. Щодо порушень, вчинених при проведенні експертизи, доцільно застосувати диференційний підхід та виокремити три критерії у залежності від тяжкості наслідків, які впливають на допустимість висновку експерта.

Істотні порушення, які не можуть бути усунені та викликають безумовне визнання висновку експерта недопустимим: неналежний суб'єкт, який ініціював

або виконував експертизу; дослідження об'єктів, визнаних недопустимими; провадження експертизи особою, яка не мала на це права; невідкриття висновку експерта під час ознайомлення сторонами з матеріалами кримінального провадження, використання зразків порівняння невідомого походження; та ін.

Умовно-істотні порушення, які можуть бути усунуті процесуальними діями: проведенням допитів, оглядів, направленням запитів. Усунення таких порушень дозволяє визнати висновок експерта допустимим джерелом доказів. Як правильно вказує В. В. Вапнярчук «подоланням процесуальних порушень, допущених при проведенні процесуальних дій, розуміється не відновлення статусу доказу, отриманого незаконним шляхом, а можливість установлення відомостей про факти, що в ньому містились, сукупністю інших зібраних доказів» [22, с. 276].

Неістотні порушення, які не заважають визнати висновок експерта допустимим, хоча окремі його складові формально порушують процесуальні вимоги. До таких порушень, зокрема, можна віднести відсутність дати складання висновку, описки у вказівці номера та дати кримінального провадження, описки у описі об'єктів дослідження (кількості, кольору або назви об'єкта) та ін. Указані помилки не змінюють суті результатів експертиз, аналіз змісту яких дозволяє дійти висновку, що вони проводилися саме по даному кримінальному провадженню й щодо об'єктів, долучених до справи як речові докази й оглянутих судом.

3.2. Зміст та критерії достовірності висновку експерта

Сутністю розслідування кримінальних правопорушень є збирання доказів, яке представляє собою різновид процесу пізнання, що протікає в специфічних правових умовах. Докази – це фактичні дані, інформація про факти правопорушення. Факти минулого – це дійсні, реальні події, речі, люди, що не

залежать від особи, яка їх сприймала. Для встановлення важливих для розслідування фактів минулого як об'єктивної реальності використовується відповідна інформація, що міститься в передбачених законом джерелах доказів. Одним із ключових компонентів будь-якої пізнавальної діяльності є визначення її мети – одержання знання, яке відповідає реальному стану речей. Для позначення такої мети в доказуванні у кримінальному провадженні використовуються терміни «достовірність знання» (кримінально-юридична достовірність, кримінально-судова достовірність) та «істина» (об'єктивна істина, матеріальна істина) [97, с. 156]. Таким чином, одним із істотних завдань доказування у кримінальному провадженні є встановлення достовірності (відповідності) зібраних доказів реальними подіями кримінального правопорушення.

В ч. 1 ст. 94 КПК України поряд з належністю, допустимістю та достатністю і взаємозв'язком для прийняття відповідного процесуального рішення закріплено така властивість доказів як достовірність. Законодавцем визначено поняття належності (ст. 85 КПК України) та допустимості (ч. 1 ст. 86 КПК України) доказів, однак сутність достовірності доказів в законі не розкривається. Разом з тим, кодексом передбачені способи встановлення достовірності. Так належність доказів прямо чи непрямо підтверджують достовірність чи недостовірність інших доказів (ст. 85 КПК України); достовірність показань свідка перевіряється постановкою йому запитань щодо його можливості сприймати факти, надання стороною інформації щодо його особистості (частини 1, 2 ст. 96 КПК України); для встановлення достовірності висновку експерта йому можуть бути поставлені запитання щодо проведеного дослідження та надані сторонами відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта (ч. 3 ч. 5 ст. 356 КПК України); достовірність документу наданого до суду перевіряється проведенням експертизи (ч. 3 ст. 358 КПК України). Одночасно, суду апеляційної інстанції в разі призначення нового розгляду в суді першої інстанції забороняється вирішувати наперед питання про достовірність або недостовірність доказів (ч. 2

ст. 415 КПК України)), а суду касаційної інстанції під час касаційного розгляду – вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу (ч. 1 ст. 433 КПК України).

Висновок експерта як й інші джерела доказів підлягає оцінці згідно із ст. 84 КПК України для встановлення належності, допустимості й достовірності. Судово-слідча практика свідчить – найбільші труднощі у правозастосовників викликає перевірка достовірності висновків експерта, що зумовлено певними об'єктивними причинами. По-перше, у кримінальному процесуальному законі відсутнє чітке формулювання поняття достовірності доказів; по-друге, неоднозначне тлумачення поняття достовірності доказів науковцями; по-третє, для повної оцінки результатів експертних досліджень необхідне володіння спеціальними знаннями в певній експертній галузі, які відсутні у суб'єктів оцінювання – слідчого, прокурора, суду.

Необхідно відзначити, що проблема достовірності на всіх етапах розвитку судової експертизи була актуальною як для її теорії, так і практики, оскільки поняття «достовірність», на наш погляд, не має на сьогоднішній день закінченого наукового пояснення й ясності, його тлумачення в законодавстві про судову експертизу відсутнє, що обумовлює доцільність подальшого дослідження цієї проблематики. Теоретичні основи правової сутності достовірності доказів та практичні аспекти її встановлення у кримінальному провадженні досліджували неодноразово, однак дотепер більшість положень, що стосуються змісту достовірності висновку експерта, процедура її встановлення, співвідношення із іншими властивостями доказів залишаються дискусійними. Законодавець, вимагаючи оцінювати докази з точки зору достовірності, не дає будь-яких роз'яснень, які докази є недостовірними, тобто не розкриває зміст цього поняття. У зв'язку з цим звертає на себе увагу неоднозначне тлумачення достовірності вченими-процесуалістами, відмінність підходів, як щодо самої дефініції достовірності, так і місця достовірності серед інших властивостей доказів.

Перш ніж розглядати сутність поняття достовірності висновку експерта варто відмітити як науковці визначають достовірність щодо доказів у кримінальному провадженні. Так, як достовірність вказується визначають як властивість В. В. Вапнярчук [23, с. 284], М. В. Дєєв [59, с. 76], Ю. І. Лозинська, Р. М. Шехавцов [142, с. 71], А. А. Павлишин [26, с. 209], А. В. Панова [106, с. 190], Д. Б. Сергєєва [224, с. 110]; процесуальна властивість – С. О. Ковальчук, В. М. Зінченко [86, с. 187–188; 71, с. 39–40]; ознаку, властивості – Ю. А. Комісарчук [62, с. 57–58]; ознака – П. П. Андрушко [7, с. 18], Н. М. Басай [11, с. 13–14]; правова ознака – М. Є. Шумило [115, с. 257]; характеристика – В. П. Гмирко [35, с. 25], С. М. Сівочек [230, с. 51]; процесуальна характеристика – А. Р. Воробчак [29, с. 72–73]; вимога – К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров [8, с. 63]; якість – С. М. Сівочек [230, с. 52]; критерій оцінки – Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський [43, с. 72; 243, с. 61]; властивість (ознака), яка також є критерієм оцінки – М. В. Багрій [9, с. 43], С. Я. Тепак [249, с. 274]; можливість застосування фактичних даних у процесі доказування – О. М. Дуфенюк [114, с. 281].

Наведені мовні визначення є синонімічними. Так, у словниках надається наступні формулювання. «Властивість – якість, ознака, характерні для кого-, чого-небудь» [232, с. 703]; «Вимога – норми, правила, яким хто-, що-небудь повинні підлягати» [232, с. 434]; «Якість – внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших» [240, с. 638]; «Характеристика – опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь» [240, с. 24]; «Ознака – риса, властивість, особливість кого-, чого-небудь» [235, с. 655]. За змістом вказані поняття не мають суттєвих відмінностей, тому, на нашу думку, більш правильним визначення достовірності як властивості доказів взагалі та висновку експерта, зокрема.

Нині сформувався доволі широкий спектр уявлень про достовірність у

кримінальному провадженні. Наведені погляди правознавців розкривають її як складне та багатогранне явище, в якому набуває вияву стан переконання (свідомості) суб'єкта доказування про дійсність. Поняття достовірності доказів нерозривно пов'язано з категоріями істини, ймовірності, допустимості, логіки, внутрішнім переконанням, з приводу яких у процесуальній літературі дається різне трактування. Достовірність та істинність є близькими, але не тотожними категоріями. Розглянемо підходи до загального поняття достовірності висновку експерта у кримінальному провадженні. Поняття «достовірність» у філософській і процесуальній літературі розкривають по-різному. Із філософських, гносеологічних позицій можна виокремити декілька підходів [52].

Достовірність доказів як істина. В основу цієї концепції покладено філософське поняття достовірності, яке трактується як синонім істини, що представляє собою існування об'єкта поза і незалежно від людини та її свідомості. Вказане тлумачення корелює з роз'ясненням терміну «достовірний» у словнику: «достовірний – такий, який. який не викликає сумніву, цілком вірний, точний» [233, с. 388]. У класичному юридичному словнику, що визначає терміни і фрази американської та англійської юриспруденції толкує «достовірний» (*reliable*) як «надійний, гідний довіри» (*trustworthy, worthy of confidence*) [288, с. 1455].

Під достовірністю доказів розуміється вірність, істинність відомостей, що становлять їх зміст. Розуміння істини як мети доказування висловлено процесуалістами XIX-XX століть. Так С. В. Познишев у 1913 р. писав: «Кримінальний суд повинен прагнути в кожній судимій справі розкрити об'єктивну, матеріальну істину. Вирок кримінального суду повинен цілком відповідати обставинам справи, як вони склалися в дійсності, він повинен бути, так би мовити, матеріально, а не формально правдивий». Слід зазначити, що у Статуті кримінального судочинства Російської Імперії 1864 р. у діяльності обізнаних осіб одночасно використовувалися терміни «істина» (ст. 333- «дослідження можуть привести до відкриття істини») та «достовірність» (ст. 327 –

«обізнані особи повинні мати всі якості достовірних свідків»), що певною мірою зумовлювало їх одночасний обіг в науковій та правовій літературі.

Сучасними вітчизняними правознавцями підтримується ідея збігу достовірності та об'єктивної істини в кримінальному провадженні, згідно з якою достовірність доказів означає відповідність їх змісту тому, що мало місце в дійсності [8, с. 63]. На думку В. В. Вапнярчука достовірність доказів є такою їх властивістю, яка означає, що їх істинність не викликає сумнівів [23, с. 284]. Таким чином розглядає достовірність М. В. Деєв, який вказує, що достовірність доказу означає відповідність фактичних даних дійсності, їх істинність [58, с. 70]. Таким чином, правильність будь-якого рішення пов'язується з встановленням істини у кримінальному провадженні. Достовірність виражається в істинності того, що з необхідністю впливає із загальнолюдської природи, законів пізнання або з очевидних, ретельно перевірених фактів. Ю. М. Мирошніченко пише, що «достовірність висновків суду стосовно основних питань кримінального провадження означає істинність судового рішення, ухваленого на підставі таких висновків, і в цьому плані категорії «істинність» і «достовірність» є тотожними» [152, с. 122].

Достовірність доказів як відповідність об'єктивної дійсності. Цей підхід не пов'язує достовірність з істиною, а (виходячи з етимологічного значення) вважається надійним переконанням, обґрунтованим на знанні та таким, що виключає будь-який сумнів [153, с. 18]. Таке розуміння більш точно відповідає гносеологічній природі доказування, відокремлюючи реальні об'єктивні події, явища, речі від суб'єкта їх сприйняття [260, с. 92; 106, с. 160]. Але при цьому виникає питання, що є мірою адекватності, які критерії правильності відображення слідів правопорушення в навколишньому середовищі. Так, К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тertiшник, В. Г. Уваров [8, с. 62], Б. В. Шабаровський пишуть, що достовірність доказів «означає відповідність їх змісту тому, що мало місце в дійсності» [270, с. 94]. На думку

В. Д. Берназа [15, с. 13], А. В. Панової достовірність доказів – це їх відповідність дійсності [106, с. 190]. На думку А. А. Павлишина, достовірність доказів є «результат оцінки доказів (властивість доказів), унаслідок якої доказ вважається таким, що правильно відображає обставини об'єктивної дійсності (обставини, що підлягають доказуванню), тобто є автентичним, правдивим» [26, с. 209]. Поняття достовірності доказів В. С. Сезонов та А. В. Піддубна тлумачать достовірність у правильному та адекватному відображенні обставин об'єктивної реальності [219, с. 114].

Близька до такої точки зору тлумачення достовірності як властивості інформації, яка визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце [283, с. 199]. Так, Ю. І. Лозинська стверджує, що «достовірність доказу у кримінальному провадженні є його властивість, яка характеризується повною відповідністю одержаних відомостей про факти реальним подіям, що відбувалися» [141, с. 163]. Інші вітчизняні правники достовірність доказів трактують як відповідність їх змісту тому, що мало місце насправді або правильне відображення обставини об'єктивної дійсності [8, с. 63; 165, с. 209]. Враховуючи гносеологічну природу доказування цей підхід більш точно тлумачить достовірність доказів як адекватне відображення обставин події, яка досліджується. За такого підходу відокремлюються реальні об'єктивні події, явища, речі від суб'єкта їх сприйняття [106, с. 160].

Достовірність доказів як результат накопичення ймовірного знання В кінці ХІХ століття відомий харківський вчений-процесуаліст Л. Є. Владимиров (1888 р.) розглядав достовірність як такий збіг ймовірностей, що впливають із представлених на суд доказів, яке здатне привести за внутрішнім переконанням в тому, що відбулася подія, що становить предмет дослідження. Вчений виявив прихильність до імовірнісного підходу в понятті достовірності, що характерно і для багатьох інших дослідників. Позитивним слід вважати вказівку на зв'язок достовірності з внутрішнім переконанням суддів, заснованим на представлених

доказах. Вказаний підхід був підтриманий наступними дослідниками. Доказування розглядається як процес переходу ймовірного знання в достовірне при розслідуванні кримінального провадження, переходу від пізнання явищ до пізнання сутності досліджуваної події об'єктивної дійсності, що і є змістом процесу доказування (О. О. Ейсман, 1970 р.) Однак, як правильно зазначає С. А. Альперт, достовірність і ймовірність якісно різні категорії. Ймовірність – це більш-менш обґрунтоване припущення, а достовірний висновок є категоричним твердженням [5, с. 31].

Сучасні англійські та американські юристи дотримуються концепції ймовірнісних знань у кримінальному провадженні та визначають п'ять основних причин, чому будь-які висновки, зокрема й у праві, є обов'язково ймовірнісними за своєю природою: 1) докази здебільшого є неостаточними (*inconclusive*), зокрема докази можуть свідчити на користь більш, ніж одного твердження, що підлягає доказуванню; 2) наявні докази є завжди неповними (*incomplete*) усі докази ніколи не доступні; 3) докази переважно є суперечними (*dissonant*), одні докази можуть свідчити на користь одного твердження, а другі докази на користь іншого; 4) докази є, зазвичай, двозначними, нечіткими (*ambiguous*), тобто ми не можемо вирішити, про що саме свідчить доказ чи яку інформацію виражає; 5) докази отримуються з джерел, що позбавлені досконалості [287, с. 246]. Такий підхід підтримує А. С. Степаненко, який під достовірністю розуміє найвищий можливий ступінь ймовірності, який у рамках стандарту доказування «поза розумним сумнівом» означає відсутність у суб'єкта прийняття рішення розумних сумнівів [244, с. 51]. М. А. Погорецький стверджує, що у кримінальному провадженні достовірністю є той високий ступінь ймовірності, за якого розсудлива людина вважає можливим діяти [172, с. 81–88].

Таке тлумачення достовірності ґрунтоване на запозиченій з математики моделі, проте не зрозуміло, у який момент в судочинстві накопичена ймовірність переходить у достовірність, необхідну для прийняття обґрунтованого процесуального

рішення. Імовірність свідчить про можливість існування в минулому факту, явища, які необхідно встановити. Цілком очевидно, що при будь-якому ступені ймовірності не виключена можливість протилежного твердження. У зв'язку з цим, імовірне знання, наприклад ймовірний висновок експерта, не має доказового значення у кримінальному провадженні.

Відповідно до цього підходу всі висновки експерта поділяються на категоричні та ймовірні. Ймовірні висновки експерта обумовлені факторами об'єктивного і суб'єктивного характеру. До об'єктивних належить відсутність достатніх даних, неінформативність об'єктів дослідження, відсутність розроблених методик експертизи для обґрунтування категоричного висновку щодо порушеного питання. До суб'єктивних – компетентність експерта, рівень знань, наявність професійного досвіду і вміння правильно застосувати їх в експертному.

Достовірність доказів як правильне відображення слідів злочину. Як пише М. М. Михеєнко, достовірними вважаються докази, які правильно, адекватно відображають матеріальні й нематеріальні сліди події, яка досліджується [153, с. 18]. В. І. Галаган та І. Ю. Саліхова міркують, що достовірність доказів – «це гарантія того, що вони адекватно та правильно відтворюють матеріальні й нематеріальні сліди» [32, с. 163]. Н. С. Карпов також наголошує, що «достовірність доказів означає, що вони правильно відображають матеріальні та нематеріальні (ідеальні) сліди» [113, с. 127]. Однак виникає питання щодо поняття «правильності» та її критеріїв.

Достовірності доказів як їх значення під час розслідування. Л. М. Лобойко та О. А. Банчук пишуть, що «достовірність доказів – це можливість застосування фактичних даних у процесі доказування з точки зору знання про джерела, обставини, методи їх утворення та отримання в контексті використання у справі інших матеріалів. Іншими словами, достовірність доказів – це їхня «пізнавальна допустимість» [136, с. 186–187]. В. М. Зінченко та С. О. Ковальчук розглядають

достовірність доказів як їх «процесуальну властивість, що відображає відповідність змісту доказів об'єктивній дійсності та придатність на основі такої відповідності використовуватися для встановлення фактів й обставин, які мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [71, с. 39–40]. О. М. Дуфенюк в цьому аспекті стверджує, що «достовірність доказів являє собою можливість застосування фактичних даних у процесі доказування з погляду на відповідність знання про обставини події кримінального правопорушення реальним подіям, які сталися [114, с. 281].

Достовірність як обґрунтованість знань про факти об'єктивної дійсності, їх доведеність. За цього підходу достовірність визначають як характеристику певного рівня знання, що обґрунтоване, доведене, безспірне, істинне, твердо встановлене [267, с. 171]. Наукові цієї групи під поняттям «достовірність» розуміють як істинність знання, так і обґрунтування, доведеність цієї істинності, адресовані відповідному суб'єкту [116, с. 289–290; 115, с. 262]. Під достовірністю розуміють обґрунтоване, доведене знання, істинність якого не викликає сумнівів. В. П. Гмирко наголошує, що «факт об'єктивної істини розглядають як реальність, незалежну від сприйняття її дослідником, від пізнання її, від проникнення в її сутність... Достовірним чи ймовірним може бути саме знання про факти, результати дослідження доказів» [35, с. 24]. На думку Б. В. Шаборовського «висновок про достовірність доказів неможливий без наявності певної сукупності доказів» [270, с. 95]. Без зв'язку з поняттям істини достовірність розглядається, на думку Д. Б. Сергєєвої, як стан переконання, виведеного із сукупності зібраних і поданих доказів; суб'єктивна впевненість, внутрішнє переконання особи, яка оцінює доказ, в існуванні чи відсутності певних фактів про наявність чи відсутність обставин, які мають значення для кримінального провадження [223, с. 91]. В. С. Дяков, достовірність у кримінальному провадженні, визначає як розумову форму знання, яка є однозначною і не має ступенів свого вираження, характеризується тим, що обставини, котрі підлягають

доказуванню, встановлені в судовому розгляді на підставі достатньої сукупності доказів і доводів, породжує повну суб'єктивну впевненість, переконаність, не потребує подальшого обґрунтування, а тому виключає будь-яке інше вирішення справи [67, с. 107]. М. Є. Шумило стверджує, що «достовірним є таке знання, що не викликає сумнівів і вже не потребує обґрунтування. Істинне знання завжди достовірне, а також достовірне завжди істинне. Таким чином, достовірність включає істинність знання (відповідність дійсності) і обґрунтування цієї істинності, що адресується відповідному адресату» [115, с. 262].

Достовірність – це доказана, обґрунтована істинність, тобто форма існування істини. Достовірність висновків слідчого й суду означає, що ці висновки не тільки істинні самі по собі, тобто відповідають дійсності, а й «гідні віри» – доведені, обґрунтовані [249, с. 275]. Таким чином, поняття достовірності знання означає не тільки відповідність його об'єктивної дійсності, а й його обґрунтованість, доказ його істинності. Тому не можна погодитися з авторами коментаря КПК України, що «достовірним є таке знання, що не викликає сумнівів і не потребує обґрунтування» [116, с. 289].

Отже, на думку правознавців, достовірність не те саме, що істинність, а важливою вимогою достовірності доказів у кримінальному процесі вважають їх доведеність [55]. Тому на відміну від істини, яка в онтологічному сенсі збігається з об'єктивним буттям, достовірність як властивість процесуальних доказів у гносеологічному аспекті має бути обґрунтована, її встановлюють під час оцінки, вона може різнитися для різних учасників процесу. Слід погодитися із Д. Б. Сергеевою, у тому, що «достовірність доказу остаточно визначається суб'єктом доказування на момент завершення його доказової діяльності» [223, с. 93]. Вважаємо більш правильною точку зору дослідників, які в поняття достовірності включають як істинність знання (його відповідність об'єктивної діяльності), так і обґрунтування цієї істинності, адресоване відповідному суб'єкту. Ми дотримуємося підходу, згідно з яким у

гносеологічному розумінні достовірність доказу являє собою обґрунтоване знання, що доводить відповідність відомостей фактами дійсності. Поняття достовірності включає не тільки відповідність його об'єктивної дійсності, а й доведеність обставин, що підлягають встановленню в порядку розслідування, розгляду та вирішення кримінальної справи. Ю. М. Грошевий найбільш чітко сформулював суть концепції. На думку вченого достовірність та імовірність – це характеристики доведеності знання. У контексті завдань кримінального судочинства достовірним є висновок, за якого істинність знання щодо наявності або відсутності фактів, які становлять предмет доказування, вичерпно доведена, встановлена доказами та за переконанням судді не потребує подальшого обґрунтування, а тому виключає будь-яке інше рішення по кримінальній справі [44, с. 123].

Наведені трактовки достовірності доказів цілком доречні до висновку експерта. Достовірність висновку експерта необхідно розглядати як сформульоване за результатами проведеного дослідження вивідне знання, обґрунтоване встановленими експертом фактами. Аргументація, обґрунтування є важливим критерієм достовірності висновку експерта в кримінальному процесі, так як він сам по собі, на відміну від істини, не існує.

У судовій експертології існують розбіжності у визначенні поняття достовірності висновку судового експерта поміж науковців у галузі судової експертології. Н. І. Клименко вважає, що висновки експерта, які цілком відповідають предмету пізнання, визнають об'єктивною істиною, тобто достовірними [81, с. 168]. В. Д. Юрчишин вказує на необхідність встановлення достовірності висновку експерта під час оцінки, але не розкриває ні сутності, ні способів встановлення такої властивості висновку [284, с. 165]. А. Р. Воробчак до умов оцінки висновку експерта з точки зору його достовірності відносить: «компетентність експерта та його об'єктивність; достатність і достовірність матеріалів, наданих експерту для проведення дослідження; наукову

обґрунтованість обраної експертом методики дослідження та її застосовність до фактів кримінального провадження; повноту проведеного експертом дослідження; достовірність змісту висновку експерта» [30, с. 27]. В даному визначені можна побачити приклад порушення логічного правила «порочного кола», оскільки достовірність висновку визначається через достовірність його тексту. В. В. Божанюк перераховує ознаки експертизи, які гарантують достовірність отримуваних за її допомогою доказів: експертиза передбачена як спосіб отримання доказів в кримінальному процесуальному законі; процедура залучення експерта і надання йому об'єктів для дослідження нормативно регламентована; встановлена кримінальна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок і відмову від виконання покладених на нього обов'язків у суді без поважних причин; нормативно визначено поняття висновку експерта як джерела доказів, його зміст та вимоги, що пред'являються до нього у кримінальному провадженні [10, с. 219–220]. В наведеному визначені вказуються ознаки експертизи, які відрізняють її від інших слідчих (розшукових) дій. У наведених роботах авторами не вказується зміст достовірності висновку експерта, ні умови та критерії її встановлення.

В. Г. Гончаренко пише, що оцінка достовірності доказу включає аналіз всього процесу його формування, а саме: умов сприйняття, фіксації, передачі і фіксації відомостей про факти; умов появи, збереження і копіювання матеріальних слідів; ходу експертного дослідження і правильності його відображення у висновку; походження і стану документів, представлених слідчому (суду). Оцінка достовірності доказів полягає у такому:

- 1) вивчається особа, що має відомостями (свідок, потерпілий, експерт і т. д.), з точки зору його здатності давати правдиві і повні свідчення (висновок);
- 2) вивчається характер і умови виявлення матеріального носія інформації (предмет, документ);
- 3) аналізується зміст відомостей (послідовність і повнота викладу, наявність

протиріч, неточностей, прогалин, обґрунтованість висновків, заснованих на даних науки, і т. д.);

4) інформація, отримана з даного процесуального джерела, зіставляється з інформацією, отриманою з інших процесуальних джерел [39, с. 1].

Н. А. Панько до критеріїв оцінки достовірності висновку експерта відносить: допустимість. належність. об'єктивність, повноту і всебічність дослідження, обґрунтованість, можливість перевірки, вмотивованість, інформативність, логічну зв'язаність окремих смислових фрагментів матеріалу, доступність викладу тексту висновку для розуміння неспеціалістом, доказову значимість висновку в цілому [168, с. 262]. Н. М. Сенченко вказує, що достовірність висновку експерта визначається за такими параметрами: надійність застосованої методики; достатність наданих експертам матеріалів; правильність наданих експертам матеріалів; повнота дослідження [221, с. 244–245]. Е. А. Купряшина, Н. А. Лабунская при оцінці достовірності висновку експерта виділяють: компетентність експерта, справжність об'єктів дослідження, доброякісність зразків порівняння, спроможність вихідних наукових положень, повноту проведених досліджень, обґрунтованість висновків, несуперечливість висновків експерта, форму умовиводів експерта [76, с. 166]. М. Г. Щербаковський фактори, що формують достовірний висновок експерта, поділів на такі групи: гносеологічні, пов'язані із правильністю об'єктів та методик дослідження; особистісні, які характеризують судового експерта, та процесуальні. що обумовлюють процесуальний порядок проведення експертизи.

Слід вказати, що всі перераховані вище характеристики, фактори, обставини тісно переплітаються, в сукупності визначають достовірність висновку експерта. Однак для практичного використання і теоретичного осмислення набір вимог, що пред'являються до висновку експерта, потребує впорядкування.

Ми вважаємо, що для розкриття змісту оцінки достовірності висновку експерта необхідно враховувати дві обставини. По-перше, оцінка як розумовий

акт встановлює відповідність або невідповідність об'єкта оцінки будь-яким наперед заданим вимогам, критеріям. Щоб дати правильну оцінку об'єкту, необхідно перш за все визначитися в питанні про те, які умови, критерії повинні пред'являтися до цього об'єкта. Тому вважаємо, що серед численних характеристик висновку експерта необхідно розрізняти умови та критерії його достовірності. Відповідно до словника «умова» – це необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [239, с. 441], «критерій», як ми розглядали раніше – це підстава оцінки, визначення чогось; мірило [234, с. 349]. По-друге, оцінка достовірності доказів є не разовим актом, а тривалим в часі процесом, що завершується лише після формування остаточних висновків по справі на основі всієї сукупності зібраних доказів [165, с. 210]. Таким чином доцільно виокремити три складові у поняття достовірності висновку експерта: а) умови, які визначають достовірність експертного дослідження та без дотримання яких встановлення достовірності неможливо; б) критерій достовірності експертного дослідження; в) критерій процесуальної достовірності висновку як джерела доказів.

Правові умови достовірності висновку експерта.

Правові умови встановлення достовірності висновку експерта в першу чергу пов'язані із процесуальною процедурою проведення судової експертизи. В зв'язку з цим зауважимо, що серед вчених точиться багаторічна дискусія не тільки щодо природи достовірності, но й її зв'язків із допустимістю. моментом та критеріїв встановлення під час доказування. Оцінка достовірності доказів не піддається формалізації і носить змістовний характер, ґрунтуючись на внутрішньому переконанні [50]. Встановлення достовірності нерідко безпосередньо пов'язують із допустимістю доказів. На думку відомого на початку ХХ століття процесуаліста П. І. Люблінського (1901 р.) достовірність порівнянна з допустимістю, а недостовірність веде до недопустимості, непридатності доказів служити підставою для судового рішення. Достовірність розглядається в якості критерію

допустимості. Слід зазначити, що подібного підходу дотримуються і сучасні правознавці. Наведена думка вимагає уточнення. Достовірність і допустимість поняття взаємопов'язані, але їх не можна розглядати як такі, що виключають або доповнюють один одного як характеристики доказів. Істотна їх відмінність полягає в тому, що вимоги допустимості чітко формалізовані. Якщо така вимога порушена, то доказ є недопустимим. Достовірність доказів, тобто відповідність дійсності, оцінюється не за формальними ознаками, а змістовно. Якщо допустимість характеризує процесуальну форму, то достовірність – інформаційну сторону доказу. Найчастіше встановлення допустимості доказів передую оцінці їх достовірності. Оцінка достовірності висновку експерта включає встановлення дотримання порядку, процесуальної форми отримання цього джерела доказів, а також дотримання процесуальних правил збирання, перевірки та оцінки вихідних даних. Таким чином, допустимість є умовою встановлення достовірності, але не визначає її. Дотримання передбачених законом процесуальних правил формування висновку експерта дозволяє оцінити його допустимість, але ще не дозволяє вважати відомості достовірними або не достовірними. Однак, визнання доказу недопустимим робить зайвим оцінку його достовірності.

Отже, достовірність може оцінюватися тільки після того, як встановлена належність та допустимість висновку експерта. Перш за все слід виділяти обставини, які обумовлюють, визначають висновок експерта потенційно достовірним. експерта передую здійсненні оцінки його достовірності. До таких обставин відноситься процедура виявлення та фіксації майбутніх об'єктів експертного дослідження, вибір належної експертної установи та експерта відповідної компетенції, проведення експертом дослідження в межах своєї компетенції; дотримання форми висновку як процесуального документу та ін.

Недотримання процесуальних умов, їх порушення робить зайвим подальше встановлення достовірності, тягне виключення висновку з сукупності доказів (наприклад, грубе процесуальне порушення) або викликає сумнів в достовірності

результатів дослідження (наприклад, застосування неапробованої методики аналізу). Наприклад, висновок почеркознавчої експертизи по встановленню виконавця тексту, визнається недопустимим джерелом доказів, якщо процедура отримання експериментальних зразків почерку особи, яка перевіряється, не зафіксована в матеріалах кримінального провадження відповідно до ст. 245 КПК України. Як правильно вказує Н. І. Клименко процесуальні гарантії є важливим засобом досягнення мети судочинства – встановлення об'єктивної істини у справі, забезпечення законності, обґрунтованості та справедливості процесуальних документів (наприклад, вироків, рішень суду, висновків експерта). У даному випадку – це встановлений законом засіб забезпечення достовірності висновку експерта [80, с. 58].

Пізнавальні умови достовірності висновку експерта.

Умови достовірності висновку експерта наведені у листі ВССУ, згідно з яким «визначати достовірність висновку (правильне відображення матеріальних і нематеріальних слідів) необхідно з урахуванням: 1) оцінки надійності застосованої експертом методики; 2) достатності представлених експерту матеріалів для дослідження; 3) правильності представлених експерту вихідних даних; 4) перевірки повноти проведеного експертом дослідження; 5) правильності експертної інтерпретації встановлених експертом ознак та їх достатності для висновку» [189, п. 9].

Достовірність висновку експерта безпосередньо залежить від доброякісності об'єктів експертизи; правильність вихідних даних, які містяться у матеріалах кримінального провадження даних. Під доброякісністю об'єктів, що надаються експерту, розуміються їх якісні та кількісні характеристики, необхідні та достатні для проведення дослідження та відповіді на поставлені експертів питання. Прикладом можуть слугувати зразки порівняння, які відбираються для проведення ідентифікаційних досліджень та повинні бути достовірного походження від об'єкта, що перевіряється, зіставлятися з ним, а їх кількість достатньою для

ототожнення.

Наступною складовою умови, що розглядається, є наявність наукової основи проведеного дослідження, затвердженої методики (методів) експертного дослідження. Наукові положення викладені в спеціальній експертній літературі. Експертна методика є результатом узагальненого досвіду рішення типових експертних задач, а її зміст являє собою сукупність основних даних про об'єкти дослідження, експертне завдання, обладнання, матеріали та способи її вирішення. У типових методиках містяться і так звані граничні умови її застосування, тобто ті умови, за яких використання методики допустиме, а отримані результати відповідають критеріям достовірності, надійності, точності та обґрунтованості. Типові методики представлені на відкритому сайті Міністерства юстиції України [198]. Насамперед експертне дослідження має відповідати принципу наукової обґрунтованості. Наукова обґрунтованість – важлива умова, оскільки від надійності методики (методу) залежить достовірність отриманих результатів. Наступною умовою є правомірність використання обраної методики саме для дослідження представлених об'єктів та вирішення поставленого питання. Оскільки експертні методики розробляються для розв'язання конкретних задач щодо певного виду об'єктів, то під час оцінки висновку експерта слід переконатися, що у конкретній ситуації завдання та об'єкти збігаються.

Для визначення критеріїв достовірності необхідно виділити ті особливі підстави, що безпосередньо характеризують її сутність. Виходячи із наведеного вище загального визначення достовірності, а також керівних вказівок Верховного Суду України [194, п. 17] до таких критеріїв слід віднести, по-перше, обґрунтованість експертного висновку та, по-друге, його узгодженість з іншими матеріалами справи.

Критерій достовірності експертного дослідження.

Обґрунтованість висновку експерта включає дві складові – наукову і логічну, які тісно пов'язані [278, с. 171]. Як було показано у підрозділі 1.3. у

логічному аспекті висновок експерта є силогізмом, в якому розрізняють більший засновник (загальне правило) і менший засновник (результати дослідження). Більший засновник є умовою достовірності й до нього відносяться науково-методичні положення, теорії, типова експертна методика, методи та засоби, з яких виходив або застосовував експерт в процесі проведення дослідження та побудові умовиводів. Менший засновник являє собою властивості об'єктів, які виявлені експертом при проведенні експертизи, а також вихідна інформація, представлена експерту ініціатором проведення експертизи. Поєднання більшого та меншого засновників в результаті втілюються у формулюванні відповідей на поставлені експертові питання.

Наукова обґрунтованість умовиводів експерта передбачає обов'язкову вказівку на обрану методику, посилання на теоретичні положення, опис технічних засобів і використаних прийомів. У висновку має бути надана експертна оцінка, наукова інтерпретація виявлених даних, наукове тлумачення, аргументована їх достатність для остаточних умовиводів. В зв'язку з викладеним для полегшення встановлення достовірності висновку експерта законодавець передбачив у ст. 102 КПК України обов'язковий опис отриманих експертом об'єктів та матеріалів, які були використані експертом; докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка; обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання. Будь-які недоліки в обґрунтованості спричиняють помилкові висновки експерта або породжують сумнів у його достовірності.

Крім наукової обґрунтованості дослідницька частина та висновки повинні бути логічно аргументовані. Обґрунтованість передбачає розгорнутий виклад дій експерта, пов'язаних із оглядом, зіставленням, розрахунками, кількісним та якісним аналізом отриманих експертом об'єктів, документів, іншої інформації. Висновки експерта повинні з необхідністю впливати з одержаних результатів, обумовлюватися ними. Однак вони можуть виявитися недостовірними, якщо при

їх побудові буде порушено закони логіки. Логічність мислення, неупередженість суджень, висновків - обов'язкова умова достовірності висновків експерта. Логічне обґрунтування умовиводів експерта включає таку властивість, як відсутність протиріч, що проявляється в наступному: а) висновки експерта впливають із результатів дослідження; б) відсутні суперечності між проміжними та кінцевими висновками експерта; в) відсутні неясні, неточні; г) висновок містить чіткі відповіді на поставлені перед експертом питання. Наявність протиріч у висновках експерта суттєво знижує переконливість висновку та його достовірність.

Критерій достовірності висновку експерта як джерела доказів.

Більшість дослідників вважають, що достовірність доказів завжди визначається лише на завершальному етапі їх дослідження, оскільки перевірка окремого доказу сама по собі недостатня для оцінки його як достовірного або недостовірного [22, с. 31]. Оцінка достовірності доказів є не разовим актом, а тривалим в часі процесом, що завершується лише після формування остаточних висновків по справі на основі всієї сукупності зібраних доказів [165, с. 210]. Тому оцінка достовірності відомостей, отриманих з висновку експерта, як правило, носить попередній характер. Остаточне рішення про достовірність висновку експерта приймається лише в результаті аналізу, перевірки та зіставлення з інформацією, отриманою з інших процесуальних джерел.

На нашу думку точніше виділити попередню та остаточну оцінку достовірності висновку експерта. Попередня оцінка стосується окремого експертного висновку, а її зміст полягає в аналізі процесу формування фактичних даних та висновку як їх джерела (критерій достовірності експертного дослідження). Остаточна оцінка проводиться шляхом зіставлення і порівняння фактичних даних, встановлених експертним дослідженням з іншими доказами у справі, відомостями, отриманими з інших джерел. Умовиводи експерта співвідноситься з іншими доказами, перевіряються в сукупності з ними і після цього оцінюються як достовірні або недостовірні. Тому після ізольованої оцінки

обґрунтованості висновку експерта наступною стадією є співставлення фактичних даних, встановлених експертом з іншими доказами кримінального провадження. Порівнянність, збіг умовиводів експерта з іншими відомостями у кримінальному провадженні, отриманими з різних джерел, відсутність протиріч між ними є другим критерієм достовірності висновку експерта. Тому є відмінності між достовірністю окремо взятого висновку експерта і достовірності знання, заснованого на сукупності доказів. Таким чином, формування достовірного висновку експерта – тривалий, багатоступінчастий процес, який досягає свого логічного завершення на стадії судового розгляду при винесенні вироку.

Як зазначалось вище в якості оцінки встановлення відповідності достовірності реальним обставинам правопорушення приймається внутрішнє переконання – впевненість слідчого, судді, захисника щодо предмета конкретного кримінально-правового спору. Достовірність визначається за внутрішнім переконанням суб'єкта, який оцінює докази [51]. Тому різні суб'єкти, оцінюючи одні і ті ж докази, можуть прийти до різних висновків щодо його відповідності дійсності. Оскільки оцінка достовірності не є однаковою для різних суб'єктів пізнання, це стало підставою її розгляду як суб'єктивної характеристики знання [224, с. 107]. Проте з цим можна погодитися лише частково, адже достовірність формується на фактах, зібраних та встановлених в процесі доказування. Це наочно зрозуміло на прикладі висновку експерта. Експертному дослідженню піддаються матеріальні об'єкти або матеріалізована інформація, виявлена та зафіксована у кримінальному провадженні. Сформульовані у висновку умовиводи експерта обґрунтовані результатами експертного дослідження як наданими об'єктами дослідження, так й науково-обґрунтованими методами, методиками, застосованими експертом засобами та отриманими результатами експертного дослідження. Суб'єктивна оцінка висновку експерта має об'єктивні підстави. В даному аспекті в достовірності поєднуються об'єктивна і суб'єктивна складові, які тісно переплітаються. Об'єктивна компонента

відображає об'єктивні дані, на підстави яких встановлюються реальні факти. Суб'єктивна – сприйняття, пояснення, аргументацію сприйнятих фактів, досліджуваних подій, формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування. Тому, на нашу думку, достовірність слід вважати об'єктивно-суб'єктивною категорією. а внутрішнє переконання – засобом її встановлення.

Незважаючи на розгляд умов та критеріїв достовірності висновку експерта залишається відкритим питання про співвідношення достовірності встановлених експертом фактичних даних з дійсними обставинами кримінального правопорушення, які мали місце в минулому. Для встановлення такого зв'язку доцільно розглянути стандарт доказування «поза розумним сумнівом», можливість застосування якого у вітчизняному судочинстві обговорюється у процесуальній літературі [100, с. 367–389; 244; 280]. Зазначається, що стандарти доказування – це певні критерії оцінювання, умовний взірець, орієнтир, оптимальний рівень вимог, що свідчить про достатність знань суб'єкта доказування як в об'єктивному (певна сукупність доказової інформації), так і в суб'єктивному (певний рівень переконаності) аспекті для прийняття відповідного процесуального рішення [22, с. 153]. Г. Р. Крет наголошує, що «стандарт доказування «поза розумним сумнівом» знайшов широке використання в практиці міжнародних судових інституцій, в якій він розглядається як, з однієї сторони, обов'язок сторони обвинувачення довести винуватість обвинуваченого, а з іншої – обов'язок відповідного суду переконатися для засудження обвинуваченого в його винуватості у вчиненні злочину, що не підлягає сумніву на розумних підставах» [100, с. 367].

Цей стандарт є новим правовим явищем для кримінального процесуального законодавства України, хоча відповідно до ч. 2 ст. 17 КПК України «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом». Законодавець не визначає поняття

цього стандарту доказування та застосовує його винятково до встановлення вини обвинуваченого, покладаючи обов'язок доказування на сторону обвинувачення. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» передбачає поріг прийняття рішення на рівні відсутності розумного сумніву, що не має дорівнювати повній, абсолютній доведеності, впевненості, достовірності, істинності обвинувачення (твердження), тобто певного рівня ймовірності, який держава (законодавець) вважає достатнім для прийняття рішення. Ця концепція, за А. С. Степаненком, встановлює мету доказування на рівні відсутності розумних сумнівів суб'єкта процесуального рішення (слідчого, прокурора, судді), де розумні сумніви протиставляються будь-якій безапеляційності, тобто свідомо враховується об'єктивна обмеженість доказування (пізнання) [244, с. 50–52].

Уважаємо, що для визначення достовірності висновку експерта цілком придатним є стандарт «поза розумним сумнівом», який, по суті, відповідає законодавчо регламентованому способу вільного оцінювання доказів за внутрішнім переконанням. в зв'язку з викладеним пропонується наступне визначення: Достовірність висновку експерта можна визначити як властивість, що оцінюється суб'єктами доказування за внутрішнім переконанням, включає дотримання правових та пізнавальних умов проведення експертизи, науково-методичне обґрунтування та логічну аргументацію, узгодженість встановлених фактичних даних із наявними доказами у кримінальному провадженні та їх відповідність обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

Розглядаючи допустимість та достовірність як властивості висновку експерта, не можна оминати близьке поняття, що використовує законодавець, однак не надає для нього ніякого роз'яснення. Мова йде про терміни «правильний» чи «неправильний». Згідно словнику «правильний – такий, який відповідає дійсності, істинний; який відповідає встановленим правилам, нормам; безпомилковий» [237, с. 503]. В процесуальному законі прикметник «правильний»

і «неправильний» використовується до перекладу (ст.ст. 68, 459 КПК України), тлумачення закону (ст. 413 КПК України), правової кваліфікації кримінального правопорушення (ст. 474 КПК України) та ін., а також висновку експерта. Сумніви щодо правильності наданого висновку експерта дають право суду з власної ініціативи доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (ст. 232 КПК України). Неправильний висновок експерта, залученого стороною обвинувачення, є підставою для звернення сторони захисту до слідчого судді з клопотанням про проведення нової експертизи (ст. 244 КПК України).

Отже, правильний – це багатозначна категорія, яка означає зокрема правдивий, вірний, точний, достовірний, істинний, законний. Наявність у одного і того самого терміну кількох лексичних значень в межах нормативно-правового акту зізнається одним з доволі істотних законодавчих дефектів [128, с. 220]. Зрозуміло, що об'єктивний розгляд і справедливе рішення у кримінальних провадженнях можливе тільки з урахуванням кваліфікованого використання процесуальних понять і термінів. Разом з тим, правнича термінологія не є раціонально організованою, а проблема упорядкування термінології, існує перш за все у законодавстві [273, с. 123]. Виходячи з контексту застосування в законі поняття «правильний висновок експерта» вважаємо, що це означає наявність у нього всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності, достовірності. На нашу думку кримінальний процесуальний статті слід уточнити, замінивши відповідно у ст. 244 КПК України «неправильний висновок» на «висновок, який не відповідає вимогам належності, допустимості, достовірності», а в ст. 332 КПК України – «сумніви у правильності» – сумніви у належності, допустимості, достовірності».

Таким чином, «правильний висновок експерта» означає наявність всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності та достовірності, що в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами у кримінальному провадженні дозволяє прийняти відповідне процесуальне

рішення.

Висновки до розділу 3

1. Допустимість висновку експерта встановлюється не тільки оцінкою процесуальної форми процедури дослідження, але визначається й шляхом аналізу змісту документу. До загальних критеріїв оцінки допустимості висновку судового експерта належить: 1) незалежність судового експерта; 2) компетенція та компетентність судового експерта; 3) об'єктивність, всебічність та повнота дослідження; 4) дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи; 5) дотримання прав і свободи людини і громадянина.

2. Процесуальні порушення, що є підставами визнання висновку недопустимим, класифіковані за двома критеріями:

а) відповідно до етапів проведення експертизи (підготовки та призначення експертизи, провадження експертного дослідження, використання висновку експерта в доказуванні;

б) за критерієм тяжкості наслідків:

– істотні порушення, усунення яких неможливо, тому висновок експерта визнається недопустимим джерелом доказів;

– умовно-істотні порушення, що можуть бути виправлені проведенням процесуальних дій для визнання допустимим джерелом доказів висновку експерта;

– неістотні порушення, які можна не враховувати та дозволяють визнати допустимим висновок експерта, хоча окремі його складові формально порушують процесуальні вимоги

3. Розглянуто трактування достовірності доказів як істини, відповідності об'єктивної дійсності, результат накопичення ймовірного знання, правильне

відображення слідів злочину, значення під час розслідування. Найбільш вірним вважається трактування сутності достовірності доказів як характеристики певного рівня знання про факти об'єктивної дійсності та обґрунтованість, доведеність цього знання.

4. Достовірність висновку експерта включає три складові:

1) умови, які визначають достовірність експертного дослідження та без дотримання яких встановлення достовірності неможливо: а) правові умови встановлення належності та допустимості висновку експерта пов'язані із процесуальною процедурою проведення судової експертизи; б) пізнавальні умови, пов'язані з якістю наданих матеріалів, наявністю науково-методичних основ певного виду експертизи;

2) критерій достовірності експертного дослідження означає наукову та логічну обґрунтованість умовиводів експерта;

3) критерій процесуальної достовірності висновку як джерела доказів, який характеризує збіг умовиводів експерта з іншими відомостями у кримінальному провадженні, отриманими з різних джерел, відсутність протиріч між ними.

5. Для оцінки співвідношення достовірності встановлених експертом фактичних даних з дійсними обставинами кримінального правопорушення, які мали місце в минулому запропоновано використовувати стандарт доказування «поза розумним сумнівом».

Достовірність висновку експерта – це властивість, що оцінюється суб'єктами доказування та суду за внутрішнім переконанням, включає дотримання правових та пізнавальних умов проведення експертизи, науково-методичне обґрунтування та логічну аргументацію умовиводів, узгодженість встановлених фактичних даних із наявними доказами у кримінальному провадженні та їх відповідність обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

6. Висновок експерта, оцінений й перевірений суб'єктами доказування та

судом, визнається за їх внутрішнім переконанням належним, допустимим та достовірним джерелом доказів, якщо процесуальні та пізнавальні умови проведення експертизи дотримано, встановлені фактичні дані науково-методично обґрунтовано та логічно аргументовано, узгоджені із рештою доказів у кримінальному провадженні та відповідають обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

7. Термін «правильний висновок експерта» означає наявність всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності та достовірності, що в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами у кримінальному провадженні дозволяє прийняти відповідне процесуальне рішення.

Положення цього розділу було відображено у таких наукових працях дисертанта [52, 55, 56, 58, 282].

ВИСНОВКИ

За результатами комплексного теоретичного дослідження вирішено наукове завдання, що полягає у теоретичному обґрунтуванні особливостей та розробці практичних засад проведення оцінки та перевірки висновку експерта. Серед отриманих результатів, що підтверджують досягнення згаданої мети та належать до найбільш ґрунтовних, вважаємо такі:

1. З'ясовано, що доказування, як раціонально-емпірична діяльність, пов'язана з проведенням експертизи, включає такі послідовні етапи: 1) збирання (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, упаковка, транспортування) об'єктів – носіїв потенційної криміналістично значущої інформації та направлення їх на експертизу; 2) проведення експертного дослідження та формування висновку експерта; 3) дослідження висновку експерта; 4) оцінка висновку з точки зору належності, допустимості, достовірності; 5) перевірка сумнівних складових висновку експерта з повторним дослідженням та оцінкою нових доказів. Вказана процедура повторюється до тих пір, поки висновок експерта не буде відповідати всім процесуальним вимогам як джерело доказів; 6) використання висновку експерта у доказуванні.

2. Визначено, що дослідження суб'єктом доказування та судом висновку експерта – це процес, об'єктом якого є письмовий документ, складений експертом; предметом – властивості висновку – текст трьох обов'язкових частин (вступу, дослідницької частини, висновків) та наочні ілюстрації (схеми, графіки, фото та ін.); способом здійснення – візуальне ознайомлення, а метою – пізнання змісту висновку як процесуального документу.

3. Доведено, що оцінку та перевірку висновку експерта здійснюють:

– імперативні суб'єкти, які зобов'язані та уповноважені приймати процесуальні рішення – суд, слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор;

– диспозитивні суб'єкти, які діють на власний розсуд у межах і способ, передбачений процесуальним законодавством – сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

– допоміжні суб'єкти, які сприяють правосуддю в оцінці та перевірці висновку експерта в частині науково-методичної обґрунтованості результатів експертного дослідження – експерт та спеціаліст.

4. У структурі висновку експерта, як складного джерела доказів виокремлено такі компоненти:

1) нормативно-процедурна, що встановлює загальні та окремі вимоги до процедури отримання висновку експерта, а також стандартів щодо засобів і порядку його допуску до процесу доказування;

2) пізнавальна, яка забезпечує сторони та суд певними відомостями, отриманими на підставі спеціальних знань, із застосуванням і на підставі яких можуть бути встановлені доказові факти;

3) інтерпретаційна, що полягає у отриманні нової інформації (нового вивідного знання), що утворюється в результаті проведеного експертом дослідження;

4) факто-встановлююча, що означає визнання висновку джерелом доказів, яке містить юридично значиме знання (факт), придатний з позицій належності, допустимості, достовірності у сукупності з іншими доказами підтверджувати чи спростовувати обставини, що підлягають доказуванню;

5) логіко-обґрунтуюча, що визначає процес логічного доказування експертного дослідження у формі силогізму, який має більший засновник (наукове положення), менший засновник (результати дослідження) та умовивід експерта, як нове знання.

5. Зазначено, що висновок експерта з логічної точки зору є силогізмом, який складають загальне правило – наукове положення, з якого виходив експерт, конкретні дані про досліджуваний об'єкт – ознаки, вихідні дані (аргумент),

висновок – умовивід (теза, що доказується), який формується на основі наукових положень та отриманих результатів.

Задля усунення помилок у формуванні висновку експерта запропоновано правила логічного доказування: а) теза (мета експертного дослідження) має бути судженням ясним і точно визначеним; не повинна змінюватися протягом дослідження; має логічно впливати з аргументів; б) аргументи (результати експертного дослідження), що наводяться на підтвердження тези, не повинні підлягати сумніву, бути достатнім підґрунтям для тези; їх істинність доводиться незалежно від тези.

6. Констатовано, що оцінка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є текст й додатки письмового документу, предметом – властивості форми та змісту експертного висновку, в якому описана методика та результати дослідження; способом здійснення – розумові операції за правилами логіки, а метою – визначення за внутрішнім переконанням суб'єктів доказування та суду допустимості висновку як джерела доказів, а також належності, допустимості достовірності і доказового значення фактичних даних, що встановлені експертом, як доказів у кримінальному провадженні..

7. Оскільки спеціальними знаннями, покладеними в основу проведеного дослідження та формулювання висновків, слідчий, суддя, прокурор, дізнавач, захисник не володіють, то пропонується науково-методичну складову висновку експерта оцінюється двома способами. Процесуальний спосіб – допит експерта (ст. 356 КПК України), отримання роз'яснення або консультації спеціаліста (ст. 360 КПК України), призначення нової (повторної) експертизи (ст. 332 КПК України). Непроцесуальним способом є консультації із фахівцями, самостійне ознайомлення суб'єкта доказування із науково-методичною літературою.

8. Обґрунтовано, що рецензії, складані на запит сторони захисту щодо висновків експертів, виконаних на стадії досудового розслідування, не можуть вважатись процесуальним джерелом доказів, оскільки не передбачені законом,

відсутні гарантії незалежності та незаінтересованості рецензента, а його думки не містять даних про фактичні обставини розслідуваного кримінального правопорушення.

9. Наведено, що перевірка висновку експерта – це процес, об'єктом якого є складові експертного висновку, які викликають сумнів у правильності проведеного дослідження, або умовиводи експерта, що суперечать вже встановленим у кримінальному провадженні обставинам; предметом є інформація, дані, що містяться у тих частинах висновку експерта, що викликають сумнів, або фактичні дані, що суперечать іншим доказам; способами здійснення є розумова діяльність та практичні (процесуальні та непроцесуальні) дії з отримання нових доказів чи інформації, а метою – підтвердження або спростування сумнівів, протиріч, суперечностей.

10. Допустимість висновку експерта встановлюється не тільки оцінкою процесуальної форми процедури дослідження, але визначається й шляхом аналізу змісту документу. До загальних критеріїв оцінки допустимості висновку судового експерта належить: 1) незалежність судового експерта; 2) компетенція та компетентність судового експерта; 3) об'єктивність, всебічність та повнота дослідження; 4) дотримання процесуального порядку призначення та провадження експертизи; 5) дотримання прав і свободи людини і громадянина.

11. Процесуальні порушення, що є підставами визнання висновку недопустимим, класифіковані за двома критеріями:

1) відповідно до етапів проведення експертизи (підготовки та призначення експертизи, провадження експертного дослідження, використання висновку експерта в доказуванні;

2) за критерієм тяжкості наслідків: а) істотні порушення, усунення яких неможливо, тому висновок експерта визнається недопустимим джерелом доказів; б) умовно-істотні порушення, що можуть бути виправлені проведенням процесуальних дій для визнання допустимим джерелом доказів

висновку експерта; в) неістотні порушення, які можна не враховувати та дозволяють визнати допустимим висновок експерта, хоча окремі його складові формально порушують процесуальні вимоги.

12. Встановлено, що достовірність висновку експерта включає три складові:

1) умови, які визначають достовірність експертного дослідження та без дотримання яких встановлення достовірності неможливо: а) правові умови встановлення належності та допустимості висновку експерта пов'язані із процесуальною процедурою проведення судової експертизи; б) пізнавальні умови, пов'язані з якістю наданих матеріалів, наявністю науково-методичних основ певного виду експертизи;

2) критерій достовірності експертного дослідження означає наукову та логічну обґрунтованість умовиводів експерта;

3) критерій процесуальної достовірності висновку як джерела доказів, який характеризує збіг умовиводів експерта з іншими відомостями у кримінальному провадженні, отриманими з різних джерел, відсутність протиріч між ними.

13. З'ясовано, що достовірність висновку експерта – це властивість, що оцінюється суб'єктами доказування та суду за внутрішнім переконанням, включає дотримання правових та пізнавальних умов проведення експертизи, науково-методичне обґрунтування та логічну аргументацію умовиводів, узгодженість встановлених фактичних даних із наявними доказами у кримінальному провадженні та їх відповідність обставинам кримінального правопорушення поза розумним сумнівом.

14. Аргументовано, що висновок експерта, оцінений й перевірений суб'єктами доказування та судом, визнається за їх внутрішнім переконанням належним, допустимим та достовірним джерелом доказів, якщо процесуальні та пізнавальні умови проведення експертизи дотримано, встановлені фактичні дані науково-методично обґрунтовані та логічно аргументовані, узгоджені із рештою доказів у кримінальному провадженні та відповідають обставинам кримінального

правопорушення поза розумним сумнівом.

15. Обґрунтовано, що термін «правильний висновок експерта» означає наявність всіх необхідних властивостей джерела доказів – допустимості, належності та достовірності, що в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами у кримінальному провадженні дозволяє прийняти відповідне процесуальне рішення.

16. Запропоновано уточнити та викласти в такій редакції:

– ч. 1 ст. 92 КПК України: «Обов'язок доказування обставин, передбачених статтею 91 цього Кодексу, за винятком випадків, передбачених частиною другою цієї статті, покладається на слідчого, *дізнавача, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання, прокурора та, в установлених цим Кодексом випадках, – на потерпілого*».

– ч. 2 ст. 91 КПК України: «Доказування полягає у збиранні, *дослідженні, оцінці та перевірці* доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження».

– ст. 94 КПК України: «Учасники кримінального провадження, які мають право на збирання доказів, та суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку для встановлення обставин кримінального провадження, які підлягають доказуванню».

– ст. 86 КПК України «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку встановленому законодавством».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: авто реф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. Київ, 2004. 24 с.
2. Абрамова В. М., Свобода Є. Ю. Помилки в судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види *Криміналістика і судова експертиза*. Київ : Мінюст України, 2014. Вип. 59. С. 72–80.
3. Азаров Ю. І. Формування внутрішнього переконання слідчого судді під час розгляду клопотань слідчого, прокурора. *Юридична наука*. 2014. № 6. С. 20–26.
4. Актуальні проблеми кримінального процесу України: Навчальний посібник / за заг. ред. Є. М. Блажівського. Київ: Національна академія прокуратури України; Центр учбової літератури, 2013. 304 с.
5. Альперт С. А. Суб'єкти кримінального процесу. Харків. 1997. 60 с.
6. Амеліна А. С. Білоусов Б. Л. Оцінка висновку експерта та його доказове значення *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1–2 (10–11). С. 185–192.
7. Андрушко П. П. Поняття доказів у кримінальному судочинстві, їх достовірності, належності та допустимості. *Адвокат*. 2011. № 5. С. 9–18.
8. Антонов К. В., Сачко О. В., Тertiшник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів. Київ: Алерта, 2015. 292 с.
9. Багрій М. В. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2010. 217 с.
10. Бажанюк В. В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні: дис. ... докт. філос.: 12.00.09. Крапівницький, 2023. 256 с.
11. Басай Н. М. Визнання доказів недопустимими в кримінальному процесі

України: підстави, процесуальний порядок і правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2012. 264 с.

12. Басиста І. До питання встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 417–422.

13. Баулін О. В., Ізотов О. І. Перевірка і оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. Вип. 66. 1072 с.

14. Берназ В. Д. Доказування за новим КПК України: поняття, структурні елементи. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали IV міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтевського* (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). Одеса : Фенікс 2012. С. 255–259.

15. Берназ В. Д. Правові та психологічні аспекти оптимізації формування переконання слідчого у кримінальному провадженні як основа оцінки доказів. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 11–21.

16. Бідняк Г. С. Структура і зміст висновку експерта та його місце в системі доказів у провадженнях про шахрайства. *науковий вісник дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 268–274.

17. Бічурін Р. Х. Особливості слідчого експерименту під час розслідування вбивств із хуліганських мотивів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1 (68). С. 15–22.

18. Бобечко Н. Р. Доказування у стадіях апеляційного та касаційного провадження за КПК України: навчальний посібник / за ред. академіка НАПрН України проф. В. Т. Нора. Тернопіль: Підручники та посібники, 2014. 134 с.

19. Бондаренко О. О. До питання щодо оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні *Актуальні питання кримінального права, процесу. і криміналістики: удосконалення діяльності судових і правоохоронних систем:*

матер. всеукраїнської наук.-практ.конф. (м. Сєвєродонецьк, 29 жовтня 2017 р.) Сєвєродонецьк. Луганський держ. ун-т внутрішніх справ. С. 68–72.

20. Вапнярчук В. В. Підстави застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 126. С. 175–182.

21. Вапнярчук В. В. Суб'єкти кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 160–168.

22. Вапнярчук В. В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 524 с.

23. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.

24. Вапнярчук В. В. Форми прояву доказування суб'єкта в об'єктивному навколишньому світі. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 4. С. 215–223.

25. Вапнярчук В. В. Щодо поняття доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 32(3). С. 114–117.

26. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19. Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура, адвокатура. Харків: Право, 2020. 960 с.

27. Вирок Веселинівського районного суду Миколаївської області від 12.07.2021 у справі 472/497/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98236391> (дата звернення: 01.08.2023 р.).

28. Вирок Святошинського районного суду м. Києва у кримінальній справі № 759/846/17 від 15.01.2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71570540> (дата звернення: 01.08.2023 р.).

29. Воробчак А. Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юри наук. : 12.00.09. Одеса, 2019. 254 с.

30. Воробчак А. Р. Оцінка достовірності висновку експерта у кримінальному провадженні України. *Leges si viata*. 2019. №3/2. Р. 26-30.

31. Галаган І. С, Сусло Д. С. Кримінальний процес УРСР. Київ.: Вища

школа, 1970. 250 с.

32. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : монографія. Київ, 2017. 198 с.

33. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с.

34. Гловюк І. В. Слідчий суддя у кримінально-процесуальному доказуванні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. С. 7–12.

35. Гмирко В. П. Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція *Право України*. 2015. № 10. С. 32–41.

36. Гмирко В. П. Генеза теорії доказів вітчизняного кримінального процесу: методологічна рефлексія. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Право». 2015. № 2 (12). 60 с. URL : <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvppmr.pdf> (дата звернення .01.08.2023 р.)

37. Гмирко В. П. Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характеристика, класифікація: конспект проблемної лекції. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2002. 63 с.

38. Гончаренко В. Г. Доказування в кримінальному провадженні : науково-практичний посібник. Київ: Прецедент, 2014. 42 с.

39. Гончаренко В. Г. Критерії вірогідності висновків експерта: гносеологічний, психологічний і процесуальний аспекти. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 3. С. 1–6.

40. Грига М. А. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів: дис.. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2016. 262 с.

41. Гринюк В. О. Функція обвинувачення в кримінальному провадженні України: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2016. 358 с.

42. Гродзинський М. Докази в радянському кримінальному процесі. Харків : Радянське будівництво і право, 1933. Ч. 1. С. 3–4.
43. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування в кримінальному процесі: посібник. Київ: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. 272 с.
44. Грошевий Ю. М. Проблеми формування суддівського переконання у кримінальному судочинстві. Харків, Вища школа. 1975. 144 с.
45. Грошевой Ю. Деякі проблеми кримінально-процесуальної теорії. *Вісник Акад. прав. наук.* 2004. № 3 (38). С. 134–145.
46. Гумін О. М. Процесуальне значення висновку експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* 2013. Вип. 10. С. 163–167.
47. Гуртієва Л. М. Способи збирання та перевірки доказів на стадії досудового розслідування. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матер. Всеукраїнської наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Одеса 27 листопада 2013 р.). Одеса: Юридична література, 2013. С. 248–253.
48. Гуртієва Л. М., Лукашкіна Т. В. Теорія доказів у кримінальному судочинстві : посібник. Одеса : Фенікс, 2016. 80 с.
49. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 2. С. 151–154.
50. Дементьев М. В. Внутрішнє переконання під час оцінювання висновку експерта в кримінальному провадженні. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ: Національна академія внутр. справ, 2020. С. 161–163.
51. Дементьев М. В. Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. Вип. 4 (29). С. 149–159.
52. Дементьев М. В. Умови та критерії достовірності висновку експерта.

Knowledge, Education, Law, Management. 2021 № 6 (42). С. 155–159.

53. Дементьев М. В. Відмінність перевірки від оцінки доказів. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих учених*: наук.-практ. конф. з нагоди святкування дня науки (Харків, 15 травня 2020 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2020. С. 112–116.

54. Дементьев М. В. Оцінка компетенції та компетентності експерта. *Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 1301–132.*

55. Дементьев М. В. Поняття достовірності висновку експерта. *Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: матер. наук.-практ. семінару (Дніпро, 29 травня 2020 року)*. Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 221–223.

56. Дементьев М. В. Порухення, які виключають допустимість судово-економічної експертизи. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження* : матер. круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. С. 122–124.

57. Дементьев М. В. Принципи оцінки доказів у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 28 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 214–216.

58. Дєєв М. В. Визначення достатності доказів як складова частина процесу оцінки доказів. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2015. № 4. С. 65–74.

59. Дєєв М. В. Достатність доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 218 с.

60. Дєєв М. В. Кримінально-процесуальне доказування та його елементи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2015. Вип. 3–2. Том 2. С. 212–215.

61. Докази і доказування у кримінальному судочинстві: навчальний посібник / за наук. редакцією Ю. М. Грошевого. Київ: Університет «Україна», 2006. 185 с.

62. Докази та доказування у кримінальному провадженні : навчальний посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. Львів : Львівськ держ. унів. внутр. справ. 2018. 272 с.

63. Доказування у кримінальному провадженні : курс лекцій / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. О. Юхна. Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ. 2018. 156 с.

64. Доказування у кримінальному провадженні : навчальний посібник / за ред. В. С. Канціра. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. 236 с.

65. Доказування у кримінальному провадженні: посібник / кол. авт. Київ: Національна академія прокуратури України. 2017. 346 с.

66. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 253 с

67. Дяков В. С. Процесуальність (формування) ймовірності та вірогідності знання в кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 5. URL: http://lsei.org.ua/5_2016/31.pdf (дата звернення 01.08.2023 р.).

68. Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

69. Журавель В. А., Коваленко А. В. Дослідження доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 313–328.

70. Зеленецький В. С. Поняття і класифікація сукупності доказів у радянському кримінальному процесі. *Радянське право*. 1971. № 1. С. 74–78.

71. Зінченко В. М., Ковальчук С. О. Достатність доказів у кримінальному провадженні: монографія. Івано-Франківськ: Голіней О.М. 2022. 272 с.

72. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних

проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 17.07.2017 № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення 01.08.2023 р.).

73. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; із змінами і доповненнями станом на 01.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 01.08.2023 р.)

74. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України: наказ № 371 від 29.05.2015 р. із змінами станом на 01.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-15#Text> (дата звернення 01.08.2023 р.).

75. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text> (дата звернення 01.08.2023 р.)

76. Купряшина Е. А., Лабунская Н. А. Основні стадії оцінки достовірності висновку експерта (на прикладі біологічних експертиз). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 202–204.

77. Кайло І. Ю. Допустимість доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 220 с.

78. Капліна О. Кримінальне процесуальне доказування та його суб'єкти. *Право України*. 2014. № 10. С. 138–147.

79. Качурин С.Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: дис.. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Харків. 2004. 198 с.

80. Клименко Н. І. Процесуальні гарантії достовірності висновку експерта. *Криміналістичний вісник*. 2004. № 1 (1). С. 58–61.

81. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: посібник. Київ:

Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 528 с.

82. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 576 с.

83. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.

84. Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 712 с.

85. Ковальчук С. О. Аналіз, синтез і співставлення з іншими доказами як способи перевірки речових доказів під час кримінального провадження. *Верховенство права*. 2017. № 5. С. 78–84.

86. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2017. 618 с.

87. Ковальчук С. О. Збирання нових доказів як спосіб перевірки речових доказів під час досудового розслідування. *Вісник Чернівецького університету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Вип. 3. С. 158–171.

88. Козленко А. Деякі аспекти визнання доказів належними у кримінальному провадженні. *Leges Si Viata*. 2017. № 3/2. С. 76–80.

89. Колодчин В. В., Туманянц А. Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції: монографія. Харків: Оберіг, 2016. 228 с.

90. Комісарчук Ю. А., Сорока С. О. Поняття, зміст і способи перевірки доказів у кримінально-процесуальному доказуванні. *Митна справа*. 2012. № 2 (80) 2012, Ч. 2. Кн. 2. С. 232–237.

91. Конституція України: Закон України від 26 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141 (із змінами, станом на 01.08.2023 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.08.2023 р.).

92. Коровайко О. І. Суд як суб'єкт доказування у стадії судового розгляду. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 49–57.
93. Король В. В., Мельник В. М. Пізнавальна та посвідчувальна діяльність слідчого як структурні елементи кримінально-процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33 (2). С. 148–152.
94. Корсун В. Я. Суд, як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.
95. Костін А. І. Поняття «доказування» у кримінальному процесі України/ *Право України*. 2004. № 1. С. 143–146.
96. Костін О. Ю., Луценко І. С., Хомутенко В. П. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні. *Економіка. Фінанси. Право*. 2017. № 10. С. 24–29.
97. Котюк І. І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 436 с.
98. Котюк І. І. Теорія судового пізнання: монографія. Київ: НПЦ «Київський університет», 2006. 435 с.
99. Котюк І. І., Котюк О. І. Теоретико-правовий аналіз сучасного розуміння поняття «доказування». *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 50–56.
100. Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис.. д-ра. юрид. наук: 12.00.09. Одеса. 2020. 560 с.
101. Крет Г. Р. Оцінка доказів у структурі кримінального процесуального доказування. *International Journal of «Supremance of Law»* (Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»). 2018. № 2. С. 113–118.
102. Крет Г. Р. Перевірка доказів у структурі кримінального процесуального доказування. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 143–150.

103. Криміналістика: підручник для слухачів вузів, ад'юнктів, викладачів вузів системи МВС України / за ред. П.Д. Біленчука. Київ : Атіка, 1998. 416 с.
104. Кримінальне процесуальне право України : навч. посіб. / за заг. ред.: В. Г. Гончаренко, В. А. Колесник. Київ : Юстиніан, 2014. 573 с.
105. Кримінальний процес : навчальний посібник / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. Харків.: Право, 2016. 296 с.
106. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2019. 584 с.
107. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
108. Кримінальний процес України : навчальний посібник / С. В. Албул, В. Л. Дерев'янкін, О. В. Поліщук. Одеса : вид. Букаєв В. В., 2015. 496 с.
109. Кримінальний процес України. Стан та перспективи розвитку / Маляренко В. Т. Київ: Ін Юре, 2004. С. 255–256.
110. Кримінальний процес України: загальна частина: підручник / О. О. Волобуєва, Л. М. Лобойко, Т. О. Лоскутов та ін. Київ: ВД «ДАКОР», 2015. 172 с.
111. Кримінальний процес України: підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. Київ : Либідь. 1999. 536 с.
112. Кримінальний процес України: навчальний посібник / Л. А. Гарбовський, П. В. Цимбал, А. Л. Сизоненко. Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2015. 428 с.
113. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
114. Кримінальний процес; підручник / за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів: ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.
115. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: Юстиніан,

2012. 1224 с.

116. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.

117. Кримінально-процесуальне право України: підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. Харків: Одиссей, 2009. 816 с.

118. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР: науково-практичний коментар / за заг. ред. М.Т. Самаєва. Київ: Вид. політичної літератури, 1968. 400 с.

119. Круть О. В. Щодо рецензії на висновок судового експерта та правомірності її використання в судочинстві. *Адвокат*. 2013. № 2 (149). С. 36–37.

120. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: монографія. Київ: Атіка, 2004. 288 с.

121. Куриленко Д. В. Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні: дис.. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Харків. 2017. 257 с.

122. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина). Київ. Національна акад. внутр. справ України. 2012. 682 с.

123. Кучинська О. П., Кучинська О. А. Кримінальний процес України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2005. 202 с.

124. Ланцедова Ю. О. Сутність та послідовність роботи з особистісними і речовими джерелами доказів у кримінальному судочинстві: дис.. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. 230 с.

125. Ланцедова Ю. О., Кириченко С. А., Ткач Ю. Д., Тунтула О. С. Етапізація роботи з особистісними і речовими джерелами антикримінальної інформації: навчальний посібник. Миколаїв: Вид. Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили, 2009. 296 с.

126. Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз

- при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 227 с.
127. Легких К. В. Окремі процесуальні питання судового контролю за дотриманням прав людини в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2. С. 177–183.
128. Лейба О. А. Полісемія як дефект кримінального процесуального законодавства. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 213–222.
129. Лисиченко В. К. Особливості перевірки та оцінки висновків експертизи на попередньому слідстві. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ: Вища школа, 1982. Вип. 24. С. 30–36.
130. Литвин О. В. Дослідження доказів у судовому розгляді: деякі питання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 728–734.
131. Литвин О. В. Кримінально-процесуальне доказування у стадії судового розгляду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 206 с.
132. Литовка В. М. Сутність і зміст прокурорського нагляду в процесі доказування. *Правовий вісник Укр. акад. банківської справи*. 2011. № 2(5). С. 119–122.
133. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с.
134. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Істина, 2008. 488 с.
135. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: навчальний посібник. Київ: Істина, 2006. 208 с.
136. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: посібник. Київ: Ваіте, 2014. 280 с.
137. Лобойко Л. Н. Кримінально-процесуальне право: навчальний посібник. Харків: Одиссей, 2007. 672 с.
138. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022.

316 с.

139. Логіка: навчальний посібник / С. В. Сторожук, І. М. Гоян, І. С. Матвієнко. Київ: Вадекс, 2020. 370 с.

140. Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. проф. В. Д. Титова. Харків: Право, 2005. 208 с.

141. Лозинська Ю. Теоретичні основи визначення поняття достовірності доказів у кримінальному провадженні. *Теорія і практика*. 2017. Вип. 7. С. 157–161.

142. Лозинська Ю. І., Шехавцов Р. М. Достовірність показань свідка та її з'ясування у кримінальному провадженні: монографія. Львів: ЛьДУВС, 2020. 212 с.

143. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія. Київ, Національна академія внутрішніх справ, 2005. 320 с.

144. Лукашкіна Т. В. Участь сторони захисту в доказуванні на досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 189–195.

145. Лукашкіна Т. В., Гуртієва Л. М. Теорія доказів у кримінальному судочинстві: навч.-метод. посібник. Одеса: Фенікс, 2012. 54 с.

146. Ляш А. О., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному судочинстві: навч. посіб. Київ: Університет «Україна», 2006. 185 с.

147. Макаренко Є. І. Негодченко О. В., Тергишник В. М. Експертизи на досудовому слідстві: навчальний посібник. Дніпропетровськ: «Дніпро», 2001. 204 с.

148. Мединська Л. В. Забезпечення рівності учасників судового процесу у кримінальних справах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2011. 211 с.

149. Мелех Л. В. Оцінка доказів як заключний етап і процесу доказування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.*

Дідоренка. 2015. № 1. С. 132–142.

150. Мирошніченко Т. М. Окремі аспекти правового регулювання оцінки доказів у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 29. Том 2. С. 181–184.

151. Мирошніченко Ю. М. Використання спеціальних знань під час судового розгляду кримінальних справ / за ред. проф. М. Г. Щербаковського. Харків; Харківський нац. ун-т внутрішн. справ. 2022. 97 с.

152. Мирошніченко Ю. М. Про істинність, достовірність і ймовірність у судовому пізнанні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 123–119.

153. Михеєнко М. М. Доказування у радянському кримінальному судочинстві. Київ: Вища школа, 1984. 236 с.

154. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори. Київ.: Юрінком Інтер, 1999. 240 с.

155. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Либідь, 1999. 536 с.

156. Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навчальний посібник. Київ.: Центр навчальної літератури, 2005. 352 с.

157. Молдован А. В., Мельник С. М. Кримінальний процес України. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 368 с.

158. Назаров В. В., Омеляненко Г. Н. Кримінальний процес України. Київ, 2008. 466 с.

159. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред.: О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда, М. І. Хавронюк. Харків : Фактор, 2013. 1072 с.

160. Негребецький В. Проблема підвищення ефективності збирання, дослідження та фіксації інформації під час перевірочних слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 7. С. 57–60.

161. Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів: монографія.

Львів: Видавництво Львівського державного університету «Вища школа», 1978. 112 с.

162. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо визнання доказів недопустимими. Рішення, внесені до ЄДРСР, за період з 2018 року по червень 2021 року / упоряд. заступник голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, канд. юрид. наук В. В. Щепоткіна, правове управління (ІІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2021. 75 с

163. Осетрова О. С. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2016, 213 с.

164. Осетрова О. С. Перевірка та оцінка недопустимості доказів у кримінальному провадженні. *Митна справа*. 2015. № 3 (99). Ч. І. С. 93–97.

165. Павлишин А. А. Достовірність доказів. *Велика Українська юридична енциклопедія*: в 20 т. Том. 19. Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура. Харків: Право, 2020. С. 209–211.

166. Панєвін О. С., Сухова Г. Є. Судова експертиза в кримінальних справах. Коментар судової практики в кримінальних та адміністративних справах. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995-1997). Київ.: Юрінком Інтер, 1998. С. 131–145.

167. Панова А. В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: 2016, 224 с.

168. Панько Н.А. Доказове значення висновку експерта: практичний аспект. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 260–265.

169. Пастернак Ю. Б. Методологічні проблеми доказування у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 20 с.

170. Перелік рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 30 липня 2010 року № 1722/5 (із змінами станом на

01.08.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10#Text> (дата звернення .01.08.2023 р.).

171. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.

172. Погорецький М. А. Імовірність і вірогідність: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Національної академії СБ України*. 2004. № 20. С. 81–88.

173. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків. Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

174. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 2008. 240 с.

175. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів: Наказ МЮ України від 03.03.2015 № 301/5. (із змінами, внесеними згідно з Наказами Міністерства юстиції станом на 01.08.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення .01.08.2023 р.).

176. Попелюшко В. О. Теорія доказів: курс лекцій. URL: <https://moodle.ua.edu.ua/course/view.php?id=888> (дата звернення .01.08.2023 р.).

177. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Острог, 2009. 502 с.

178. Попелюшко В. О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Право. 2014. № 1.

179. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 02 жовтня 2008 року № 1666/5 (із змінами станом на 01.06.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення .01.08.2023 р.).

180. Порядок проведення висновків судових експертів та висновків експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 03.02.2029 № 335/5 (із змінами станом на 01. 08.2023) URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-20#Text> (дата звернення .01.08.2023 р.).

181. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 8 травня 2018 року № 865. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18#Text> (дата звернення: 01.08.2023).

182. Постанова Верховного Суду від 04.03.2020 р. у справі № 559/572/18. URL :https://protocol.ua/ru/postanova_kks_vp_vid_04_03_2020_roku_u_spravi_559_572_18 . (дата звернення: 01.08.2023 р.).

183. Постанова Верховного Суду від 12.06.2018 р. у справі № 367/2556/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74747664> (дата звернення: 01.08.2023).

184. Постанова Верховного Суду від 30.10.2018 р. у справі № 755/31376/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492177> (дата звернення: 01.08.2023 р.).

185. Постанова Верховного Суду у справі № 552/1884/20 від 21.07.2021 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98586232> (дата звернення: 01.08. 2023 р.).

186. Постіка І. В. Оцінка та використання висновку експерта-криміналіста: лекція. Одеса: Одеський держ. університет, 1977. 33 с.

187. Прилуцький П. Поняття доказів у сучасному кримінальному процесуальному. *Право України*. 2014. № 10. С. 36–41.

188. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку : постанова Пленуму Верховного Суду України від 29.06.1990 р., № 5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-90> (дата звернення: 05.08.2023).

189. Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального

кодексу України: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.10.2012 р. №223-1446/0/4-12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1446740-12>.

190. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : пост. Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення: 05.08.2023).

191. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина : постанова Пленуму Верховного Суду України 30.05.1997 р., № 7. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97> (дата звернення: 05.08.2023).

192. Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р., URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-08#Text> (дата звернення: 05.08.2023).

193. Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 11.02.2005 р., № 2. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va002700-05#Text> (дата звернення: 05.08.2023).

194. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8; із змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення: 05.08.2023).

195. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 28, ст. 232 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 01.08.2023)

196. Радянський кримінальний процес: підручник / за ред. А. Л. Ривліна. Київ.: Вища школа, 1971. 348 с.

197. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому

провадженні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 198 с.

198. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/>

199.Рибалка О. В. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальній справі. *Адвокат*. 2011. № 7. С. 35–40.

200.Рибалка О. В. Потерпілий як суб'єкт доказування у кримінальних справах приватного обвинувачення. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 11. С. 180–183.

201. Рибалка О. В. Значення кримінально-процесуального доказування. *Адвокат*. 2011. № 10 (133). С. 15–21.

202.Рибалка О. В. Класифікація суб'єктів доказування в кримінальному процесі. *Адвокат*. 2011. № 6. С. 34–38.

203.Рибалка О. В. Начальник слідчого відділу як суб'єкт доказування. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 12. С. 176–179.

204.Рибалка О. В. Суб'єкти кримінально-процесуального доказування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010 201 с.

205. Римарчук О. В. Орган дізнання як суб'єкт доказування у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 18 с.

206.Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Корнєв і Карпенко проти України». URL : <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення 01.08.2023 р.).

207.Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Надточій проти України». URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_404 (дата звернення 01.08.2022 р.).

208. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України : від 20.10.2011 р., № 12- рп/2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text> .

209. Рішення секції судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України щодо «рецензій на висновки судових експертів», проведених особами, які не є судовими експертами, від 07.11.2017. *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2017 р.)*. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. С. 201–204.

210. Рогатинська Н. Встановлення об'єктивної істини як мета доказування. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (12). 2017. С. 268–271.

211. Рогатинська Н. З. Деякі проблеми щодо доказування та його елементів за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 230–235.

212. Рогатинська Н. З. Значення документа як джерела доказів у кримінальному судочинстві. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 349–354.

213. Рожнова В. В. Кримінальне-процесуальне право України: навчальний посібник. Київ: Видавництво Паливода А. В., 2006. 256 с.

214. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 222 с.

215. Савонюк Р. Ю. Про поняття та зміст кримінально-процесуального доказування у досудовому слідстві. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 8. С. 110–115.

216. Савонюк Р. Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Національна акад.. внутр. справ України. Київ, 2001. 230 с.

217. Садчикова К. А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект): дис.. ... канд. юрид. наук: 12.00.09.

Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса. 2017. 233 с.

218. Салтевський М. В. Про поняття доказів у новому кримінально-процесуальному законодавстві. *Право України*. 1996. № 1. С. 52–54.

219. Сезонов В. С., Піддубна А. В. Проблемні питання збирання і використання документів як джерел доказів у кримінальному провадженні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: *Юридичні науки*. 2021. Т. 32. № 1. С. 111–119.

220. Семенов В. В. Використання наукових знань у розслідуванні злочинів (XIII-XX ст.). *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 183–189.

221. Сенченко Н. М. Оцінка висновку експерта в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. С. 243–247.

222. Сергєєва Д. Б. Допустимість доказу за новим КПК України. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матер. Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конференції (м. Одеса 27 листопада 2013 р.). С. 114–117.

223. Сергєєва Д. Б. Поняття та сутність достовірності доказу як його властивості. *Юрист України*. 2014. № 1. С. 89–95.

224. Сергєєва Д. Б. Проблеми визначення достовірності доказу як його властивості за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Юрист України*. 2013. № 4. С. 106–111.

225. Сизоненко А. С. Недопустимість доказів у кримінальному судочинстві. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 5. С. 57–59.

226. Сичевський В. В. Правова природа гарантій належності та допустимості доказів у кримінальному судочинстві. *Наше право* № 4, 2015. С. 73–78.

227. Сібільова Н. В. Допустимість доказів у радянському кримінальному процесі. Київ: НМК ВО, 1990. 66 с.

228. Сібільова Н. В. Сучасні проблеми організації та функціонування в Україні судової влади. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків: Право, 2005.

Вип. 10. С. 79–89.

229. Сівочек С. Аналіз поняття доказу в кримінальному процесі України. *Право України*. К., 2001. №9. С. 76–78.

230. Сівочек С. М. Оцінка джерел доказів у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 213 с.

231. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів: монографія. Харків: ВКФ «Гриф», 2004. 176 с.

232. Словник української мови: в 11 т. Том 1. Київ: Наукова думка, 1970. 799 с.

233. Словник української мови: в 11 т. Том 2. Київ: Наукова думка, 1971. 552 с.

234. Словник української мови: в 11 т. Том 4. Київ: Наукова думка, 1973. 840 с.

235. Словник української мови: в 11 т. Том 5. Київ: Наукова думка, 1974. 840 с.

236. Словник української мови: в 11 т. Том 6. Київ: Наукова думка, 1975. 832 с.

237. Словник української мови: в 11 т. Том 8. Київ: Наукова думка, 1977. 927 с.

238. Словник української мови: в 11 т. Том 9. Київ: Наукова думка, 1978. 916 с.

239. Словник української мови: в 11 т. Том 10. Київ: Наукова думка, 1979. 658 с.

240. Словник української мови: в 11 т. Том 11. Київ: Наукова думка, 1980. 790 с.

241. Смирнов М. І., Гловюк І.В. Кримінальний процес України: Навчально-методичний посібник. Одеса: Фенікс, 2008. 370 с.

242. Смоков С. М. Внутрішнє переконання слідчого і його роль при прийнятті процесуальних рішень: 12.00.09: дисс. ... канд.. юрид. наук. Одеса, 2002. 180 с.

243. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ: Нац. акад. внутрішн. справ. 2005. 272 с.

244. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» в кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. 237 с.

245. Степанов О. С. Належність та допустимість доказів у кримінальному процесі України: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. ... юр. уаук. К., 2007. 22 с.

246. Судові експертизи в процесуальному праві України: навчальний посібник / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

247. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. Київ -Донецк: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. 640 с.

248. Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

249. Тепак С. Я. Сутність достовірності доказів як їх процесуальної властивості у кримінальному провадженні: доктринальні підходи і судова практика. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 270–278.

250. Тертишник В. М. Докази та доказування в радянському кримінальному процесі: фондова лекція. Харків: Харківський інститут внутр.. справ, 1992. 80 с.

251. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. К.: Алерта, 2014. 440 с.

252. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. Київ: «А.С.К.», 2007. 848 с.

253. Тертишник В. М., Слінько С. В. Теорія доказів. Харків. РИФ

«Арсис»1998. 234 с.

254. Ткаченко Є. А. Рецензування висновків судових експертів як неформальні практики – їх процесуальний статус та оцінка в кримінальному провадженні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 293–297.

255. Трофименко В. М. Особливості участі захисника в доказуванні в кримінальному провадженні: деякі теоретико-прикладні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського ун-ту*. Серія Право. 2015. Вип. 33. Т. 2. С.165–168.

256. Тютюнник В. В. Інститут допустимості доказів як гарантія ухвалення законного та обґрунтованого вироку суду: дис.. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 218 с.

257. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : підручник. Київ.: вид. Паливода А. В., 2007. 352 с.

258. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України: загальна частина: навчальний посібник. К.: Кондор, 2005. 152 с.

259. Удалова Л. Д., Рибалка О. В. Суб'єкти кримінального процесуального доказування: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2012. 160 с.

260. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю. Кримінальний процес України: у питаннях і відповідях: навчальний посібник. Київ: Видавець, 2012. 276 с.

261. Ухвала Ленінського районного суду м. Запоріжжя у кримінальній справі № 0814/13257/2012 від 01.09.2016 р. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61459491> (дата звернення 01.08.2023 р.).

262. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області у кримінальній справі № 668/9138/15-к від 15.08.2019 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83609402> (дата звернення 01.08.2023 р.).

263. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 13.07.2021 р. у справі № 450/1357/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83049097> (дата звернення 01.08.2023 р.).

264. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 07.11.2019 р. у справі № 459/2471/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104606137>. (дата звернення: 01.08.2023 р).

265. Фаринник В. І. Особливості формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України. Харків: Фактор, 2013. 96 с.

266. Федчишина В. В. Рецензування висновків судових експертів – метод внутрішнього контролю управління експертного забезпечення правосуддя України. *Економіка та держава*. 2014. № 9.

267. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.

268. Чупрікова І. Л. Допустимість доказів у світлі нового Кримінального процесуального кодексу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. 186 с.

269. Шабаровський Б. В. Співвідношення перевірки та дослідження доказів у кримінальному процесі України. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія "Юридичні науки"*. № 2 (16), 2019. С. 35–44.

270. Шабаровський Б. В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Острогоз, 2019. 232 с.

271. Шепетяк О. М. Логіка: підручник. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

272. Шепітько В. Ю., Цимбал М. Л. Розвиток судово-експертної діяльності в Україні: проблеми і перспективи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2002. Вип. 2. С. 18–21.

273. Шеремета Н. Правнича термінологія української мови та процеси творення. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2013. № 765. С. 120–123.

274. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України. Харків : РВФ «Арсіс. ЛТД». 2002. 329 с.

275. Шумило М. Є. Юридична конструкція доказів у кримінальному

провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 59–67.

276. Щербаковський М. Г. Консультаційна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ: 2017. Вип. 62. С. 43–51.

277. Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз: посібник ; МОН України. Харків: Фактор, 2011. 400 с.

278. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.

279. Щербаковський М. Г. Рецензія висновку судового експерта та письмове роз'яснення спеціаліста: подібність та відмінність. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ., 2020. Вип. 65. С. 52–63.

280. Щербаковський М. Г. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. Вип. 3 (25). С. 21–39.

281. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2022. Вип. 3 (98). С. 206–216.

282. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В., Проценко А. М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 173–186.

283. Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2 / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко. Київ. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998.

284. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.09. Івано-Франківськ. 2007. 227 с.

285. Юрчишин В. М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та

їх відображення в теорії, законодавстві і практиці: монографія. Чернівці: Вид. дім «Родовід», 2013. 308 с.

286. Яновська О. Г. Ріноправність сторін у процесі доказування: проблеми правозастосування. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листопада 2013 р.). Одеса: Юрид. література, 2013. С. 174–178.

287. Anderson T., Schum D., Twining W. *Analysis of Evidence*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 401 p.

288. Black's law dictionary. Fourth edition. St. Paul, Minn. West publishing co. 1968, 1956 p. URL: <https://heimatundrecht.de/sites/default/files/dokumente/Black%27s Law4th. pdf>.

289. Elliott C., Vernon C., Jeanpierre E. *French Legal System*. 2nd ed. Harlow, 2006. P. 219. URL: <https://www.ulapland.Moadar.aspx?id=f27bd93f-52a1-482c-ad4e-ee252ffc90e6> (дата звернення 01.08.2023 р.).

290. *Introduction to German Law*/ Editors: M. Reimann, J. Zekoll. Hague, 2005. P.436. URL: https://www.law.umich.edu/library/guests/pubsfaculty/facultypages/Pages/reimann_mathias.aspx (дата звернення 01.08.2023 р.).

291. Rule 402. *General Admissibility of Relevant Evidence*. URL: https://www.law.cornell.edu/rules/fre/rule_402 (дата звернення 01.08.2023 р.).

ДОДАТКИ

**Результати анкетування слідчих та прокурорів
(254 респондентів)**

1. Який Ваш стаж роботи?

До 5 років	– 33 %
5-10 років	– 48 %
Понад 10 років	– 19 %

2. Як часто Ви призначаєте експертизи?

Завжди	– 84 %
Іноді	– 16 %
Ніколи	– 0 %

3. У який послідовності здійснюється на Ваш погляд робота із окремими доказами?

Збирання, оцінка, перевірка	– 71 %
Збирання, перевірка, оцінка	– 15 %
Збирання, дослідження, оцінка, перевірка	– 12 %
Збирання, дослідження, перевірка оцінка,	– 2 %

4. Яка мета оцінки доказів?

Визначення допустимості	– 70 %
Визначення належності	– 48 %
Достовірності	– 28 %
Достатності	– 25 %

5. Яка мета перевірки доказів?

Визначення допустимості	– 70 %
Достовірності	– 22 %
Визначення належності	– 4 %
Достатності	– 2 %

6. Чи необхідно включити до суб'єктів оцінки та перевірки доказів, дізнавача, керівника, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання?

Так	– 78 %
Ні	– 22%

7. Чи вважаєте Ви висновок експерта більш вагомим джерелом доказів в порівнянні з іншими джерелами?

Так	– 82 %
Ні	– 18 %

8. Чи вимагає оцінки висновок експерта?

Завжди	– 14 %
Іноді	– 57 %
Ніколи	– 29 %

9. Чи вимагає перевірки висновок експерта?

Завжди	– 4 %
Іноді	– 71 %
Ніколи	– 25 %

10. Що Ви використовуєте при оцінці висновку експерта?

Посібники, методичні рекомендації	– 6 %
Власний досвід	– 82 %
Консультації з фахівцями	– 12 %

11. Як часто Ви використовуєте посібники, рекомендації?

Постійно	– 6%
Епізодично	– 61%
не використовую	– 33%

12. Чи вимагає перевірки висновок експерта?

Завжди	– 5 %
Іноді	– 84 %
Ніколи	– 11 %

13. Що треба оцінювати у висновку експерта?

Допустимість	– 43 %
Належність	– 35 %
Достовірність	– 22 %

14. Які елементи висновку експерта вимагають допомоги фахівців?

Належність	– 0 %
Допустимість	– 15 %
Достовірність	– 85 %

15. Чи необхідні Вам спеціальні знання для оцінки висновку експерта?

Завжди	– 52 %
Інколи	– 44 %

Ніколи – 4 %

16. Чи достатньо Вам знань з криміналістики, судової експертології для оцінки висновку експерта?

Так – 6 %
Частково – 22 %
Ні – 72 %

17. Чи оцінюєте Ви процесуальну форму висновку експерта?

Завжди – 62 %
Іноді – 30 %
Ніколи – 8 %

18. Чи оцінюєте Ви наукову обґрунтованість висновку експерта?

Завжди – 2 %
Іноді – 10 %
Ніколи – 88 %

19. Яким способом ви користуєтесь для оцінки наукової обґрунтованості висновків?

Консультуюсь із фахівцями – 58 %
Консультуюсь із колегами – 24 %
Роз'яснення експерта – 12 %
Вивчаю довідкову та методичну літературу – 6 %

20. Чи враховуєте Ви під час оцінки висновку експерта (декількох експертів) його вчене звання, досвід роботи, відомчу належність, рівень експертної установи, в якій проводилася експертиза?

Так – 77 %
Ні – 23 %

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Декан факультету № 6
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент
Оксана БРУСАКОВА

«16» 09 2023 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Дементьєва Миколи Володимировича на тему «Гносеологічні та
процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта» на
здобуття наукового ступеня доктор філософії за спеціальністю 081
Право (спеціалізація - кримінальний процес і криміналістика; судова
експертиза, оперативно-розшукова діяльність)

Комісія у складі:

1. Професора кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ доктора юридичних наук, професора В. Д. Пчолкіна;
2. Доцента кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента В.В. Колесникова;
3. Доцента кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента О.О. Кочури

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», підготовленого здобувачем вищої освіти Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України Дементьєвим Миколою Володимировичем на тему «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта» використовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекційних, семінарських і практичних занять із студентами Харківського національного університету внутрішніх справ під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Судова експертологія», «Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні». «Досудове слідство та судовий розгляд кримінальних справ».

У навчальному процесі використовуються наступні праці дисертанта:

1. Дементьев М. Умови та критерії достовірності висновку експерта. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 6 (42). С. 155-159.

2. Дементьев М. Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. Вип. 4 (29). С. 149-159.

3. Дементьев М.В. Щодо оцінки експертом результатів дослідження. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.)*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 143-144.

4. Дементьев М.В. Принципи оцінки доказів у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 28 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 214-216.

5. Дементьев М.В. Відмінність перевірки від оцінки доказів. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих учених: наук.-практ. конф. з нагоди святкування дня науки (Харків, 15 травня 2020 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2020. С. 112-116.

6. Дементьев М.В. Поняття достовірності висновку експерта. *Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: матер. наук.-практ. семінару* (Дніпро, 29 травня 2020 року). Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 221-223.

7. Дементьев М.В. Оцінка компетенції та компетентності експерта. *Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 1301-132.

Члени комісії

Професор кафедри кримінального
процесу, криміналістики
та експертології факультету № 6

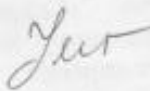
Валерій ПЧОЛКІН

Доцент кафедри кримінального
процесу, криміналістики
та експертології факультету № 6

Владислав КОЛЕСНИКОВ

Доцент кафедри кримінального
процесу, криміналістики
та експертології факультету № 6

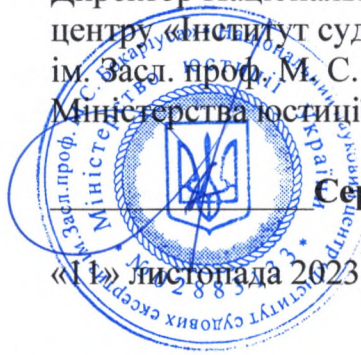

Олександра КОЧУРА

« 10 » вересня 2023 р.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Національного наукового
центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України

Сергій ТЮЛЕНЄВ

«11» листопада 2023 року

А К Т

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Дементьєва Миколи Володимировича «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» у науково-дослідну роботу Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

Комісія в складі:

1. Свідерський Олександр Олександрович, завідувач лабораторії Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидата юридичних наук, старший дослідник;
2. Лубенцова Андрія Васильовича, заступника директора з експертної роботи Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидата юридичних наук;
3. Михальського Олега Олександровича, завідувача лабораторії Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидата юридичних наук, старшого дослідника

— цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Дементьєва Миколи Володимировича «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» використовуються у науково-дослідній роботі установи.

Зокрема, у ході проведення експертних досліджень та підготовки висновків експертів.

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Дементьєва Миколи Володимировича «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта» у науково-дослідну роботу Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України забезпечило розширення науково-методичного інструментарію під час оцінки та перевірки допустимості висновку експерта.

Результати дисертаційного дослідження Дементьєва Миколи Володимировича «Гносеологічні та процесуальні засади оцінки і перевірки висновку експерта» мають необхідний теоретичний рівень та практичну спрямованість, сприятимуть підвищенню якості правового та організаційного забезпечення діяльності судово-експертних установ.

Голова

Андрій ЛУБЕНЦОВ

Члени комісії

Олександр СВІДЕРСЬКИЙ

Олег МИХАЛЬСЬКИЙ

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Дементьев М. Умови та критерії достовірності висновку експерта. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 6 (42). С. 155-159.

URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/7283>

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.6.25>

2. Щербаковський М. Г., Дементьев М. В., Проценко А. М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 173–186.

URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1521/1397>

DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.173-186>

3. Щербаковський М. Г., Дементьев М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2022. Вип. 3 (98). С. 206–216.

URL: <http://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/482/449> .

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.3.19>

4. Дементьев М. Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. Вип. 4 (29). С. 149–159.

URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/view/553/623>

DOI: 10.32353/ khrife.4.2022.08

5. Дементьев М. В. Щодо оцінки експертом результатів дослідження. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.)*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (м. Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 143–144.

6. Дементьев М.В. Принципи оцінки доказів у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листопада 2019 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 214–216.

7. Дементьев М.В. Відмінність перевірки від оцінки доказів. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих учених*: наук.-практ. конф. з нагоди святкування дня науки (м. Харків, 15 травня 2020 р.). Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2020. С. 112–116.

8. Дементьев М.В. Поняття достовірності висновку експерта. *Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: матер. наук.-практ. семінару* (м. Дніпро, 29 травня 2020 року). Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 221–223.

9. Дементьев М. В. Внутрішнє переконання під час оцінювання висновку експерта в кримінальному провадженні. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ: Національна академія внутр. справ, 2020. С. 161–163.

10. Дементьев М.В. Оцінка компетенції та компетентності експерта. *Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 1301–132.

11. Дементьев М.В. Порухення, які виключають допустимість судово-економічної експертизи. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження* : матер. круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. С. 122–124.

12. Дементьев М.В. Правомочний суб'єкт проведення судової експертизи як гарантія допустимості висновку експерта. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовтня 2021 р.). С. 125–128.